

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

національна спадщина

#1-3, 2020

ПРОЄКТ «УКРАЇНА»

СЕРГІЙ ЖАДАН

ПРАВО НА МИНУЛЕ

КСЕНІЯ БОНДАР

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ
ТА ГЕОФІЗИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
В ІЛЛІНСЬКІЙ ЦЕРКВІ
В СУБОТОВІ

СЕРГІЙ СЕГЕДА

БУТИ ЧИ НЕ БУТИ
ПАНТЕОНОВІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
СЛАВИ
УКРАЇНИ?

ЖЕЛТІЙ ЛІСХ

Павло КОСТЕНКО

Андрій ЖУРЖІЙ

Олег БАХМАТЮК

Це тематичне число журналу «Пам'ятки України: національна спадщина» побачило світ з ініціативи та за підтримки громадської організації «Фонд Великий Лях» (засновник і голова — Павло Костенко), яка об'єднує українських археологів, істориків, архівістів, науковців та всіх, хто поділяє ідеї відновлення культурної та історичної спадщини України.

Метою діяльності Фонду є дослідження, пошук і повернення історичної спадщини українцям шляхом проведення фундаментальних наукових досліджень в історичному, археологічному та архівному напрямках.

Улітку 2018 року ГО «Фонд Великий Лях» під патронатом Православної Церкви України зініціювала масштабні пошуки праху гетьмана України Богдана Хмельницького. Роботу вчених благословив митрополит Київський і всієї України Епіфаній, а оргкомітет пошуків очолив черкаський митрополит Іоанн. У родинній церкві-усипальниці, що в Суботіві, за допомогою сучасної апаратури геофізики зафіксували об'єкт, схожий на склеп.

8 липня 2019 року за участю провідних істориків, археологів, теологів, геофізиків, етнологів та музеєзнавців України в Інституті історії України НАН України проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан».

Найсучасніші наукові роботи та концепції, присвячені постаті Богдана Хмельницького, та результати досліджень із пошуку поховання Великого Гетьмана представлені в цьому числі журналу «Пам'ятки України: національна спадщина».

Дослідження та проведення всіх наукових робіт стали можливими завдяки підтримці народного депутата України 8-го скликання Андрія Журжія і бізнесмена Олега Бахматюка.

Засновники:

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
Український фонд культури
Інститут археології НАН України
Інститут історії України НАН України
Інститут української мови НАН України
Центр пам'ятокознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури
Національна спілка краєзнавців України
Видавництво «Просвіта»
Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеса Гончара
Львівський історичний музей

Голова ради засновників:

Валерій СМОЛІЙ, академік НАН України,
директор Інституту історії України
НАН України

Головний редактор:

Дмитро ЧОБИТ

Редакційна колегія:

Дмитро ЧОБИТ, головний редактор
Олександр БАКУМЕНКО, Євген БУКЕТ
(перший заступник головного редактора),
Марина БУР'ЯНОВА,
Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ,
Ігор ГИРИЧ, Павло ГРИЦЕНКО,
Валентина ІРШЕНКО,
Олександр НЕЖИВИЙ,
Олександр РЕЄНТ, Валерій СМОЛІЙ,
Олена ТИТОВА, Віктор ЧАБАЙ,
Роман ЧМЕЛИК, Андрій ЩЕКУН

Видавець:

ТОВ «Видавничий дім
"Українська культура"»

Директор:

Євген БУКЕТ

Юридична адреса:

03040 м. Київ, вул. Васильківська, 1,
к. 6–8.

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

№ 1-3
2020

національна спадщина

ЗМІСТ

3

СЕРГІЙ ЖАДАН

ПРАВО НА МИНУЛЕ

5

ТАРАС ЧУХЛІБ

«...НАМ ГОСПОДЬ БОГ ПОМІГ
ВИЗВОЛИТИ УКРАЇНУ СВОЮ
РУСЬКУ»: СЛОВОТВОРЧА РЕВОЛЮЦІЯ
ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНА БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

20

ОЛЕКСАНДР ПАЛІЙ

РУСЬ І УКРАЇНА

21

СЕРГІЙ КОВАЛЕНКО

ТЮРКСЬКЕ КОЗАЦТВО УКРАЇНИ
ЯК НОСІЙ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ
КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

28

ДМИТРО ЧОБИТ

ВОЄННИЙ СОЮЗ УКРАЇНСЬКИХ
КОЗАКІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
З КРИМСЬКИМИ ТАТАРАМИ
ІСЛАМ ГІРЕЯ III 1648 РОКУ

34

ЯРОСЛАВ ФЕДУРК

ЕПОХА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО:
ВІЙНА ЗА РУСЬКІ ЗЕМЛІ

42

НАДІЯ КУКСА, ЯНІНА ДІДЕНКО

УСИПАЛЬНИЦЯ ГЕТЬМАНА БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ПОДОРОЖНІХ
НОТАТКАХ XIX – СЕРЕДИНИ XX СТ.

Реєстрація:
Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія KB №22940- 1284 ОР. Видано
06.10.2017 року Міністерством юстиції України

Передплатний індекс: 60333

Дизайн і верстка:
Наталія КОВАЛЬ
Літературне редагування:
Олена КРУШИНСЬКА

Друк:
ТОВ «Поліграфічний комбінат
"Типографія від "А до Я"»
вул. Колекторна, 38/40, м. Київ, 02660
тел. +38(044)563-18-04,
562-28-51, 562-37-41
Наклад: 1000 примірників

Тема номера: «Проект "Україна"»

На 1-й сторінці обкладинки:
Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві
під час Євромайдану.
Фото Юрія СОРОКИ, 2013 рік

На 4-й сторінці обкладинки:
«Покров Богородиці»
із зображенням Богдана Хмельницького і
архієпископа Лазаря Барановича.
Перша половина XVIII ст. Походить
із Покровської церкви села Дешки, тепер –
Богуславського району Київської області.
88,5 × 60,5 см. Дошка, різьблення, левкас,
темпера, олія, сріблення, золочення.
Із фондів Національного художнього музею
України, Київ

52

ВАЛЕНТИН ЛАЗУРЕНКО

ЧИ БУДЕ РОЗКРИТО ТАЄМНИЦЮ
МІСЦЯ ОСТАННЬОГО СПОЧИНУ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО?

59

КСЕНІЯ БОНДАР

СТО РОКІВ НАУКОВИХ ПОШУКІВ.
РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ
ТА ГЕОФІЗИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
В ІЛЛІНСЬКІЙ ЦЕРКВІ – УСИПАЛЬНИЦІ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
В СУБОТОВІ

67

СЕРГІЙ СЕГЕДА

БУТИ ЧИ НЕ БУТИ ПАНТЕОНОВІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СЛАВИ УКРАЇНИ?

72

ЄВГЕН БУКЕТ

ЗАСНОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
КНЯЗЬ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
ЯК РУШІЙ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Юрій Журавель. «Битви за землю рідну» (обкладинка), 2016 р.

ПРАВО НА МИНУЛЕ

Сергій ЖАДАН

Ми є тим, що про нас написано в підручнику історії. І добре, коли цей підручник пишеться людьми, яким не йдеться про наше винищення. Складно бути персонажем у книзі, писаній тими, для кого сам факт нашого існування є непереконливим. А з нами, мушу нагадати, щось подібне й відбувається.

Укrajнську історію можна читати без брому. Якщо це саме українська історія, історія, писана саме українцями. Нам вистачає поразок і втрат, але так само не бракує мужності, гідності й звитяги. Питання лише, на чому робляться акценти – на поразках чи на звитязі. Ми виростаємо з нашого минулого. Ми так чи інакше пов'язані ним, ми ним формуємося. Разом із

тим, ця наша травмованість власною історією, постійне озирання на неї позбавляє нас можливості зосередитись на майбутньому, позбавляє нас рівноваги, наповнює нас страхами та комплексами.

Минуле справді може бути обтяжливим. Воно може тягнути вниз, не давати рухатися, не дозволяти вільно розпоряджатися отриманими можливостями, набутим потенціалом. Суспільство, що стає заручником історії, має не так багато варіантів у майбутньому. Історія не просто пояснює, якими ми були, – великою мірою вона натякає нам, якими ми бути можемо. Відповідно, українцям, які далі живуть у постімперській історичній матриці, важко уявити своє існування не в пострадянському, постколоніальному контексті, а в контексті незалежного са-

модостатнього існування та самостійного формування власної візії майбутнього.

Ми так чи інакше стоїмо перед вибором – або лишатися частиною чужого наративу, або формувати таки наратив власний, писаний з огляду на наші інтереси, з урахуванням нашої окремішності. Вибір не надто простий, попри його нагальність та невідворотність. Оскільки йдеться про доволі некомфортне відчуття переоцінки речей, що вкладалися тобі в голову з дитинства, речей, із якими ти ріс, які видавалися тобі непорушними й такими, що не можуть підлягати перегляду в принципі. Натомість тут спрацьовує просте правило: якщо ти ігноруєш історію, є велика ймовірність, що історія почне ігнорувати тебе. Нам жити з нашим минулим. І добре було б, аби воно нас не травмувало.

Я народився і виріс на Сході. В регіоні, який, можливо, має найбільш деформоване й затемнене бачення свого минулого. В регіоні, якому тривалий час наполегливо насаджували доволі специфічні уявлення про його самоідентичність. Ці уявлення мали з реальністю не так багато спільного. Що прикметно, багато хто так і не наважився піддати ці уявлення, сформовані для нас, бодай якійсь ревізії. Адже, за великим рахунком, це доволі зручно – сприймати на віру те, що тебе, за великим рахунком, влаштовує, що не потребує рефлексування, не потребує аналізу. Коли отримана інформація просто не обговорюється. Коли нічого не важать свідчення очевидців, коли нічого не важать документи, докази, аргументи.

Проблема в тому (і то проблема не лише Сходу), що при оцінюванні власної історії ми й далі вперто користуємося запропонованими нам зовні концепціями. Частина українців і сьогодні, на тридцятому році незалежності, читає свою історію з підручників, написаних не в Україні.

Нас так довго й наполегливо переконували в тому, що наша історія не має власної суб'єктності, що наші герої мають вагу виключно в контексті спільного з Російською імперією чи Радянським Союзом співіснування. Для нас було прописано хронологію нашої тут появи, логіку нашого тут існування, перспективи нашого тут закорінення. Цей погляд, погляд збоку, погляд скептичний і доволі жорсткий, від початку позбавляв нас права самостійно формувати своє бачення минулого, самостійно формувати власний історичний пантеон, визначатися з героями та зрадниками, бачити в минулому власний інтерес.

Постколоніальна візія передбачає, що для тебе й надалі, попри всі можливі розриви та зміни статусу, будуть розставляти смислові акценти, що для тебе будуть визначати пріоритети, будуть створювати образ героя та образ ворога. Всі ці меседжі та постійні нагадування про спільну історію, спільні перемоги, спільну потребу реваншизму, спільне заперечення злочинів тоталітарного режиму – все це спрямоване саме на те, аби позбавити нас нашої окремішності, аби відвернути нас від думки самостійно писати власний підручник історії, самостійно формувати власний список важливих для нас історичних персонажів. Для чого це потрібно їм – цілком зрозуміло. А ось для чого це потрібно нам?

Минуле не повинно бути тягарем. Скорше підмурком, на якому надбудовується щось нове, майданчиком, придатним до трансформацій та оновлення. Минуле, яке не відпускає, минуле, яке далі травмує, потребує проговорення та переоцінок. Зрештою, однією з найбільш очевидних світоглядних проблем українського суспільства є саме ця нездатність дати лад своїй пам'яті, своїй історії, своєму минулому. Готовність сприймати на віру все, що ретранслюється з сусіднього інформаційного простору, з російського телеящика, готовність визнавати власну неповноцінність, схильність відмовлятися від свого на користь чужого – всьому цьому, звісно, можна знайти пояснення, проте навряд чи слід шукати виправдання.

Блокуючи власне минуле, ми так чи інакше закладаємо собі проблеми в майбутньому. Не вважаючи за потрібне переглянути тези «спільної історії», ми ризикуємо й надалі бути позбавленими власної суб'єктності, власного голосу, свого особистого погляду на те, що з нами відбувалося. Попри всі історичні передумови, попри всю складність і неоднозначність історії – ми таки маємо право на власне минуле, ми маємо право на своїх героїв.

Хоча формування пантеону – справа, що стосується не лише минулого. Фактично, ми визначаємось із тим, хто з нами залишиться в майбутньому, відповідно – якими в майбутньому будемо ми самі. Які персонажі залишаться в наших підручниках, на нашій валюті, на наших футболках. Чий імена будуть носити наші вулиці та площі. І, відповідно, – чий імена наші вулиці носити не будуть у жодному разі. Справа тут, звісно ж, не просто в персоналіях – справа в тому, чи готові ми самі формувати простір довкола себе. За великим рахунком, ми самі маємо визначитися з тим, чим для нас є ця, наша, країна, чим для нас є її минуле, її історія, її герої.

Наша історія потребує нашої активної співучасті. Фраза «не слід переписувати історію» від початку звучить доволі маніпулятивно. Оскільки у випадку з українським суспільством йдеться не про переписування – йдеться про елементарне прописування історії, заповнення порожнин, проговорення того, що тривалий час означувалося для нас як заборонене, негативне, неприйнятне. Означувалося зовні, себто нав'язувалося, інстальовалося в нашу свідомість. Ми потребуємо прописування своєї власної історії, якщо не хочемо, аби цю історію для нас далі укладали наші сусіди.

Історія може об'єднувати й надавати підстави для порозуміння. Вона не конче має слугувати джерелом комплексів та недовіри. Просто слід самим собі нагадувати про право на власну візію минулого, на власну історичну спадщину, яка не формується чужими інтересами, в якій є тяглість державності, в якій є місце історичним персонажам, що працювали саме на творення цієї державності. І оцінку цим персонажам слід давати, знову ж таки, виходячи з власних інтересів. Розумію, що говорю доволі прості й очевидні речі, проте саме ці речі з певних причин далі лишаються неузгодженими, непроговореними. Ми так чи інакше змушені лишатися сам на сам зі своїм минулим, ми так чи інакше самі мусимо формувати власний пантеон. Якщо, звісно, не хочемо мати на своїх вулицях та площах пам'ятники тим, хто нас знищував.

«...НАМ ГОСПОДЬ БОГ ПОМІГ ВИЗВОЛИТИ УКРАЇНУ СВОЮ РУСЬКУ» СЛОВОТВОРЧА РЕВОЛЮЦІЯ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Тарас ЧУХЛІБ

У зв'язку з пришвидшенням об'єднавчих процесів, що протягом XVI ст. відбувалися на теренах Корони Польської і Великого князівства Литовського, до якого входили Брацлавське, Волинське, Київське й Подільське воєводства, назва «Україна» поступово перетворилася з географічно-орієнтувального поняття на уявлювано-свідомісний та політико-орієнтувальний термін. Спочатку це давнє слов'янське слово локалізувало територію Черкащини, Брацлавщини, Вінниччини, Київщини та Полтавщини, але невдовзі його почали спорадично використовувати для маркування території, де компактно проживав відмінний від тогочасних поляків і литовців етнос, який мав свою етнімічну назву «русь», «русини», або ж «руські». Саме в Руському, Волинському, Подільському, Київському, Брацлавському, Подільському, Белзькому та Чернігівському воєводствах Речі Посполитої й проживав «руський народ».

Прижиттєвий портрет гетьмана Богдана Хмельницького.
Худ. В. Гондіус, 1651 р.

Упродовж кінця XVI – першої половини XVII ст. хоронім «Україна» поступово політизується і, по суті, перетворюється на політонім, а отже, стає офіційною назвою східних воєводств Речі Посполитої. У цей час назва «Україна» постійно вживається у королівських універсалах, інструкціях польських королів на вальні сейми та провінційні сеймики, постановах сейму Польсько-Литовської держави, матеріалах дипломатичних переговорів, листах вищих урядовців Великого князівства Литовського і Корони Польської тощо. З погляду політичної географії, «Україна» наприкінці XVI ст. була «довша і ширша за Малу і Велику Польщі» разом узяті; це поняття поширювалося на всю територію між «Московією» і «Трансильванією», а у «топографічних уявленнях» старшини Війська Запорозького даний термін охоплював обшири від білоруського міста Могилева на півночі й аж до гирла Дніпра включно – на півдні¹. А від початку XVII ст. проглядається семантична відмінність в офіційному тезаурусі Речі Посполитої, Османської імперії, Московського царства та Війська Запорозького стосовно уживання слова «Україна».

БОРІТЬБА ЗА СТАРОЖИТНЮ НАЗВУ «УКРАЇНА»: 1648–1654 РОКИ

Відтоді як Військо Запорозьке на чолі з Богданом Хмельницьким у 1648 році розпочало Козацьку революцію, багато понять у тогочасній українській мові почали набувати нового значення, а також почали творитися нові лінгвістичні конструкції. Уже в одному з перших офіційних політичних документів повсталого козацтва під назвою «Пункти вимог Війська Запорозького до Величності Його Королівської Милості і Речі Посполитої» від 24 лютого 1649 р. було написано: «...А тому що винуватцем другої, ще більшої війни є Князь Його Милість Вишневецький, який почав наступ, незважаючи на встановлений мир і не чекаючи комісії, то коли б він мав бути коронним гетьманом, **ми**² ні в якому разі не хочемо з ним жити, **і на Україну його не пустимо**, і війну з ним розпочнемо»³. Як бачимо, уряд Війська Запорозького (у даному випадку представники користувалися промовистим займенником⁴ «ми») не хотів «впускати на Україну» – тобто на територію, яку воно вже опанувало раніше, протягом 1648 року, – великого коронного гетьмана Речі Посполитої з його військовими підрозділами.

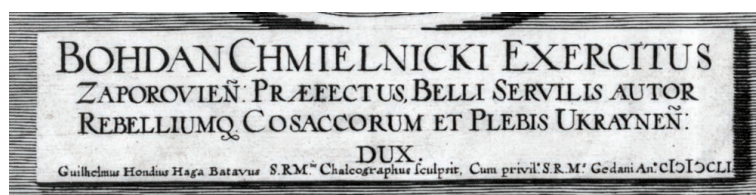
Очевидно, що саме від цього часу козацька старшина на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким розуміла під «Україною» історичний край (як зазначалося вище, назву «Україна» активно запроваджували в офіційних колах як Корони Польської, так

1 Чухліб Т. Назви «Україна» та «Українний» в офіційному тезаурусі держав Східної Європи та Малої Азії // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 18. – К., 2018. – С. 13–60.

2 У «Граматиці словенській написаній през Іоанна Ужевича Слов'янина, Славної Академії Паризької в Теології студента в Парижу» (1643) стосовно займенника «ми» зазначено: «Присвійні займенники, що походять з первинних зазначених вище займенників, а також багато інших (з них ми наводимо тільки називні і родові відмінки), ти будеш відмінювати як прикметники. Займенник *мій, моя, моє*. Називний *мої, моє*. Родовий *моєго, моєї, моєго*» (Тут і далі – цитування за вид.: Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І. Білодід і Є. Кудрицький. – К., 1970).

3 Памятники, изданные Киевской временной комиссией для разбора древних актов. – Т. I. – Отд. II. – К., 1848. – С. 333. Польською: «*My żadną miarą z nim żyć u w Ukrainę go puścić nie chcemy*, u wojna bydź musi» / Ще в одному з варіантів цього тексту писалося: «Щоб князь Вишневецький був позбавлений гетьманства, оскільки козаки не можуть з ним ні мирно жити, **ні терпіти в Україні**» [Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упоряд. І. Бутич. – К., 1998. – С. 46; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 1 (1648–1649 рр.) / Упоряд. Ю. Мицик. – К., 2012. – С. 200].

4 Про правила визначень частин мови в історичних текстах: Бевзенко С. Історична морфологія української мови. Написи із словозміни та словотвору. – Ужгород, 1960; Історія української мови. Морфологія. – К., 1978.

Підпис під портретом 1651 р.: «Богдан Хмельницький Гетьман Запорозький: Очільник війни гноблених, Творець Повстання Козацького і Народу Українського: Князь»

і Війська Запорозького вже з кінця XVI ст.)⁵, де започаткувало «місцеву» політичну владу Військо Запорозьке⁶. Зокрема, це підтверджують слова самого гетьмана, що були записані дипломатом Корони Польської В. Мяковським під час дуже складних переговорів між Варшавою і Чигирином у січні-лютому 1649 р.: «...Не постоїть мені нога жодного князя і шляхотки **тут в Україні**, а якщо захоче котрийсь із нами хліба з'їсти, нехай же буде **послушний Війську Запорозькому**, на короля не брикає»⁷.

У листі наказного полковника Переяславського полку А. Романенка до київського полковника Війська Запорозького Г. Ганжі від 31 квітня 1649 р. читаємо: «...Має сам [король Речі Посполитої] **до України поступати**; ще мають від півночі **на Україну зайти** [війська Великого князівства Литовського]...»⁸. У квітні того ж року представник Апостольської столиці у місті Ясси, столиці Молдовського князівства, надіслав повідомлення до Рима, в якому вжив назву «Україна» в одному семантичному ряду з «Польщею», «Угорщиною» і «Трансильванією»: «...Et aliis **Ungaris** contra **Polonos** bis in **Transylvania** et in **Ucraina** cum **Ungaricis** legatis agitabant[ur]»⁹. У записі допиту полоненого коронними військами зі слів полковника М. Шумейки (червень 1649 р.) читаємо: «Після отримання наказу **йшли до гетьмана на Україну**...; про половину Переяславського полку каже, що **вона повернулася на Україну**...; **з України вийшло** чотири пушкарів з полковником Греськом...; тоді всі постановили **тікати з козаками в Україну**»¹⁰.

Зазначимо, що впродовж 1650–1652 рр. назва «Україна» неодноразово використовувалася в офіційній документації Війська Запорозького, про що свідчать такі матеріали: 1) наказ Б. Хмельницького ніжинському полковникові П. Шумейку від 31 липня 1650 р. [**«шляхту на Україні... вибивать»**]¹¹; 2) лист Війська Запорозького до шляхти Волинського воєводства від 1 листопада 1650 р. [**«знову вся Україна повстала...; поки Русь не буде такою, якою вона була з давніх часів»**]¹²; 3) універсал Б. Хмельницького Київському Богоявленському Братському монастиреві від 11 січня 1651 р. [**«ляхів з України в Польщу**

далеко прогнати...»]¹³; 4) гетьманський універсал про взяття під захист ніжинської шляхти від 18 червня 1652 р. [**«котрі за указом нашим з Ніженщини¹⁴ повиходили були в Україну..., на Україну незаборонно...»**]¹⁵ та ін.

В одному з варіантів тексту договору гетьмана Б. Хмельницького з Молдавським князівством (весна 1650 р.) чи не вперше у практиці Війська Запорозького було вжито словосполучення «україні/українські землі» у розумінні «земель», що належать «Україні»: «У Польщі під владою Війська Запорозького має знаходитися така кількість **українських земель**, як сказано в умовах Зборівських пактів, починаючи від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра аж до московського кордону»¹⁶. Про те, що поняття «Україна» поступово перетворювалося з географічної на ще одну політичну назву Війська Запорозького, свідчить документ під назвою «Зразок проїжджого глейту» військової канцелярії Б. Хмельницького за 1650 р. для купців, які виїжджали торгувати до Московського царства: «...Не допустимо ні однієї денежки дати, як і не дають вже ніхто ніде **у нас на Україні**»¹⁷.

Для аналізу свідомісних уявлень верхівки Війська Запорозького щодо своїх повноважень особливо цікавими є свідчення коринфського митрополита Йоасафа. Навесні 1651 р. православний митрополит зустрівся з Б. Хмельницьким і в одному зі своїх листів до Москви передав слова гетьмана, які почув під час розмови: «...І гетьман мені сказав: «...Щоб... **Україну його оберегали** без жалування, і любить християнську віру»»¹⁸. У даному випадку бачимо, що очільник Війська Запорозького вважав Україну «своєю» – можливо, це відображало його авторитарні устремління¹⁹. За свідченнями московського посла до Чигирини І. Фоміна, гетьман Б. Хмельницький разом із писарем І. Виговським говорили йому, що отримали листа від полковника Брацлавського полку (а того поінформував сотник М. Поповський) з повідомленням про те, що «Ляхи на **їхню²⁰ Україну** идуть війною»²¹. Отже, у розмові з митрополитом вищі урядовці Війська Запорозького мали казати «наша Україна».

13 Памятники, изданные Киевской временной комиссией для разбора древних актов. – Т. II. – Отд. II. – К., 1846. – С. 210; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией [далее – Акты ЗР]. – Т. 5. – Санкт-Петербург, 1853. – С. 86; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией [далее – Акты ЮЗР]. – Т. III. – Санкт-Петербург, 1861. – С. 444.

14 У листі Б. Хмельницького до Руського воєводи Речі Посполитої А. Киселя від 09.01.1652 р. говорилося не лише про «Ніженщину», а й про «Чернігівщину» та «Київщину» [Sysyn F. Dokumenty of Bohdan Hmel'nyuc'kyj // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. II. – № 4. – 1978. – Р. 518–519].

15 Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 269.

16 Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упоряд. І. Бутич. – К., 1998. – С. 63–64.

17 Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2 (1650–1651 рр.) / Упоряд. Ю. Мицик. – К., 2013. – С. 45.

18 Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2 (1650–1651 рр.) / Упоряд. Ю. Мицик. – К., 2013. – С. 448.

19 Про прагнення гетьмана Б. Хмельницького утворити «удільне князівство» [у тому числі проведення переговорів з урядовцями Речі Посполитої] на підконтрольній Війську Запорозькому території свідчать багато джерел, зокрема – секретний документ «Punkta relacjey sekretnej tego, który z listem Stielnickiego przyjechał» за 1651 р., в якому говорилося: «При **удільному князівстві Руському**, якби дійшло, обов'язково потрібно обґрунтувати, а що ухвалять – потрібно затвердити присягою Й[ого] К[оролівської] М[илості]» [Воссоединение Украины с Россией. Документ и материалы в трех томах. – Т. II. – С. 203–204; Чухліб Т. Проект «Козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? // Український історичний журнал. – № 4. – 2014. – С. 71–94]. Див. також: Федорук Я. Чи Хмельницький хотів стати монархом? // Матеріали засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ у Львові: [Лютий 1992 р. – жовтень 1993 р.]. – Львів, 1994. – С. 31–45; Степанков В. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657) // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 14–33.

20 У «Граматичі словенській...» стосовно займенника «їх» зазначається: «Стягнене **їхъ** – їх, що походить від **їхнихъ**, вживається при дієсловах однаково з прийменниками і без них, як-от: взАль ихъ – взяв їх і ш(т) ихъ – від них».

21 Акты ЮЗР. – Т. III. – Санкт-Петербург, 1861. – С. 504.

5 Див.: Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) / Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність. – К., 2009. – С. 57–95.

6 Ще під час повстання Війська Запорозького проти коронної влади Речі Посполитої у 1637 р. його провідник, полковник К. Скидан, підписував свої звернення до населення як «опікун усієї України», «поставлений для усієї України», «полковник Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького на усій Україні» [Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. 36. документів і матеріалів. – К., 1993. – С. 271–272].

7 Воссоединение Украины с Россией. Документ и материалы в трех томах. – Т. II. – Москва, 1953. – С. 108–109.

8 Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 1 (1648–1649 рр.) / Упоряд. Ю. Мицик. – К., 2012. – С. 215.

9 Джерела до історії України-Русі. – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 105.

10 Архів Головного актів давніх у Варшаві. – Ф. «Архів дому Радзивілів», від. IV, № 36; Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. – № 3. – 2000. – С. 11–13.

11 ЦДІАУ у Львові. – Ф. 1030. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 7.

12 Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові. – Рук. 417. – Арк. 118.

Посол до московського царя, генеральний суддя С. Богданович у грудні 1652 р. заявляв Олексію Михайловичу: «...**Черкаские войска** не все на бою бывают, а **многие живут на Украине** для береженья от татар»²². При цьому посли Війська Запорозького означували свій північно-східний кордон з Московським царством по меридіану, де розташовувалося м. Ромни – «до Ромна, границі нашої»²³ (зокрема – у статейному списку піддячого І. Фомина, серпень 1653 р.: «за рубеж..., до гетьмана Хмельницького..., до **Черкаского порубіжного города Ромна**»)²⁴.

28 січня 1654 р. Богдан Хмельницький відписав до Москви: «...Мають в найближчому часі татарови з військом лядським під Животов, **город Українний** Твоєї Царської Величності, через ляхів тією війною спустошений, сходиться і **города Українні** спустошити..., на города наші Українні йти мають... Коли ж ми через сім років і перед тим **Україна наша від усіх війн від неприятелів боронила**... А любо те **великі заворушення в Україні** через неприятелів ляхів **діються**»²⁵. У т. зв. Березневих статтях 1654 р. з Московським царством уже з'являється такий свідомісно-лінгвістичний концепт, як «рубіж України», який треба «оберігати»: «...Чтобы наемного люду zde по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больше. Царского величества ратные люди всегда на **рубеже для Украины обереганья** есть и вперед стоятъ учнут»²⁶. Власне 1654 р. став тим рубіконом у визначенні офіційних представників Війська Запорозького, який змусив їх більш конкретно визначитися з тим, що для них є «Україна».

17 лютого 1654 р. у листі до царя Олексія Михайловича гетьман Б. Хмельницький просив підтвердити «права і привілеї» переяславських міщан і вжив таке словосполучення: «Громадяни з **города нашого Українного** Переяслава»²⁷. Очевидно, що Переяслав аж ніяк не був прикордонним чи окраїнним містом Війська Запорозького. У листі Богдана Хмельницького до царя від 21 березня 1654 р. він уживає таке поняття, як «Литовська земля» стосовно Великого князівства Литовського: «Нині вони рать з'єднують в Пłosкирові, Полонному і в Литовській землі»²⁸. В іншому гетьманському листі до Москви від 1 липня того ж року читаємо: «...Чи оберігати землю нашу чи на ляхів йти в Польську землю»²⁹.

Якщо проаналізувати усі згадки в офіційній документації Війська Запорозького (здебільшого це листування між гетьманом Б. Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем) за 1654 рік, то можна побачити, як слово «Україна» та похідні від нього означення набувають рельєфнішого змісту – й до того ж трапляються у гетьманських листах набагато частіше, ніж перед тим: 1) гетьманський лист до Олексія Михайловича від 11 червня 1654 р. («...**про ханський прихід на Україну**...»)³⁰; 2) лист

того ж до того ж від 15 вересня т.р. («**Ми... вийшли з України...; які і спустошення в Україні...; з військом з України виступили...; тоді нас від України далі відвести хочуть**...»)³¹; 3) лист того ж до того ж від 28 вересня т.р. («...**Україну нашу у всі війни від неприятелів боронили...; великі заворушення в Україні через неприятелів ляхів**...»)³²; 4) лист того ж до того ж від 12 жовтня т.р. («...**орда кримська, ногайська і інші, з ляхами зійшлися, на Україну ударити мають**...»)³³; 5) лист того ж до того ж від 24 жовтня т.р. («...**повертаючись назад в Україну, всі полки задніпровські...; Україну... воювати мають**»)³⁴; 6) наказ Б. Хмельницького послам до московського царя від 24 жовтня т.р. («...**який [Р. Ластовецький] перед тим на Україні жив...; з татарами на Україну вдарити мають...; тільки щоб Україну звоювати...; коли придемо в Україну**...»)³⁵; 7) звіт послів Війська Запорозького на чолі з М. Богаченком до Кримського ханства: «...а потім з ляхами на військо ударити, а **всю Україну вогнем і мечем спустошити**; ...[Карач-бей] потішав нас: “...**Всі землі вдарять на вас [Україну]: турецька, угорська, волоська, молдавська і ми з усією ордою**”»³⁶; 8) гетьманський лист до Олексія Михайловича від 10 листопада т.р. («...усіма ордами кримськими, ногайськими, черкеськими, очаківськими, білгородськими, венграми, волохами і ляхами..., прийшов [С. Лянцкоронський] **з ордами в Україну**...»)³⁷; 9) гетьманський лист до московського окольничого Ф. Бутурліна від 7 грудня т.р. («...**тоді ляхи і татарове, сполучившись з собою, мають далі в Україну йти і спустошити; тільки на Україну всі потуги обернути**...»)³⁸; 10) лист того ж до того ж від 11 грудня 1654 р. («**але всі потуги на Україну... обернули**...»)³⁹.

19 серпня 1654 р. Богдан Хмельницький писав: «...З неволі за поміччю Божою через Угорську і Мультианську землю вийшли»⁴⁰. 15 вересня Богдан Хмельницький у листі Олексієві Михайловичу 4 рази ужив слово «Україна»: «1) **Вийшовши з України**, а будучи недалеко Дубна; 2) ...Збережи Боже від того неприятеля якого **спустошення в Україні**; 3) з військом **із України виступили**; 4) тоді **нас від України далі відвести хочуть**»⁴¹. Окрім того, 15 вересня 1654 р. у розмові з московським посланцем А. Бутурліним генеральний писар І. Виговський так окреслив політику Османської імперії щодо Війська Запорозького: «...[Султан] зіславшись із сілістрійським пашею, старався б як міг від'єднати Пана Гетьмана від Москви і закликати його до своєї давньої приязні. А якби Пан Гетьман [цього] не хотів, тоді з усією своєю силою разом з турками і сілістрійським пашею, взявши і тих **три землі на допомогу (угорську, волоську [і молдавську]**..., щоб **наступав**

22 Там само. – С. 485.

23 Там само. – С. 488.

24 Там само. – С. 496.

25 Переписка гетьманов Левобережної України с Москвой и Санкт-Петербургом 1654–1764 гг. – Москва, 2017. – Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницького. 1654–1657 гг. – С. 139–140.

26 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Т. III. – Москва, 1954. – С. 560–565.

27 Переписка гетьманов Левобережної України с Москвой и Санкт-Петербургом 1654–1764 гг. – Москва, 2017. – Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницького. 1654–1657 гг. – С. 60. Московською: «Граждане з **города нашого украинного** Переяслава».

28 Там само. Мовою оригіналу: «В Плускиреве, в Полонном и в Литовской земле».

29 Там само. – С. 112. Мовою оригіналу: «Оберегать ли землю нашу или на ляхов итти в Польскую землю». У листі від 19.07.1654 р. гетьман Б. Хмельницький також писав: «Иные казаки на Запорожье, иные на Кодаку, иные с нами в войску, иные паки оберегают землю нашу» (Переписка гетьманов Левобережної України с Москвой и Санкт-Петербургом 1654–1764 гг. – Москва, 2017. – Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницького. 1654–1657 гг. – С. 117).

30 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – Т. III. – Москва, 1954. – С. 667.

31 Російський державний архів давніх актів у Москві. – Ф. 214 «Сибірський приказ». – Ствп. 1636. – Ч. I. – Арк. 121–127.

32 Документи Богдана Хмельницького [1648–1657] / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 384–385, 386–387.

33 Там само. – С. 391.

34 Там само. – С. 393.

35 Там само. – С. 395.

36 Російський державний архів давніх актів у Москві. – Ф. 79. – Оп. 1. 1654. – № 15. – Арк. 7–8; Мыцык Ю. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа. – Днепропетровск, 1988. – С. 65–68; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Ч. I: 1654 рік. – Львів, 1996. – С. 148–152.

37 Акты ЮЗР. – Т. XIV. – Санкт-Петербург, 1886. – С. 114–116.

38 Російський державний архів давніх актів у Москві. – Ф. 210 «Розрядний приказ», Севський стіл. – Ствп. 158. – Арк. 280–281.

39 Документи Богдана Хмельницького [1648–1657] / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 407.

40 Переписка гетьманов Левобережної України с Москвой и Санкт-Петербургом 1654–1764 гг. – Москва, 2017. – Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницького. 1654–1657 гг. – С. 129. Мовою оригіналу: «За помощью Божию из неволи через Венгерскую и Мутянскую землю вышли».

41 Там само. – С. 136. Мовою оригіналу: «1) вышедши из Украины, а будучи недалеко Дубна; 2) сохрани убо Боже от того неприятеля какова испустошения в Украине; 3) с воском из Украины выступили; 4) тогда нас от Украины далее отвести хотят».

в Україну і на вернув уже війною дружбу з козаками)»⁴². У даному випадку цікаво, що І. Виговський називав «землями» Угорщину⁴³, Волощину та Молдавію (на той час вони були хоч і залежними, але державами-«князівствами») в одному ряду з «Україною».

12 жовтня 1654 р. гетьман писав до царя з-під Білої Церкви, що «орда кримська, ногайська і інші, з ляхами зійшлися, на Україну мають ударити»⁴⁴. Кілька разів слово «Україна» вживалося у царській грамоті від 14 жовтня 1654 р.: «Ударити на **наши Украинные города...**; А вы по нашему Царского Величества, указу **из Украины выступили**, и чтоб от неприятеля какова испутошенья **в Украине** не учинилось, а без нашего Царского Величества, указу **для обереганья Украины ис Полши не отступите; Послыша то, что вы с войском из Украины выступили**»⁴⁵. 24 жовтня того ж року Богдан Хмельницький писав до царя: «На нас наступати усіма силами хочуть, вернуться **назад в Україну**, всі полки задніпрські для оберігання; ...**татарове з ляхами, угорцями і іншими землями зібралися, Україну Твоїї Царської Величності воювати мають**»⁴⁶.

Отже, можемо звернути увагу на таке: по-перше, якщо від 1648 р. до 1654 р. поняття «Україна» вживалося раз-по-раз, то після укладення військово-політичного союзу з Москвою воно вже набуває постійного звучання в офіційних листах Війська Запорозького⁴⁷; по-друге, ця назва трапляється в окремих листах по кілька разів – до 7 разів включно; по-третє, чітко проглядається військово-політичний контекст його уживання, про що свідчать такі словосполучення: «Україну» могли «боронити», на неї мали «ударити» іноземні війська та могли її «воювати». Гетьмани й старшина Війська Запорозького застосовують до «України» займенник «наша»⁴⁸ та прикметник «вся», що засвідчує поступове усвідомлення її ними як нової «отчизни»⁴⁹.

УСТАЛЕННЯ СЛОВА «УКРАЇНА» ЯК ПОЛІТИЧНОЇ НАЗВИ ДЕРЖАВИ: 1655–1657 РОКИ

У січні 1655 р. австрійський посол у Варшаві Фрагштайн повідомляв до Відня: «...Cum exercitus etiam **in Vkraina** fortunato satis procedat omine»⁵⁰.

Перебуваючи в лютому 1655 р. у м. Богуславі під Києвом Б. Хмельницький повідомляє царя, що польські й татарські війська на чолі з польним гетьманом С. Лянцкоронським та кримським калга-солтаном йдуть «прямо **сюди на Україну...**; **волохи, мультани, угорці і турки ляхам мають бути поміччю і на літо наступати готуються, а такі замисли їхні, якби тільки Україну могли завоювати**»⁵¹. 23 березня гетьман знову писав до Москви: «...З посполитим рушенням **йшов прямо сюди на Україну**, і сподіваються сил від угорців, волохів і від паші сілістрійського і від інших країв і одноосібно мріють **всю Україну цього літа завоювати**»⁵². 2 квітня 1655 р. гетьман уже перебував у Чигирині, звідки знову скаржився Олексієві Михайловичу, що «ляхи шукали різних звичаїв, щоб якось **Україну звоювати**»⁵³. 27 червня 1657 р. у грамоті Олексія Михайловича писалося: «Граждане **города Украинного Чернигова** просили нас»⁵⁴.

Цікаво прослідкувати, як видозмінюється ставлення до вживання слова «Україна» зі вступом армії Війська Запорозького на землі Червоної Русі (сучасні Західна Україна, Східна Галичина). Так, 13 жовтня 1655 р. у листі до магістрату й жителів міста Львова⁵⁵ Б. Хмельницький пише, що «коронні війська і стани **Речі Посполитої жорстоко напали на Україну, ми змушені були захищати своє життя**». Як можна зрозуміти з цього вислову, по-перше, «Україна» стояла в одному ряду з «Річчю Посполитою» (адже війська останньої на неї «напали»), а по-друге – «Україна» у сприйнятті гетьмана та його канцеляристів асоціюється із займенником «ми». Тобто йде процес уособлення індивідуального-«себе» з колективним-«Україною».

В іншому листі до магістрату Львова від 20 (10) жовтня 1655 р. гетьман заявив, що він «визволив [з неволі] Україну свою»⁵⁶ руську»: «...Його Милість Шведський Король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг **визволити Україну свою руську**, на тому я стою» («...**Pan Bog pomogl Ukrainy swej ruskiej zajachac, przy tem stoje**»)⁵⁷. У даному випадку займенник «своя [Україна]» якщо й не замінює займенник «наша», то використовується поряд із ним. Вважаємо, що дієслово «визволяти» тут було вжито не лише

42 Цит. за: Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Ч. I: 1654 рік. – Львів, 1996. – С. 143.

43 Очевидно, що І. Виговський називав Угорщиною Трансильванське князівство.

44 Переписка гетьманов Левобережної України з Москвою і Санкт-Петербургом 1654–1764 гг. – Москва, 2017. – Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницького. 1654–1657 гг. – С. 144. Мовою оригіналу: «орда крымская, нагайская и иные, с ляхами шедшиися, на Украину ударити имеют».

45 Там само. – С. 145.

46 Там само. – С. 148. Мовою оригіналу: «На нас наступати всеми силами хотят, возвратяся назад в Украины, все полки заднепрские для обереганья от неприятеля на побережье постановили; ...татарове, с ляхами, венграми, мутьянами и иными землями собрався, Украину Твоего Царского Величества воевати имеют».

47 Сучасник тих подій шляхтич С. Павша з Речі Посполитої у листах до віленського воєводи Я. Радзивіла за лютий-березень 1654 р. так оцінював складення присяги старшиною Війська Запорозького московському цареві: «Полк Брацлавський та Уманський не хотів зноситися з Хмельницьким і їхати на цю присягу у Переяслав. **У тій Україні стався розкол наполовину...** цей зрадник [Б. Хмельницький – Т. Ч.], розірвавши лігу з ханом, сам віддався в руки московського царя **і Україну віддав**» [Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. 36. наукових праць / Відп. ред. В. Смолій. – К., 2003. – С. 544, 548]. Як бачимо, литовський шляхтич асоціював «Україну» з політичним утворенням, яке можна було «розколоти» у політичному відношенні та «віддати у руки» іноземному монархові.

48 У «Граматіці словенській...» І. Ужевича стосовно займенника «наш» зазначається: «Займенник **наш, наша, наше**. Називний **наш і нашый; наша, нашаА; nášoe і наше**. Родовий **нашого, нашей, нашего...** Словотвір займенників у слов'ян багатший, ніж у латинів, бо латини утворюють від первісних займенників тільки такі присвійні, як від ego → meus, від tu → tuus; sui → suus. Слов'яни від них, крім того, виводять інші присвійні займенники, як-от: від **свій** – свій – **свійскій**, ніби suanus, а від **твій** – твій – **твійскій**, ніби tuanus, також від **мой** – **мойскій**, ніби meanus і від **наш** – наш – **наскій**, ніби postranus тощо».

49 Про зародження поняття «Отчизна» у середовищі політичної верхівки Війська Запорозького див.: Когут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року. 36. наукових статей. – К., 2008. – С. 228–239.

50 Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 337.

51 Акты ЮЗР. – Т. XIV. – Санкт-Петербург, 1886. – С. 558–559.

52 Переписка гетьманов Левобережної України з Москвою і Санкт-Петербургом 1654–1764 гг. – Москва, 2017. – Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницького. 1654–1657 гг. – С. 174.

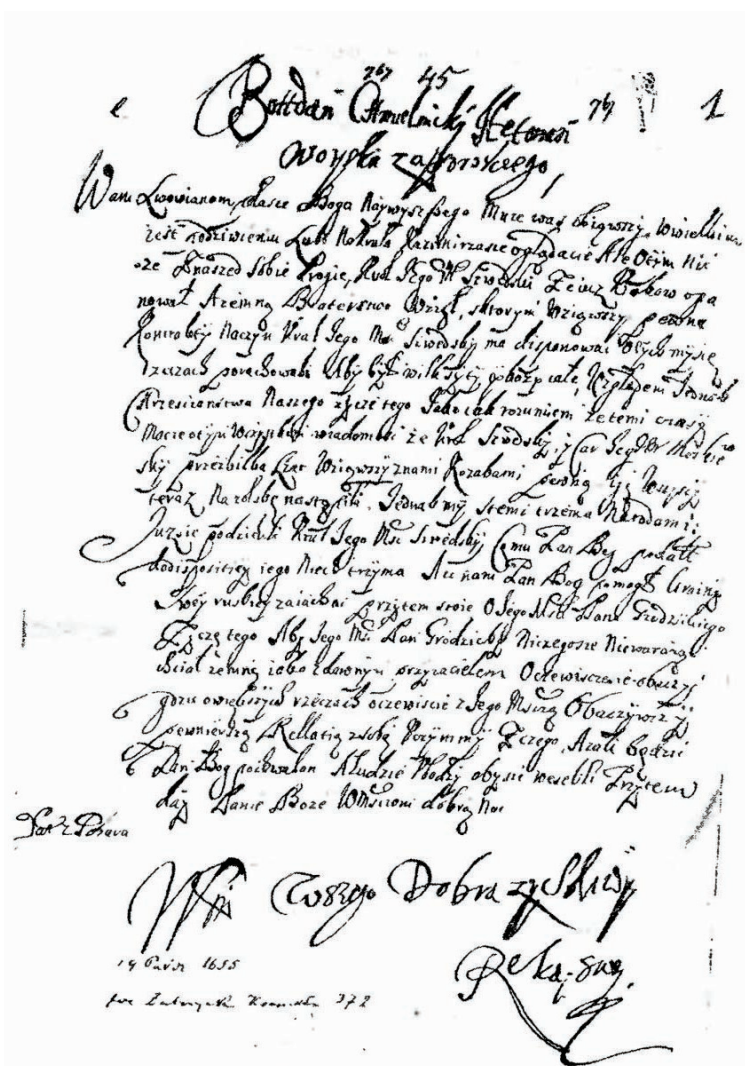
53 Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 420.

54 Російський державний архів давніх актів у Москві. – Ф. 124. – Оп. 1. 1655. – Спр. 13. – Арк. 4–6.

55 Про листування гетьмана Б. Хмельницького з магістратом Львова див.: Барабаш Т. Письмо і писарі листів Богдана Хмельницького до магістрату Львова 1655 року // Архіви України. – № 3. – 2014. – С. 90–103.

56 У «Граматіці словенській...» І. Ужевича стосовно займенника «свій» зазначається: «Займенник **свій** – свій, **своА** – своя, **свое** – своє у латинів відноситься тільки до третьої особи, а в слов'ян вдало сполучається з усіма особами – **іа маю своего пана** – я маю свого пана. **Ты маєшь свое'го 'о(т)ца** – ти маєш свого батька, **онъ покорнымъ е'сть своему старшому** – він покірний своєму старшому. Те ж саме стосується і первинного займенника **собѣ і себе** – собі і себе, як-от: **'іа буду собѣ 'орати** – я собі буду орати, замість мені буду орати, **ты собѣ с'бьєшь** – ти собі (замість тобі) сієш, **'они собѣ жнутъ** – вони собі жнуть, **вы себе вымовляє'те** – ви виправдуєте себе».

57 Жерела до історії України-Руси. – Т. VI. – Львів, 1906. – С. 146–147, 152; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 456–457; Федорук Я. Лист Богдана Хмельницького з табору під Львовом до магістрату м. Львова з повідомленням про захоплення м. Кракова військами шведського короля та про союз Запорозького Війська з Росією та Швецією. 10 (20) жовтня 1655 р. // Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.). – К., 2008. – С. 48–49.

Лист гетьмана Б. Хмельницького до магістрату Львова.
20 (10) жовтня 1655 р. ЦДІАЛ України

стосовно просто «території», а й стосовно колишньої історичної «старожитньої держави» [«Русі»] й «народу» [«руського»]⁵⁸, який перебував у «лядській неволі». Тут можна говорити також про використання Б. Хмельницьким відомого біблійного сюжету, коли Мойсей звільнив з єгипетської неволі юдеїв. Якщо стосовно Києва тогочасні православні книжники Русі формують концепцію «другого Єрусалиму», то козацька старшина Війська Запорозького починає творити міф про «Україну» як «новий Ізраїль».

Поняття «Україна» постійно вживалося у гетьманських листах до іноземних володарів та урядовців. 8 листопада 1655 р. з табору під Львовом з гетьманської канцелярії виходить латиномовний лист до шведського короля Карла X Густава, в якому написано: «...Ми вирішили відійти з військами трохи назад від

Львова, **на Україну**» [«*Parum retro a Leopoli in Ukrainam cum copiis recedere concessimus*»]⁵⁹.

У листі до коронного підканцлера І. Радзейовського від 11 січня 1656 р. гетьман Війська Запорозького писав, що «уклавши стійкий мир з Його Милістю Кримським ханом і з усіма ордами, відправилися для відпочинку з військами **на Україну** і тепер залишимося в Чигирині». При цьому гетьман запрошував вищого урядовця Корони Польської до «України» [«Якщо В. М. П. схочеш приїхати, **приїжджай на Україну**»]⁶⁰. У листі до кримського салтана від 22 січня Хмельницький писав: «...А всіх тих татар, **що були в Україні**, в полоні, ми наказали зібрати в один гурт і зараз негайно вони будуть звільнені»⁶¹. У листі гетьмана до Олексія Михайловича від 7 червня читаємо: «А нині знову послали якогось Ромашковича, вірменина, до хана кримського, щоб з військом до ляхів ішов на допомогу проти шведа, а потім **повернувшись на Україну**... йти з військами хочуть»⁶².

На вальному сеймі 1655 р. у Варшаві було прийнято спеціальну ухвалу «*Deputaci do instrukcyi na uspokojenie Ukrainy obyoga narodow*», у якій зазначалося: «Посли обох народів [Польщі та Литви. – Т. Ч.], зійшовшись до інструкції на **заспокоєння України**... після закінчення сейму, завдяки попередній присязі, інструкцію, що через внутрішню різницю думок і війну, яка через це виникла, а за цим і **заспокоєння України** умовили і постановили»⁶³. Власне, іменник «заспокоєння» можна вживати у поєднанні з «краєм» та «землею», заселеною «бунтівниками», які піднімалися на повстання з тих чи інших причин.

26 квітня 1656 р. у дипломатичній «Інструкції», наданій королем Яном II Казимиром послові до Кримського ханства, холмському підчашому Я. Шомовському, наголошувалося на тому, щоб «козаки були у послушенстві Його Королівській Милості і Речі Посполитій, і **Україна** в посесії Панів, як кому належить»⁶⁴. Про те, що під «Україною» у другій половині 1650-х рр. у міжнародних відносинах розумілося «Військо Запорозьке з усіма містами і землями», свідчили, зокрема, матеріали Віленського миру 1656 р. між Річчю Посполитою і Московським царством: «...Те обои давно слученые государства се есть Коруна Польская и Великое княжество Литовское, по прежнему соединению под властью его королевского величества со всеми землями останутца **окроме Украины**, которая у великого государя нашего его царского величества в подданстве учинилась, гетман Богдан Хмельницкой **с Войском Запорожским с городами и с землями**...»⁶⁵. Комісари Речі Посполитої, які проводили переговори на Віленській комісії у м. Немежі, звітували до Варшави: «...Ми також сказали, що **без реституції України** миру бути не може»⁶⁶.

Також у матеріалах переговорів на Віленській комісії 1656 р. йшлося про належність України до Речі Посполитої за можливості елекції царя Московської держави на польський ко-

58 Гетьман І. Виговський у листі до Олексія Михайловича від 25 листопада 1657 р. пише про «**увесь народ наш православний**» (Акты ЮЗР. – Т. IV. – Санкт-Петербург, 1863. – С. 78). «**Народ наш руський**» вельми й великим добродійством в усіх службах залишається винагородженням...; щоб усе це було без шкоди і **народу руському**...; щоб мав користь **наш народ і його старожитна релігія**...; для **цілого нашого народу руського**...», – такі висловлювання уживав у своєму листі від 24.05.1659 р. до литовського князя Б. Радзивіла туровський полковник Війська Запорозького К. Виговський (Мицик Ю. З українського дипломатія друга половини XVII століття // Записки НТШ. – Т. 233. – Львів, 1997. – С. 384). Потрібно було ще десять років для того, щоб від 1668 р. гетьмани Війська Запорозького почали вживати у своїх універсалах означення «**український народ**».

59 ЦДІАУ у Києві. – Ф. «Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів». – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 1–2; Архив ЮЗР. – Ч. III. – Т. VI. – К., 1908. – С. 92–93.

60 Памятники, изданные Киевской временной комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – Отд. III. – К., 1898. – С. 129–130.

61 Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 470.

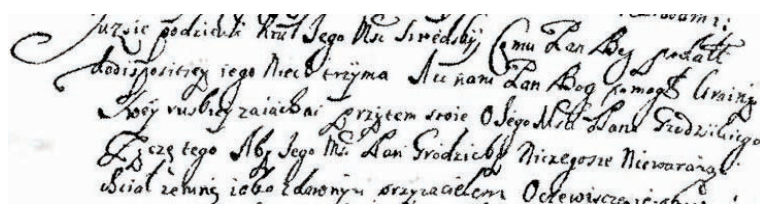
62 Там само. – С. 498.

63 Volumina legum. – Т. IV. – Petersburg, 1860. – S. 231.

64 Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 378. Польською: «Chap im panstweg tego, ze Vrodz. Hetman woyska Zaporowskiego chce sobie udzielne panstwo z Ukrainy uczynic; aby kozacy beli pod postuszenstwem IKM u Rzptey, y Ukraina w possessyi Panow, iako komu nslezy».

65 Російський державний архів давніх актів у Москві. – Ф. 79 «Зносини Росії з Польщею», 1656. – Спр. 56. – Арк. 167–167 зв.; Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Ред. М. Мейер. – Москва, 2007. – С. 200.

66 Цит. за: Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. – К., 2011. – С. 459.

Витяг з листа Б. Хмельницького від 20.10.1655 р.:

«...Pan Bog pomogl Ukrainy swej ruskiej zajachac, przy tem stoje»
 («...Господь Бог поміг визволити Україну свою руську,
 на тому я стою»)

полівський трон: «...Wielkie Xięstwo Litewskie od Hdra naszego cale puszczone **y Ukraine** do zywota swego trzymajac zupełnych titulow wedle Pakt Polanowskich zaziwac bedzie»⁶⁷. У щоденнику, який вівся під час польсько-московських переговорів, у записі за 22 серпня говориться: «И государевы послы то полских комиссаров писмо тотчас велели перевесть, а переведчи подлинное писмо, отдали им назад, потому что в том писме пописаны многие прибылые статьи сверх писмо, каково им дали государевы великие послы; чтоб Коруне Полской и Великому княжеству Литовскому быть по прежнему в соединении под властью королевскою по ево живот **с Украиною и со всеми землями** по Поляновскому договору»⁶⁸. У записі за 25 серпня читаємо: «И за таковым делом те обои давно слученные государства, се есть Коруна Польская и Великое княжество Литовское по прежнему соединению под властью его королевского величества **с Украиною и со всеми землями** останутца так в целе, как были по договорах последних»⁶⁹. 10 жовтня у щоденниковому записі знову бачимо згадку про «**Украину**, которая у великого государя нашего у его царского величества **в подданстве учинилась**»⁷⁰. 13 вересня 1656 р. московський цар Олексій Михайлович видав грамоту своїм послам у Вільні, де зазначалося: «И за таковым делом те обои давно слученные государства, се есть Коруна Польская и Великое княжество Литовское по прежнему соединению под властью его королевского величества со всеми землями **окроме Украины; ...как Украины**, так же и Белой России»⁷¹.

«Да и потому тех **запорожских черкас** царському величеству к королевскому величеству отпустить нельзя, что у них с поляки давняя вражда и усмирить их будет никак не мочно. А только царському величеству их от себя отлучить, и они тотчас поддадутца к турецкому или к крымскому или к свейському и, сложася с ними, обоим великим государствам учнут чинить всякое зло и разоренье»⁷², – говорив керівник московського посольства М. Одоєвський під час переговорів з представниками Корони Польської наприкінці серпня 1656 р. у Вільні.

Польський підканцлер А. Тшебіцький в одному з листів за 15 вересня 1656 р. писав, що у разі крайньої потреби можна віддати московському царю землі «...на пограниччя Березиною від Великого князівства Литовського, а Дніпром від Корони

в Україні»⁷³. Литовський дипломат К.-П. Бжостовський залишив такі свідчення про перебування представників Війська Запорозького на міждержавній комісії 1656 р.: «Що стосується **України**, то вони [московські послы – Т. Ч.] говорили, що тут перебувають козацькі послы, які щойно приїхали і які, за їхніми словами, не хочуть належати Польщі»⁷⁴. Усі ці висловлювання, по суті, засвідчили певну суб'єктність «України» як нового державно-політичного утворення.

Восени 1656 р. московський цар Олексій Михайлович у дипломатичному наказі своєму послу до Трансильванського князівства Г. Волкову пише, зокрема, й таке: «...Живет Царского Величества на службах **на Украине**»⁷⁵. У листопаді того ж року під час австрійсько-московських переговорів у Вільні було зазначено: «**Vkraina** cum provincial uterque clerus itidem, uti membrum eiusdem reipublicae, utlut hoc turbulento rerum statu per Kosakos imperio mango duce Moschoviae se subiecerit; ...quatenus **Vkraina** cum obsequio Cosacorum Zaporoviensium»⁷⁶.

У січні 1657 р. в дипломатичній інструкції послу Речі Посполитої до Османської імперії М. Яскульському говорилося: «Щоб були Козаки не сполучалися з ними і **Україну** і себе самих Москві не піддавали...; аби Король Його Милість і Річ Посполита уступили **усю Україну з Козаками і велику частину Литви** Москві»⁷⁷. В іншій «Інструкції», що була видана в той самий час у королівській канцелярії послові Речі Посполитої до Кримського ханства, 6 разів згадувалося слово «Україна» у таких словосполучах: 1) «Коли б питали про переговори з Москвою, сказати, що переговори у Вільні привели лише до перемир'я, адже цар ставив високі вимоги: відступлення частини Литви і **цілої України**; 2) ...а шляхта щоб **в Україну** повернулася і пани в маєтностях проживали; 3) шляхта Князівства Литовського і ті, які **в Україні** маєтності мають...; через Москву можуть **в Україну** до маєтностей повернутися; 4) Король Шведський щоб тримав Пруси; Велика Польща [–] Брандербургію; Литва [–] Московію; Козаки [–] **Україну**; 5) ...щоб їм у той час **Україну** воювали»⁷⁸.

13 березня 1657 р. у листі до московського царя гетьман писав про те, щоб «**на Україні шляхта не бувала...; і те все робиться зі сторони польської на сварку, щоб нас з усім Військом Запорозьким і з усім народом православним від вас Великого Государя відлучити**»⁷⁹. 10 квітня 1657 р. шведський король Карл X Густав писав до Богдана Хмельницького: «...Що як з **України** повернувся рідний наш військовий до Його Милості Пана Гетьмана Хмельницького і від Війська Запорозького посланий посол, шляхетний, вірно нам любий Готтард Веллінг...»⁸⁰. 23 квітня 1657 р. у дипломатичній «Інструкції» послу до Москви Ф. Коробці зазначалося: «...Цесар турецький указ учинив сильно готуватися паші Сілістрійському на мультян і волохів таким звичаєм, якщо **підуть з турками на Україну** мультяни і волохи **будуть нас, козаків, воювати**...»⁸¹. У дипломатичній інструкції С. Беневському, послові

73 Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові. – Од. зб. 386/IV. – Арк. 156.

74 Сборник [Муханова П. А.] – Санкт-Петербург, 1866. – С. 527.

75 Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 403.

76 Там само. – С. 410, 411.

77 Там само. – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 424, 425. Польською: «...Gdyby beli Kozacy nie łączyli się z niemi y **Vkrainy** y siebie samych Moskwie nie poddawali; ...aby Krol IM y Rzpta ustapili wszytkiej **Vkrainy** z Kozakami y wielkiej części Lithwy Moskwie».

78 Там само. – С. 428. Польською: «1) ...Ustapili wielkiej części Lithwy y wszytkiej **Vkrainy**; 2) ...a slachta zeby się **w Vkrainę** wprowadzila y panowie w maietnosciach mieszkali; 3) ... Ze slachta Xięstwa Litewskiego y ci ktorzy **w Vkrainie** maietnosci maia...; ze przez Moskwę mogą się **w Vkrainę** do maietnosci powrocic; 4) ...A Krol Szwedzki zeby trzymal Prusy; Wielką Polskę Brandeburczyk; Lithwę Moskwa; **Kozacy Vkrainę**; 5) ...im w ten czas **Vkrainę** woiowali».

79 Акты ЮЗР. – Т. III. – Санкт-Петербург, 1861. – С. 597.

80 Акты ЮЗР. – Т. XI. – Санкт-Петербург, 1877. – С. 737.

81 Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 582.

67 Російський державний архів давніх актів у Москві. – Ф. 389. – Оп. 2. – Спр. 597. – Арк. 181 зв.; Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. – К., 2011. – С. 459.

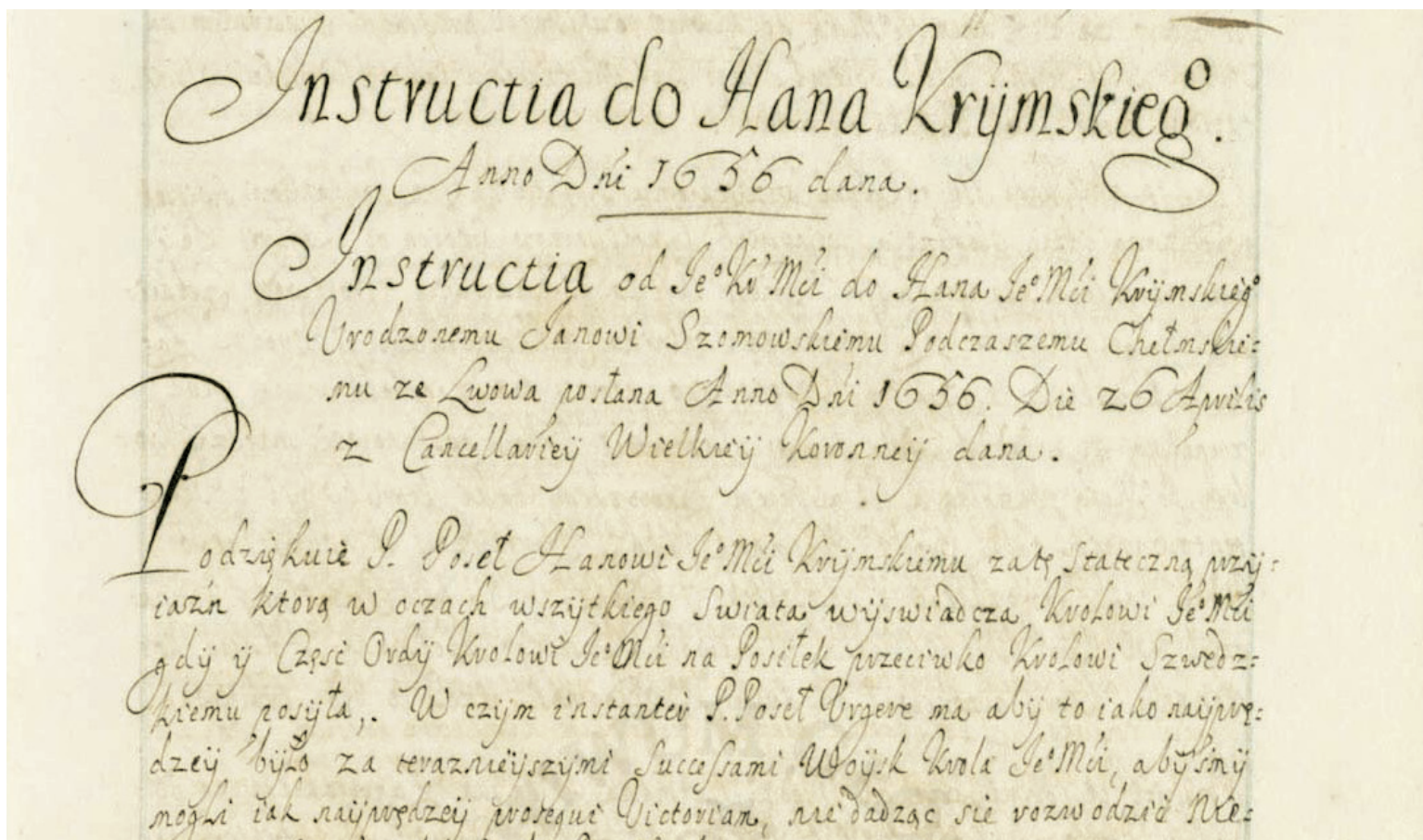
68 Цит. за: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Ред. М. Мейер. – Москва, 2007. – С. 159.

69 Там само. – С. 160.

70 Там само. – С. 176.

71 Російський державний архів давніх актів у Москві. – Ф. 79. Сношения России с Польшей. 1656. – Спр. 26. – Арк. 8–24: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Ред. М. Мейер. – Москва, 2007. – С. 200, 201.

72 Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Ред. М. Мейер. – Москва, 2007. – С. 165.

Дипломатична інструкція короля Яна II Казимира до хана Мегмеда IV Гірея від 26 (16) квітня 1656 р. АГАД Варшава

Корони Польської до Війська Запорозького, за 1657 р. 4 рази згадувалася назва «Україна» у таких політичних контекстах: «1) Москвичин **собі Україну забрав як провінцію**; 2) ...мусили **повернути Україну** за щасливого випадку, а потім Козаків підпорядкувати; 3) ...бо **без України не будемо мати ані Великої Польщі, ані Пруссії, ані Литви**, не могли б ефективно боронитися; 4) ...що до Москви, то цар хоче або **відступлення України**, або наслідства на польським троні; перше потягнуло би за собою закріпачення козаків, друге – всіх мешканців Польщі»⁸².

У червні того ж року австрійський посол у Польщі Ф. Лісоля повідомляв цісаря Леопольда I про те, що польський король хоче «quibus aliquam **partem Vkrainae** restituendam exhibent»⁸³. Протягом червня – серпня 1657 р. у Чигирині перебував посол Трансильванії Ф. Шебеші, який залишив у своєму щоденнику промовистий запис стосовно політико-правових уявлень верхівки Війська Запорозького щодо своїх владних повноважень: «Під час розмови з Виговським з іншим московським послом вийшов спір, чому гетьман [Хмельницький], не повідомляв про те царя, що укладає мир зі шведами і семигородським князем, і чому гетьман сам не їде вести переговори з царем, а все частіше тих чи інших козаків посилає замість себе. На що гетьман Іван Виговський відповідав, що "коли цар у себе в країні є цар, то і **гетьман у себе в країні такий же король чи князь**, він її мечем відвоював і зброєю від іга звільнив, тому коли бажаєте, будьте

нам доброзичливі, інакше, побачите, повернемося проти вас, до того ж татар, шведів, венгрів супроти вас повернемо"»⁸⁴.

На початку липня 1657 р. у Москві відбувалися переговори між послами Війська Запорозького на чолі з полковником Павлом Тетерею і представниками царя Ф. Ртищевим, А. Івановим і Я. Юрьєвим, де, зокрема, «окольнічим і дяками» говорилося: «а ныне Царского Величества у ратных людей запасов **в украинских черкасских городах** ни у кого ничего не запасено, а без запаса ратным людям быть нельзя». На це посли Війська Запорозького відповідали: «Ныне де **у них на Украине**, милостию Божию, хлеб родился многой, и ратным де идем прокормитца мочно... И которые наперед сего **в той всей Украине [-] в Малой России и на Волыне и Подолии** были города и места королевские, и кляшторские и панские маетности, и теми всеми ныне владеют и доходы собирают на себя Гетман и все Войско Запорожское»⁸⁵. Московський посол до Війська Запорозького В. Кікін повідомляв царя 31 серпня 1657 р., що «татарове кримские переправилися из Крыму на правой бок Днепра под Очаковым; а чаят де их приходов **на Украину** царского величества на их черкасские города вскоре»⁸⁶.

Поступово в уявленнях верхівки Війська Запорозького «Україна» перетворювалася на державне утворення, яке не тільки самостійно могло б визначатися з «дідичною» чи іноземною монаршою протекцією⁸⁷, але могло існувати на чолі з власним

82 Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 421, 422. Мовою оригіналу: «1) ... Kiedy ex auulsione provinciarum Moskwicin **sobie Vkrainę** praetendit; 2) ...musiatby w Vkrainie fortunam quaerere, a zatem Kozakow osiodlac; 3) ...Bo bez Vkrainy, nie mairac ani Wielkiey Polski, ani Prus, ani Litwy, nie mogtby defensiuie bronit sie».

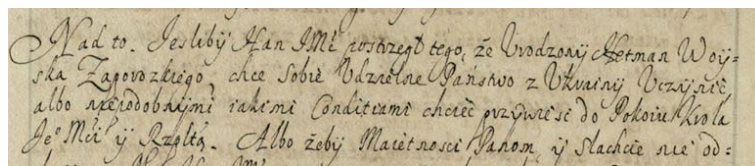
83 Там само. – С. 475.

84 Цит. за: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Ред. М. Мейер. – Москва, 2007. – С. 361.

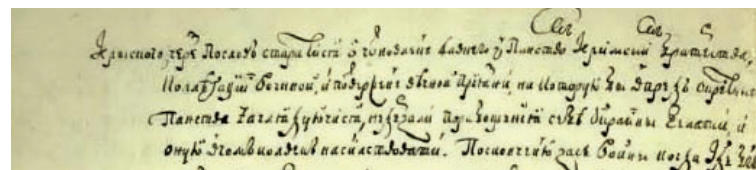
85 Акты ЮЗР. – Т. XI. – СПб., 1877. – С. 749–750.

86 Там само. – С. 806.

87 Про це див.: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К., 2011.

Витяг з дипломатичної інструкції від 26.04.1656 р.:
«...Chce sobie udzielne Panstwo z Ukrainy uczynić»
(«...Хоче собі окрему державу з України зробити»)

Витяг з «Пактів і Конституцій» 1710 р. гетьмана Пилипа Орлика:
«...Не дерзали собі порабощення України бажати».
РДАДА Москва

«королем»-гетьманом. Про це, зокрема, говорилося у дипломатичній «Інструкції» коронному послу до Чигирини С. Беневському (поч. 1657 р.): «...Хай розважить Хмельницький, чи годиться, щоб царя було визначено наступником Його Королівської Милості, бо він не хоче миру за інших умов, лиш хоче бути проголошеним королем, або **щоб йому віддали Україну** і велику частину Литви»⁸⁸. «...А писатися йому **Князем Київським і Чернігівським і гетьманом Війська Запорозького**, а мати йому владу у своїй землі в отчинах своїх шляхетських, в судах і у правах в тих краях, які йому, Хмельницькому, і козакам від Його Королівської Величності на віки спадковим правом дані і підтверджені будуть»⁸⁹, – зазначалося у проєкті угоди між Військом Запорозьким та Шведським королівством ще на початку 1657 р.

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ ЯК ТВОРЕЦЬ РЕВОЛЮЦІЙНОГО СЛОВОТВОРЕННЯ: 1657–1659 РОКИ

8 липня 1657 р. у листі за підписом Богдана Хмельницького та Івана Виговського до московського боярина Б. Матвеева писалося: «Вони [хан кримський з ляхами] бо на те устремилися, щоб **Україну, чого Боже не поможи, у ніщо обернути**»⁹⁰. 10 липня гетьман Хмельницький писав до Москви: «А якщо б **Україну розорили**, то вже б і іншого чого не домислити»⁹¹. В іншому тогочасному посланні до царя гетьман зазначав: «Вже хан кримський знявся з ляхами. **Українні городи** інші вже повисікли... Вони б на те налаштувалися, щоб **Україну, чого Боже не допоможи, у ніщо обернути**»⁹². У листі до ярославського намісника, боярина І. Милославського, гетьман писав: «И не только **Украину замышляет в ни во что обратить**, чего ему Боже не помози, но еще чего и большого покусятся»⁹³. 14 серпня 1657 р. на переговорах у Москві Павло Тетеря говорив московитам: «Поляки и Крымские Татары **из Украины** выступили»⁹⁴.

У посланні, написаному волинським шляхтичем Ляхосестрицьким на ім'я генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського у серпні 1657 р. (цей лист зачитував П. Тетеря на переговорах у Москві), неодноразово вживалося слово «Україна», а також «українці»: «1) Розповідає [Лазар Баранович]⁹⁵: якби то потрібно **Українці разом з Москвою, Великого Князівства**

Литовського і Малої Росії [мешкали], покиди князі руські тримали в Києві колись проживачі; 2) що **на Україні** не чиниться, то все жиди, які **на Україні** проживають, про все Ляхам сповіщають через новохрещених і купецьких людей до Польщі; 3) щоб нас відірвати від сили міцного царя і православ'я змішати і сварку яку між **Русью** вчинити могли, того ж часу причину подібну до **знесення України** будемо мати»⁹⁶. Тут уперше слово «українці» вживається у політичному контексті!

Власне, те, що Хмельницький, а за ним і Виговський, уявляли себе правителями України, засвідчують багато висловлювань як самих гетьманів Війська Запорозького, так і їхніх сучасників. «Мовив Хмельницький, що вже **паном усієї Руської землі** став і її нікому іншому жодним способом не віддасть»⁹⁷, – твердив львівський єзуїт Ян Божецький восени 1655 р. Львівський урядовець Самійло Казимир Кушевич у праці під назвою «Агма Transylvanica» писав про те, що гетьман Богдан Хмельницький є «**manus totam se Ukrainam dedituros**»⁹⁸. У дипломатичній «Інструкції», наданій королем Яном II Казимиром послові до Кримського ханства у квітні 1656 р., наголошувалося на тому, щоб «Хан Його Милість остерігався того, що Уродзонний Гетьман Війська Запорозького хоче собі **самостійну державу з України зробити**»⁹⁹. 17 серпня 1660 р. у листі до литовського князя Богуслава Радзивіла «екс»-гетьман Виговський просив політичної підтримки у конюшого Великого князівства Литовського й стверджував, що «**урядував Україною**» («...*U mnie, rządzacego Ukraina, gdy sprawował od Waszej Ksciej Mci poselstwo*»)¹⁰⁰.

У тексті глейтовного універсалу грецьким купцям від 19 лютого 1658 р. гетьман І. Виговський писав: «...Доносимо до відомості, що ми за проханням **грекам купцям, що знаходяться на Україні** дозволяємо в містах, містечках і селах різними товарами ксандями торгувати»¹⁰¹. Одночасно продовжувалася попередня традиція офіційних структур Війська Запорозького називати підвладну їм територію «Україною». Означенням «Україна»

ським послом до Війська Запорозького Станіславом Беневським і переповів зміст розмови з ним.

⁹⁶ Акты ЮЗР. – Т. XI. – Санкт-Петербург, 1877. – С. 768–769.

⁹⁷ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. VI. – С. 138. Польською: «Chępił się Chmielnicki, że iuz panem wszystiej Ruski ziemi został y oney komu inszemu zadnym sposobem nie pusi».

⁹⁸ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. VI. – С. 209.

⁹⁹ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 378. Польською: «Chan IM postrzegł tego, że Vrodz. Hetman woyska Zaporowskiego chce sobie udzielne panstwo z Ukrainy uczynić; aby kozacy beli pod postuszenstwem IKM y Rzpety, y Ukraina w possessy Panow, iako komu nslezy».

¹⁰⁰ Цит. за: Мицик Ю. З листування Івана Виговського // Український археографічний щорічник. – Вип. 13–14. – К., 2009. – С. 525. Очевидно, що усвідомлення гетьманів Війська Запорозького стосовно їхнього володарювання/урядування/правління «Україною» з'явилося у т.ч. і під зовнішньополітичним впливом. Зокрема, кримський хан Іслам-Гірей III у своїх листах звертався до Б. Хмельницького як «правителя усієї Русі» (Державний архів у Кракові. – Ф. «Зібрання Пінночі». – № 363. – Арк. 721; Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Т. 14: Історія. – К., 1999. – С. 105–106).

¹⁰¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К., Львів, 2004. – С. 65.

⁸⁸ Памятники, изданные Киевской временной комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – Ч. III. – К., 1898. – С. 155–156; Див. також: Перналь А. Б. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1659 рр. / Перекл. з польської Ю. Мицика. – К., 2013. – С. 202.

⁸⁹ Документу епохи Богдана Хмельницького 1656 і 1657 гг., извлеченные из Главного московского архива Министерства иностранных дел / Собр. М. Каманин. – К., 1911. – С. 14.

⁹⁰ Акты ЮЗР. – Т. XI. – Санкт-Петербург, 1877. – С. 751.

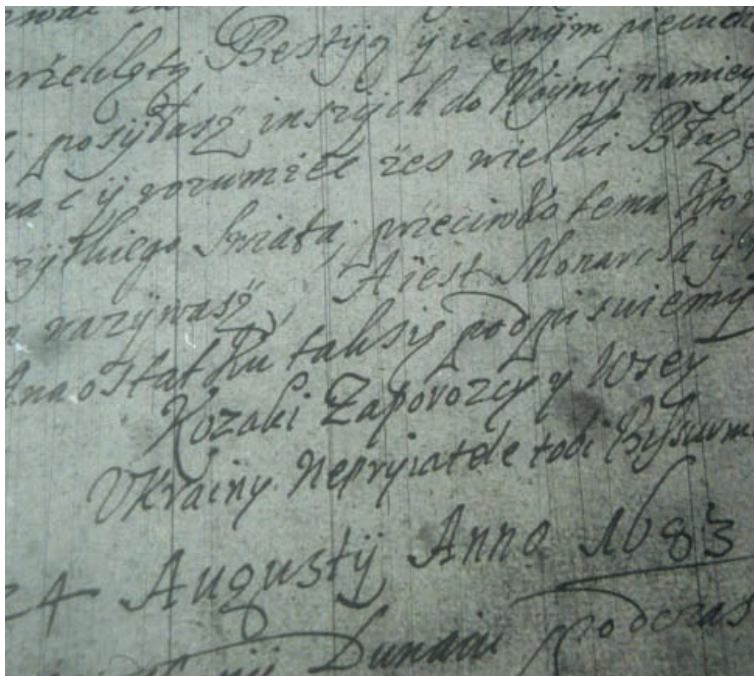
⁹¹ Там само. – С. 715.

⁹² Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом 1654–1764 гг. – Москва, 2017. – Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницького. 1654–1657 гг. – С. 272. Мовою оригіналу: «Хан крымский снялся с ляхами, Украинные городы инные уже повысекли... Они бо на то устремилися, чтоб Украину, чего Боже не допомози, в нивочто обратить».

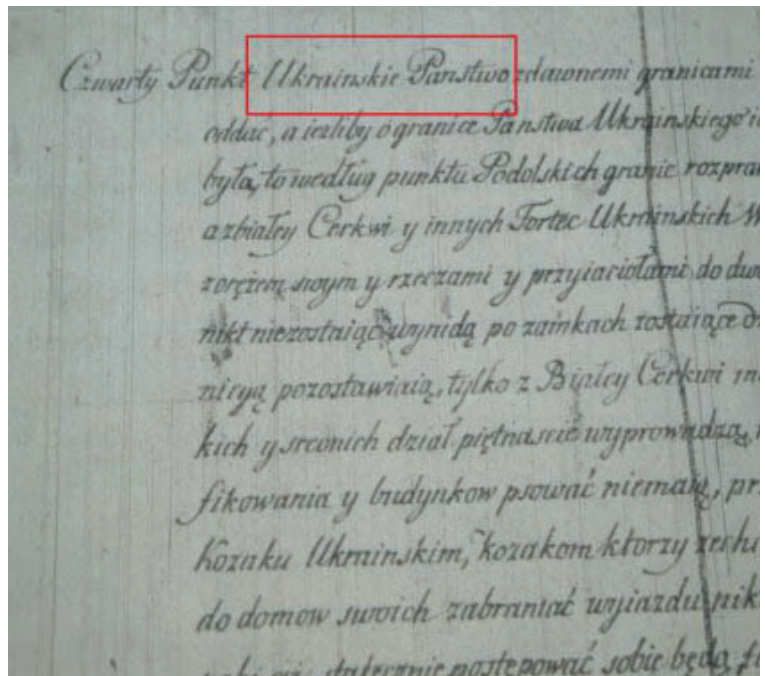
⁹³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – Санкт-Петербург, 1877. – С. 754.

⁹⁴ Там само. – С. 768.

⁹⁵ Чернігівський єпископ і ректор Києво-Братського монастиря Лазар Баранович перебував у серпні 1657 р. у Почаєвському монастирі, де зустрічався з королів-

Лист козаків запорожців і всієї України султанові,
24 серпня 1683 року

Згадка про «Ukrainskie Panstwo»
в тексті Буцацького миру, 1672 рік

представники вищої козацької старшини користувалися не лише в офіційному, а й у приватному листуванні. Так, 19 березня 1658 р. І. Виговський писав своєму батькові Остафію про «сварку в якій не можна **домів і всієї України** [залишити]»¹⁰². Слід зазначити, що від часів правління І. Виговського словосполучення «вся Україна», «всієї України» дедалі частіше вживається козацькою старшиною. Очевидно, що причиною цього була міжнародна ситуація, відцентрові тенденції та події громадянської війни, унаслідок яких Військо Запорозьке поступово поділялося на «два береги» Дніпра – «правий берег» (Правобережжя) та «лівий берег» (Лівобережжя).

Цікаво зрозуміти, якою ж була територіальна локалізація «усієї України». Зазвичай польські, а за ними й окремі українські історики стверджують, що назва «Україна» поширювалася тільки на землі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств¹⁰³. Однак це не зовсім так, про що свідчать записи переговорів посольства Війська Запорозького у Москві на чолі з полковником Г. Лісницьким у кінці квітня – на початку травня 1658 р. Зокрема, вони стверджували: «...Чули вони, що після їх від'їзду послав гетьман Павла Тетерю **на Україну до Острога і до Корця, а ті городи недалеко від Брестя-Литовського...**»¹⁰⁴. Як відомо, Остріг і Корець були старовинними містами Волині й входили до Волинського воєводства. Таким чином, назва «Україна» в уявленнях козацької старшини поширювалася і на частину територію Волині¹⁰⁵. Це підтверджувалося і у листі ко-

рецького шляхтича І. Дворецького до його дядька, наказного київського полковника В. Дворецького, від 12 травня 1658 р.: «...Великого Государя бояр і воевод і ратних людей в Черкаських городах **і на Україні від Черкаських городів** ніде немає: а Польські і Литовські люди збираються від Києва в ближніх містах і хочуть приходити до гетьмана...»¹⁰⁶. На нашу думку, означення «Україна» вживалося одночасно у «вузькому», «середньому» та «широкому» розуміннях. Його «вужча» локалізація була традиційною з кінця XVI ст. і обмежувалася територією Київського та Брацлавського воєводств. У «середньому» сприйнятті козацької старшини це була територія, завойована Військом Запорозьким, включно з Чернігівським воєводством і частинами Волинського та Подільського воєводств Речі Посполитої. А у «ширшому» розумінні очільників Війська Запорозького означення «Україна» охоплювало колишні терени давньої Русі (там, де проживав «руський народ», поширювалася «руська мова» та православне «греко-руське» віросповідання) включно з територією Руського воєводства Корони Польської, а також Мінського воєводства Великого князівства Литовського.

У положеннях «Переліку пунктів на Гадяцьку комісію» за 1658 р. вживалося словосполучення «у всій Україні» – й тут малося на увазі як Правобережжя, так і Лівобережжя: «Панові обозному Великого Руського князівства і Війська Запорозького має належати тепер кварта зі староства Житомирського з гізаниєю або з іншого місця, а після смерті теперішнього посідача як Житомирське староство, так і адміністрація всіх селітроварень **у всій Україні** («*pro wszystkim Ukrainie*») в королівських маєтках має належати тому ж панові обозному, щоб Річ Посполита і військо мали завжди надмір пороку і куль, не витрачаючи на це інших коштів»¹⁰⁷. Тут-таки йшлося про «перебування старост

102 Акты ЮЗР. – Т. IV. – Санкт-Петербург, 1863. – С. 105.

103 Про «територіальні візії» гетьманів Війська Запорозького див.: Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Український історичний журнал. – 2011. – № 3. – С. 50–73.

104 Акты ЮЗР. – Т. III. – Санкт-Петербург, 1861. – С. 109.

105 На початку 1657 р. у канцелярії шведського короля Карла X Густава було впроваджено проєкт договору з Військом Запорозьким, де у 2-й статті відзначалося: «Також усе, що на цій стороні Берези [р. Березина – Т. Ч.] **є в Україні і на Волині**, щоб Москва з цього часу до того справи не мала, окрім того, що **це Хмельницького уділ буде**, все належало б Його Королівській Величності і Короні Свейській». Про це див.: Чухліб Т. Українсько-шведські відносини за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського (1654–1658 рр.) // Іван

Виговський. 36. статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Конотопської битви. – Львів, 2010. – С. 14–26.

106 Акты ЮЗР. – Т. III. – Санкт-Петербург, 1861. – С. 116.

107 Записки НТШ. – Т. CCII. – Львів, 1991. – С. 329–339. У цей час король Речі Посполитої Ян II Казимир уже вживає назву «Україна» у політичному контексті: «...Нарешті **повернута** за благословенням неба **під владу Його Королівської Ми-**

на Україні» («*O residowanie starostow na Ukrainie*»), а також «ує рицарство, яке перебуває на Україні» («*wszystkiem rycerswem na Ukrainie będącem*»)¹⁰⁸. У цьому ж документі заявлялося про поширення влади гетьмана Війська Запорозького та «Великого князівства Руського» не лише на територію Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, а й на землі воєводств Руського, Волинського і Подільського: «Наполегливо просить Військо задовольнити його у зв'язку з тим, що їхні милості панове комісари на Гадяцькій комісії взяли, [аби подати] до теперішнього сейму [справу] **воєводств Волинського, Руського і Подільського**, щоб прийняти остаточну декларацію, що ці [землі] повинні залишатися у Великому князівстві Руському... У воєводстві Руському, Волинському і Подільському урядовцями і службовцями земськими і гродськими повинні бути по черзі: раз римо-католицької, а інший раз – грецької віри».

У дипломатичній інструкції Війську Запорозькому до Московського царства від 21 квітня 1658 р. у статті 4-й писалося: «Про государя Волоського повідомляємо Вашу Царську Величність: хоча мав би волю в **землю Українну** з усіма скарбами уступити, однак, побачивши між нами незгоду, пішов до Венгрів, не маючи здоров'я, коли на нього Турки наступали»¹⁰⁹. У липні 1658 р. гетьман Іван Виговський отримав листа від господаря Волоського князівства, в якому про Україну говорилося як про «державу»: «Хан... хоче рушати війська: одні кажуть, що через **держави Українські** і Польські до Венгер; а другі кажуть, що через землю Мультянську»¹¹⁰. 29 липня т.р. Виговський пише лист латинською мовою до польської королеви Марії Людовіки із засвідченням підданства Війська Запорозького Речі Посполитій, де прямо називає підлеглу йому територію «Україною», яку він повернув під управління «дідичному» монархові: «*Omnes quae sibi modos, quibus Ukraina haereditario domino restitueretur; ... Moschus enim fraude Ukrainam possidere cogitabat, quod Deus avertat. Quod si nunc sub regimine meo Ukraina non fuerit subdita...*»¹¹¹. В офіційному акті nobilitації Івана Виговського королем Яном II Казимиром від 13 листопада 1658 р. було зазначено, що «...**Окремі воєводства України та Великого князівства Литовського** під владою великого князя Московського точно опиняться» («...*Ade out complures palatinatus Ukrainae et Magni Ducatus Littuaniae in potestatem magni ducis Moshoviae prorsus delaberentur*»)¹¹². Тут в одному ряду з «Україною» виступає «Велике князівство Литовське», що засвідчує політичне, а не географічно-територіальне розуміння поняття «Україна». Окрім того, говориться про «воєводства України». Уже не будучи гетьманом, Іван Виговський у статусі київського воєводи пише 17 грудня 1659 р. з м. Полонного до великого коронного канцлера Речі Посполитої М. Пражмовського: «...*Regimentowi temu powierzoną, przeciwko **ojczestemu w Ukrainę** był sporządzony nieprzyjacielowi, u formalnego **w Ukrainę** za mną wojska wyprawa nie była opozniona*»¹¹³.

лості і Речі Посполитої вся Україна, постійними невтомними зусиллями...» (Цит. за: Перналь А. Б. Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1659. – К., 2013. – С. 255).

108 Памятники, изданные Киевской временной комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – К., 1898. – С. 338.

109 Акты ЮЗР. – Т. VII. – Санкт-Петербург, 1872. – С. 216.

110 Там само. – С. 250.

111 Інститут Рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. X. – Од. зб. 7487–7555. – Арк. 74; Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 96.

112 Там само. – Арк. 97–100; Гарасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – С. 123.

113 Памятники, изданные Киевской временной комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – К., 1898. – С. 402.

Іван Виговський. Невідомий художник XIX ст.
Полотно, олія. 75 × 60 см

СЛОВОТВОРЧІ ЗРУШЕННЯ У МОВНОМУ ДИСКУРСІ НА ПОЧАТКУ ГЕТЬМАНУВАННЯ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: 1659–1660 РОКИ

Відразу ж після свого обрання на Генеральній раді Війська Запорозького в універсалі з Корсуня до грецьких купців від 23 листопада 1659 р. новий володар гетьманської булави Юрій Хмельницький проголошував: «Яко славної пам'яті родич наш для всілякої вигоди **тутейшим людям**»¹¹⁴ вольний гендель купцям грецьким в **Українних краях** дозволив і своїм же правом між собою судитися, так і ми, ні в чому постанови батьківської не порушуючи, дозволяємо вільний гендель у **всіх наших Українських Литовських і Подольських краях** і інших по містах і містечках на ярмарках і торгах всілякими товарами, купуючи їм нові товари і старі збуваючи, гендлювати безмитно і без усілякого датку до скарбу нашого»¹¹⁵.

З цього змістовного уривка гетьманського універсалу стає зрозумілим, що стосовно території, підконтрольної владі Війська Запорозького, вживається таке локалізаційне означення, як

114 Очевидно, що словосполучення «тутейші люди» у даному випадку потрібно розуміти як «місцеві люди». У старослов'янській мові іменник «люде/люди/люд» традиційно вживався як синонім поняття «народ».

115 Інститут Рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. 1. – Спр. 60348. – Арк. 222; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К., Львів, 2004. – С. 135.

Портрет гетьмана Юрія Хмельницького

«Українні краї», а в іншому місці – «Українські Литовські і Подольські краї». Власне, «краї» виступають в уявленні гетьмана та представників канцелярії Війська Запорозького у множині, а також вживаються разом із займенниками «всі» й «наші». При цьому прикметник «Українний» писався з великої літери – як власна назва «краю/країв», через суфікс «н» в одному випадку та через суфікс «ськ» – в іншому¹¹⁶. З огляду на те, що прикметники «Український» і «Литовський» писалися не через розділовий знак «,», можемо припустити, що словосполучення «всі наші Українські» безпосередньо стосувалося «Литовських і Подольських країв» та означувало їх як території («краї»), що були підвладними Війську Запорозькому.

У листі гетьмана Юрія Хмельницького до королівського комісара Речі Посполитої С. Беневського від 5 лютого 1660 р. з Чигирини йшлося про труднощі визначення зовнішньополітичного курсу Війська Запорозького: «Нехай відтак ніхто порозуміння і згодів не кладе в своїй надії, аби ми мали намір віддалитися від Його Царської Милості, Пана Нашого, і того Пан Бог скарає, хто своєю непостійністю та хитрістю, не дотримавши присяги віри Його Царській Величності, **учинить знищення України**, яку уже скарав і каратиме. А Хмельницький, раз присягнувши Його Царській Милості **і піддавши Україну, вдруге віддаляти не мис-**

лить¹¹⁷. Закінчивши при тому мого листа, самого себе Вашій Милості, Милостивому Панові, віддаємо братерській приязні»¹¹⁸. Як бачимо, «Україна» тут виступає як політична субстанція, адже їй могли учинити «знищення» через те, що «піддавали» під протекцію одного монарха й таким чином «віддаляли» від іншого.

Назва «Україна» неодноразово згадувалася у спеціальних дипломатичних «Інструкціях», що надавалися послам Війська Запорозького до Варшави, Москви, Стамбула та Бахчисараю. Зокрема, протягом березня 1660 р. в Москві перебували посли Війська Запорозького на чолі з впливовим козацьким старшиною, полковником Ніжинського полку Василем Золотаренком. У дипломатичній «Інструкції» послам, яка була підписана гетьманом Юрієм Хмельницьким, серед іншого писалося: «...у Скарбі Військовому сущому він Тетеря з собою взяв неналежне¹¹⁹ і **вивіз з України** несказаним звичаєм, що усьому Війську Запорозькому ще могло б і не повернутися... І на Пива полковника, який усе Полісся і **частину України**, спочатку монастир Межигірський і маєтності митрополичі і інших духовних все спустошив і зруйнував»¹²⁰. У 1-му пункті іншої дипломатичної «Інструкції» Юрія Хмельницького послам Війська Запорозького від 5 травня 1660 р. (її надали на польсько-московську комісію, що проводилася у м. Борисові) писалося: «Посли наші на комісію вислані, **про границю України** мають домовлятися»¹²¹. У 5-му пункті цього ж документа зазначалося, що посли Війська Запорозького мали вимагати від поляків повернення полонених «**до домів своїх на Україну**»¹²². У супровідному листі гетьмана Юрія Хмельницького козацькому посольству на московсько-польську комісію за травень 1660 р. зазначалося: «Ваша Царська Величність зволив послів наших Василя Никифорова Золотаренка, полковника ніжинського, Федора Коробку і Константія Матюту [...] на Польську комісію, дозволивши їм вільно висловлюватися там щодо **Українних границь** Вашої Царської Величності... Що пригадується: через Вашої Царської Величності дворянина Івана Атанасовича Желябужського, **до нас, в Україну, присланого**, мило всі слова, від нього мовлені, ми прийняли; тоді ж таки й про **границю Українну** згадка була...; хан Кримський звичайно насильно з Ляхами **на Україну наступати** [буде]»¹²³.

Складна міжнародна ситуація, в якій перебувало Військо Запорозьке, спонукала його уряд до листування з воюючими між собою сторонами – московським царем та польським королем. При цьому в листуванні з монархами сусідніх держав

¹¹⁷ Польською: «[...] i *poddawszy Ukrainę, drugi raz oddać nie myśli*».

¹¹⁸ Памятники, изданные Киевской временной комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – К., 1898. – С. 419.

¹¹⁹ Серед того, що забрав екс-гетьман П. Тетеря зі Скарбу Війська Запорозького були гетьманські клейноди (булава, печатка, хоругва, бунчук, литаври), а також монарші привілейні універсали та чимала сума грошей (див.: Крикун М. Доля гетьманських інсигній (клейнодів), вивезених Павлом Тетерею до Польщі 1665 року // Крикун М. Між війною і радою. – К., 2006. – С. 175–203).

¹²⁰ Акты ЮЗР. – Т. V. – Санкт-Петербург, 1867. – С. 13.

¹²¹ Институт Рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. 2. – Спр. 15489–15538. – Арк. 80–81; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. – К., Львів, 2004. – С. 155–156.

¹²² Там само.

¹²³ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. – Ч. I. – Москва, 1858. – С. 123–124. Російськомовна версія листа: «Ваше Царское Величество изволил послов наших: Василя Никифорова Золотаренка, полковника Нежинского Федора Коробку и Константина Матюту [...] на комиссию Польскую, позволивши им вольное мовене там о **границы** Вашего Царского Величества **Украинной**...; припомнiti виглядом Вашего Царского Величества дворянина Ивана Алексеевича Желябужского, **до нас в Украину присланного**, мило каждое словеса от его мовенные принялисмо, где и о **границе Украинной** поневаж зменка была [...]; хан Крымский конечно услышет с Ляхами **на Украину наступовати**» (Памятники, изданные Киевской временной комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – К., 1898. – С. 426–427).

¹¹⁶ Див.: [Ткач Ф.Є.] Палеографічно-правописні та фонетико-морфологічні особливості мови українських ділових документів XVII ст. – Одеса, 1974.

у різних контекстах неодноразово згадувався термін «Україна». Гетьман Ю. Хмельницький у липні 1660 р. приймав у м. Корсунь колишнього волоського і молдавського господаря Костянтина Щербана. Ось як молдавський князь інформував московського царя про цю подію: «...К вам, Великому Государю Христианскому в Черкаские города пришли...; Зде мне, пришедшему **на Украину Вашего Царского Величества** верным и желательным подданным Юрьем Хмельником»¹²⁴. Кілька разів означення «Україна» згадувалося й у дипломатичній «Інструкції» від 14 серпня 1660 р., наданій Юрієм Хмельницьким посольству до Москви на чолі з Г. Поддоненком: «...Кримський хан калгу-салтана з мурзами і іншими послав на допомогу до військ Польських, вимишляючи нашому занепаду православ'ю, про що сил потрібно **на Украину прислати**... Щоб по милості своїй пребагатій зволив шурина мого Івана Нечая і його брата **відпустити до нас на Украину**»¹²⁵.

30 вересня 1660 р. з військового табору з-під Слободищ гетьман писав до царя: «Рушили спішно проти наступаючого **в Украину** неприятеля...; Король Польський ... також хан Кримський з ордами, як маємо від язиків відомість, спішно **до України йде**»¹²⁶. У тексті листа Юрія Хмельницького до короля Яна II Казимира від 8 грудня читаємо: «...Знати то щось фатальне було, що так скоро Й[ого] М[иліс]ть Пан Обозний Коронний **з України** минулого року **виступив**, як зненацька у його сліди Московська сила наступила...; щоб жовніри, які **на Україні залишаються**, не були тяжкі людям, які до вольностей усіляких звикли»¹²⁷. Як свідчать джерела, ще під час Корсунської ради, у листопаді 1660 р., генеральний писар Павло Тетеря виголошував, що Військо Запорозьке протягом короткого проміжку часу неодноразово змінювало свою зовнішньополітичну протекцію (Москва – Варшава – Москва), і якщо це трапиться ще раз, то «він не лише печаті (генерального писаря – Т. Ч.) **не буде знати, але і всієї України**»¹²⁸.

Щодо вживання понять «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького показовими є наступні приклади з тексту Чуднівської угоди, укладеної між Чигирином та Короною Польською 17 жовтня 1660 р.: 1) «...Похід війська коронного Їх Милості Панів Гетьманів **в Украину**»¹²⁹; 2) «...Його Милість Пан Гетьман Запорозький, з усім своїм Військом повинен відступити від царя московського і від військ його, що **знаходяться в Україні**»¹³⁰; 3) «...А для визволення **Українних фортець**, що знаходяться у володінні Москви і під її захистом, Його Милість Пан Гетьман Війська Його Королівської Милості Запорозького, **повернувшись в Украину**»¹³¹; 4) «...Якщо б коли-небудь, як в Запорожжі, як і де небудь **в Україні** показався бунт»¹³². У додатковому до основного тексту Чуднівської угоди документі під назвою «Рада Їх Мил[ості] Панів Гетьманів Корон-

них з Його Милістю Паном Гетьманом Війська Запорозького» говорилося про «**поворот Війська Запорозького і усієї України до послуху Його Королівській Милості**»¹³³. На спільній раді королівських урядовців та старшини Війська Запорозького було вирішено «**Україну** від неприятеля того (Московського царства – Т. Ч.) **звільнити**»¹³⁴. Тут нас цікавить два моменти: по-перше, нове як для офіційних «козацьких текстів» словосполучення – «Українних фортець», а по-друге – уживання лексичної конструкції «Військо Запорозьке і уся Україна», що засвідчує усвідомлення генеральною старшиною своїх владних повноважень не тільки над «Військом Запорозьким», а й над «усією Україною». При цьому слід зазначити, що, вочевидь, дане словосполучення було вдало запозичене з мовної практики канцеляристів Корони Польської, які протягом кінця XVI – першої половини XVII ст. часто вживали займенник «уся» стосовно «Речі Посполитої».

У тогорічній вересневій «Інструкції» послам Війська Запорозького до Корони Польської на чолі з сотником Степаном Опарою писалося: «Орди під приводом допомоги, без жодного респекту, плюндрують **Державу Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті** і зовсім **Україну нищать**»¹³⁵. У листі до московського дяка А. Іванова від 16 вересня 1660 р. Юрій Хмельницький пише: «...Щоб пану Ромодановському і іншим наказав добре спішно з ратними людьми **на Украину до нас** на поміч і на посилок йти; але якщо помочі не буде, то неприятель великий верх маючи і силу Польську, поважиться **не тільки Украину, але й Московські краї** [воювати]»¹³⁶. У черговій дипломатичній «Інструкції» послам Війська Запорозького до польського короля Яна II Казимира від 9 грудня 1660 р. гетьман Хмельницький вимагав, «щоб жовніри, Їх Милості, що **перебувають** нині **в Україні** на службі Його Королівській Милості і Речі Посполитої»¹³⁷ ніяких шкод не чинили. У гетьманській «Інструкції» від 27 грудня 1660 р. послові до Варшави С. Опарі писалося: «Орди під плащиком допомоги без будь-якої поваги грабують володіння Його Королівської Милості й остаточно **пустошать Украину**»¹³⁸.

Отже, як можна зрозуміти з текстів цитованих вище дипломатичних «Інструкцій» Війська Запорозького за 1660 р.: по-перше, з «України» могли «вивозити» не лише владні атрибути, а й матеріальні цінності, зокрема й гроші; по-друге, у політичному відношенні «Україна» почергово перебувала під протекторатом як «Його Царської Милості» (московського царя), так і «Його Королівської Милості» (польського короля); по-третє, «Україна» уже почала сприйматися як «Держава Його Королівської Милості»; по-четверте, про «границю України/Українні границі» можна було «домовлятися» на міжнародних з'їздах; по-п'яте, «Україна» поділялася на певні «частини», які «пустошилися»

124 Исторические связи народов СССР и Румынии. – Москва, 1968. – Т. 2: 1633–1673. – С. 319.

125 Акты ЮЗР. – Т. V. – Санкт-Петербург, 1867. – С. 32.

126 Акты ЮЗР. – Т. III. – Санкт-Петербург, 1861. – С. 434–435.

127 Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов. – Т. IV. – Отд. III. – К., 1859. – С. 48–50.

128 Цит. за: Wojcik Z. Ukraina w latach 1660–1663. – Warszawa, 1950. – S. 41.

129 Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов. – Т. IV. – Отд. III. – К., 1859. – С. 17–24; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К., Львів, 2004. – С. 125–128. Польською: «*W Ukrainę wojska kogone[go] i ich mści pp. Hetmanów wyrpawa*».

130 Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов. – Т. IV. – Отд. III. – К., 1859. – С. 17–24. Польською: «...*Je[go] m[ilość] pan Hetman Zaporozski ze wszystkim Wojskiem swym odstępuje cara moskiewskiego i wojsk [jego] w Ukrainę*».

131 Там само. – С. 17–24. Польською: «...*A dla eliberowania fortet Ukrainnych, które są pod ręką i praesidiami moskiewskimi, ye wszystkim Wojskiem powraca się w Ukrainę*».

132 Там само. – С. 17–24; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тес-

ленко. – К., Львів, 2004. – С. 125–128. Польською: «...*Jeżeliby się kiedy tak na Zaporozu jako kędzkolwiek w Ukrainę pokazał bunt jaki*».

133 Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – К., 1898. – С. 437.

134 Там же. – С. 438.

135 Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – Т. IV. – Отд. III. – К., 1859. – С. 75. Польською: «*Ordy pod płaszczykiem pomocy żadnego respektu nie mając Państwo JK Mści pładrują i wniwecy Ukrainę pustoszą*».

136 Акты ЮЗР. – Т. V. – Санкт-Петербург, 1867. – С. 37.

137 Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов. – Т. IV. – Отд. III. – К., 1859. – С. 54–55; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К., Львів, 2004. – С. 170, 172. Польською: «...*Aby żołnierze ich m., w Ukrainie pod ten czas na ustudze je.k.m. i Ryptej będąci, ciężej nie byli ludziom Ukrainnym*».

138 Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов. – Т. IV. – Отд. III. – К., 1859. – С. 74–75; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К., Львів, 2004. – С. 176.

і «руйнувалися», на неї можна було «наступати», її «нищили» ворожі війська; по-шосте, саме у «доми свої на Україну» поверталися полонені під час військових дій козаки Війська Запорозького, для яких «Україна» була «своєю»; по-сьоме, слово «нас», як родовий відмінок займенника «ми», разом із прийменником «до» часто виступав як уточнювальний член речення саме до іменника «Україна».

РУСЬ – УКРАЇНА – ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ (ВИСНОВКИ)

Про політичне й свідомісне смислове навантаження на хоронім «Україна» під час Козацької революції середини XVII ст. свідчили такі яскраві лексеми, що вживалися офіційними представниками Великого князівства Литовського, Корони Польської, Московського царства та Війська Запорозького: «...Всім замкам його милості українним Великого князівства Литовського», «...У наших [королівських] володіннях, на Україні», «[Козаки] замки наші Українні зайняли», «воевода Київський перебував на Україні», «...Треба зміцнити Україну надійною охороною», «Порядок щодо України», «...комісара на Україну послати», «...яко уряд Українний», «України держав своїх», «отаман для України», «призначений на оборону краям Українним», «...Полковник Війська Запорозького, поставлений для всієї України», «опікун усієї України», «підбуривши майже всю Україну», «відрядив від себе послів на Україну», «усією Україною йти до поляків у похід» тощо.

Упродовж 1649–1660 рр. іменник «Україна» й похідні від нього прикметники «Українний» і «Українці» зазнали семантичної та граматичної трансформації в офіційному дискурсі Війська Запорозького. У цей час вони вживалися як такі понятійні означення:

– *По-перше, історичної території як «землі»¹³⁹, «старожитнього краю», де проживав «руський народ».* У даному випадку термін «Україна» можна означувати як хоронім: в «Україну» приходять війська, що нищать її як «ворожий край» та «землю», на неї «приносять пагубу»; її треба було «визволити», або ж вона була «визволена»; «Україна» була «наша», «своя», «ціла», «вся» тощо; нею можна було «оволодіти» («щоб неприятель, ляхи і татари, Україною заволодівши...»); на ній перебував гетьман, до якого «йшли». Слід враховувати тогочасну специфіку й розуміти, що тоді при географічно-територіальному сприйнятті «землі» на неї накладалося поняття політичних утворень, які творилися на цій території, а отже, перебирали на себе її попередню історично-географічну назву¹⁴⁰;

– *По-друге, державного утворення, на яке поширювалася влада Війська Запорозького.* Тут термін «Україна»¹⁴¹ потрібно означувати як політонім, що протягом 1648–1660 рр. був у Війська Запорозького у внутрішньому й зовнішньому вжитку. «Україною»

правили/урядували гетьмани, вона була «їхньою» (Війська Запорозького), «його» (гетьмана) та перебувала під владою «полковників». Однак у неї мав бути свій протектор в особі володаря («Його Королівської Милості», «Його Царської Величності» та ін.). «Воеводства України» могли опинитися під тією чи іншою монаршою владою. «Україна» порівнювалася у протиставленні з такою державою, як «Польща», це поняття виступало в одному синонімічному ряду з «Великим князівством Литовським», «Волоською землею», «Угорською землею» (Трансильванією) тощо. Вона визволялася від «Польщі» й «ляхів», могла «бажати» або «не бажати» миру. Саме у цих уживаних в історичних текстах понятійних словосполученнях дуже яскраво проявляється відмінність «України» як території від «України» як новопосталої держави. До «України» також «присилалися» послі з інших країн, які її саме так і означували. «Рубіж України» треба було «оберігати». За політичною «цілістю України» треба було «спостерігати», адже її можна було «розколоти», з огляду на що її треба було «захищати». У морфологічному відношенні у представників Війська Запорозького вона асоціювалася із займенником «ми». Саме у цей революційний час жителів нової держави почали називати «українцями»;

– *По-третє, міст та окремого міста, які розташовувалися в/на «Україні».* Словосполучення «Українні городи» (рідше – «Українні міста», «Українні доми»), що протягом першої половини XVII ст. означало сукупність міст у східних воеводствах Речі Посполитої, від 1649 р. почало вживатися для означення підвладної Війську Запорозькому території й одночасно почало виступати як хоронімічним, так і політонімічним синонімом «України». При цьому офіційні представники Війська Запорозького маркували «Українні городи» займенником «наші»: у «їхніх городах» проживали «свої люди», на них урешті-решт поширювалася «влада полковників». У московській традиції вживалося як «Черкаські городи», «Українські литовські городи», «Українні козацькі городи» та «Запорозькі городи»;

– *По-четверте, козаків Війська Запорозького.* Словосполучення «Українні козаки» (пізніше – «українські козаки», «козаки Українці»¹⁴²) вживалося одночасно з означеннями «Запорозькі козаки», «товариство Війська Запорозького», «Військо Запорозьке», «козацька братія» тощо;

– *По-п'яте, полковників Війська Запорозького.* Словосполучення «полковник Українний» було вперше вжито полковником Полтавського полку М. Пушкарем у 1658 р.;

– *По-шосте, монастирів.* «Українні монастирі» перебували під захистом Війська Запорозького, для чого кожному з православних монастирів видавалися охоронні гетьманські універсали;

– *По-сьоме, милі (тогочасної міри довжини шляху).* Велика «Українська миля» на той час становила 12057 м. Цим метрологічним поняттям послуговувалися у побуті та військовій справі на території «України». Існувала з кінця XVI – початку XVII ст. одночасно з «польською» (7946 м), «литовською» (8910 м) та іншими «милями» Речі Посполитої («Руською», «Волинською», «Подільською»). Однак уже від середини XVII ст. європейські картографи при визначенні масштабів різноманітних мап почали користуватися «Українською» мірою довжини поряд із «Німецькою», «Угорською», «Французькою» та іншим милями тогочасного політико-географічного світу.

139 Поняття «земля» вживалося І. Ужевичем у «Граматичі словенській...» у тому числі як синонім до слова «державна»: «...Слід зауважити, що деякі **назви держав** не можна точно передати слов'янською мовою одним словом, як наприклад: *Italia, Germania, Turcia, Francia, або Gallia, Ungaria, Scythia* тощо. Отож, замість них, ставляться у множині назви самих жителів, і коли б тобі захотілось висловитись *discessit per Ungariam* [він вибув через Угорщину], то ти повинен сказати: *поехалъ презъ венигры*, тобто через угорців, *презъ влохи*, тобто через італійців тощо, або висловитись описово, наприклад: *презъ влоскую землю – через землю італійську, угорську тощо*».

140 Уперше поняття «Україна» було вжито у міжнародному договорі між Річчю Посполитою та Кримським ханством 1654 р. для означення території, на якій перебували «бунтівливі козаки і хопи».

141 Назва «України» як держави улопи на міжнародному рівні була зафіксована у матеріалах Віленського перемир'я 1656 р. між Річчю Посполитою та Московським царством, а потім – у тексті Бучацького перемир'я 1672 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, востаннє – в Адріанопольських мирних договорах 1713 р. між Стамбулом, Варшавою та Москвою. У 1658 р. волоський господар назвав Військо Запорозьке «Українською державою», а у 1676 р. гетьман Війська Запорозького Юрій Хмельницький почав титулуватися як «гетьман Війська Запорозького, князь України».

142 Понятійні словосполучення «козаки Українські» та «козаки Українці» уперше вжиті на міжнародному рівні в тексті Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою для означення козаків Війська Запорозького, які перебували на «правому березі» Дніпра.

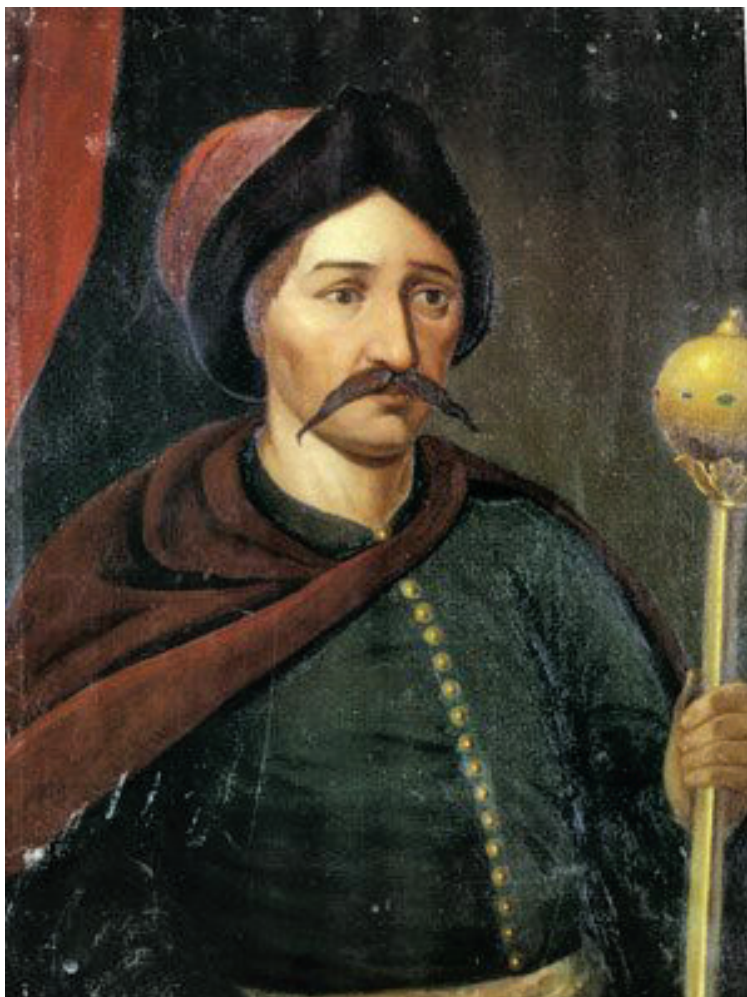

Звичайно, що треба розрізняти значення, що їх вкладали у назву «Україна» представники Війська Запорозького та їхні тогочасні суперники/конкуренти/союзники – урядові інтелектуали Речі Посполитої, Московського царства, Кримського ханства і Шведського королівства. Саме тому є певні труднощі при прочитуванні поняття «Україна» в офіційних текстах, що виходили не лише з канцелярії Війська Запорозького, а й із відповідних інститутів сусідніх держав. Семантична плутанина з одного боку спричинена тим, що у тогочасній російській мові слово «украины» та словосполучення «украинские города» вживали для означення прикордонних територій і міст Московського царства, а з іншого – тим, що еліта Корони Польської та Великого князівства Литовського продовжувала трактувати «Україну» як одну з провінцій Речі Посполитої (за винятком тієї її невеликої частини, яка підтримувала ідею творення автономного Руського князівства на основі Війська Запорозького).

Особливість уживання назви «Україна» полягала в тому, що вона формувалася в офіційному дискурсі Війська Запорозького як свого роду заміник для «Русі» («Росії»), а пізніше – «Малої Русі» («Малої Росії»). Інколи «Україна» у документах виступала як антипод «Русі», але більшою мірою історичні хороніми «Русь» і «Україна» доповнювали один одного, уживалися паралельно і досить часто писалися у текстах одночасно, як синоніми. Так само терміном «Україна» у внутрішньополітичній документації та міжнародних угодах замінювали або ж уточнювали політонім «Військо Запорозьке», що був першою офіційною назвою нової держави, яка творилася на теренах Східної Європи.

Гетьман Богдан Хмельницький, а також його найближче оточення і послідовники на гетьманській посаді – Іван Виговський та Юрій Хмельницький, протягом 1648–1660 рр. визначали «Україну» як окрему від Речі Посполитої «землю», що мала «рубіж», який потрібно було «оберігати» від різних ворожих сил. «Неприятелями України» (в окремі періоди – союзниками) у цей час були «ляхи», «татарове», «мультияни», «волохи», «венгри», «орди» тощо. Вони постійно «нівечили», «пустошили», «розоряли», «воювали», «висікали», «зносили» – іншими словами, «нападали» на те, що у генеральній канцелярії Війська Запорозького називали «Україною» та «Українними городами». Власне, вищі урядовці Війська Запорозького ще від 1648 р. поступово вибудовували синонімічний ряд політичних назв для території, де встановилася їхня влада.

Як можна зрозуміти з логіки вживання відповідних термінів гетьманами, полковниками й сотниками Війська Запорозького, під «Україною» вони розуміли не так географічне, як територіально-політичне державне утворення, адже вона «вся повстала» і її треба було «оберігати». Окрім того, назва «Україна» в означеннях козацьких канцеляристів чітко почала відокремлюватися від «Польщі» – була «своєю» й «нашою». Відмінність «України» від «Польщі», «Литви» та «Москви» засвідчувалися такими лексемами: «...з України в Польщу не підуть», «...Україну від Ляхів очистити», «...бити Ляхів на Україні», «...Ляхи з України в Польщу не підуть», «...поїхав з Варшави на Україну», «...вийшов на Україну і були від Ляхів в облозі», «...не тільки в Україні, а й у Польщі та Великому князівстві Литовському», «...усі з України в Литву і Польщу розійдуться», «...не віддалася Україна полякам», «...в Корону [Польську] з України повертатися», «...не хотів у Москву добровільно їхати, а якесь на Україні самовольство хотів учинити», «...зла і тяжка Москва Україні», «...українних жителів у полон московського взяття», «...вони москалі на Україну злого свого наміру оголосили».

Гетьман Павло Тетеря. З портрета XVIII ст.

І наостанок ще раз наголосимо на тому, що назва «Україна» у добу Богдана Хмельницького почала виступати синонімічним відповідником «Русі» та «Війська Запорозького/Козаків»¹⁴³, трохи згодом – «Малої Русі/Малої Росії». Як бачимо, «Україна» також була «руською», що, вочевидь, засвідчувало проживання на її території «руського народу» («православного народу», «християнського народу»), а також те, що тут колись давно правили «Княжата Руські», тобто існувала держава Русь на чолі зі своїми великими князями. З огляду на це фундатор відроджуваної держави гетьман Хмельницький і заявляв, що Військо Запорозьке «визволило Україну», за яку потім довелося довго боротися із сильнішими сусідніми країнами.

143 Зокрема, гетьман Великого князівства Литовського Януш Радзивілл об'єднував у своїх політичних уявленнях «Русь», «Україну» та «козаків», протиставляючи їх «Полякам». У 1652 р. він заявляв: «...Буде бій останній – чи Полякам погібеть, чи Русі. Якщо може переможуть Поляки, тоді остаточно загине рід і віра Руська і вся Україна... А якщо переможуть Козаки, то невже б мали піддатися Поляки козакам в нужду і мучительство» (Акты ЮЗР. – Т. III. – Санкт-Петербург, 1861. – С. 490).

РУСЬ І УКРАЇНА

Олександр ПАЛІЙ

Руссю здавна називалася лише територія Центральної України – Київське, Чернігівське і Переяславське князівства, тобто землі сучасної Київської, Житомирської, Чернігівської та частин Сумської, Черкаської, Вінницької і Полтавської областей, а починаючи з XII ст. – й Західна Україна. Князі вважали, що їхня Батьківщина («вотчина») – це Русь. Решта залежних територій вважалися підвладними Русі.

З а часів Київської Русі населення України називалося «руси́нами» (зрідка – «русами»). Назва «русин» щодо населення України переважає в «Руській правді», княжих грамотах та літописах. Назва «русин» масово зберігалася у Центральній Україні до XVIII ст., на Галичині й Буковині – до XX ст., а на Закарпатті подекуди й до сьогодні.

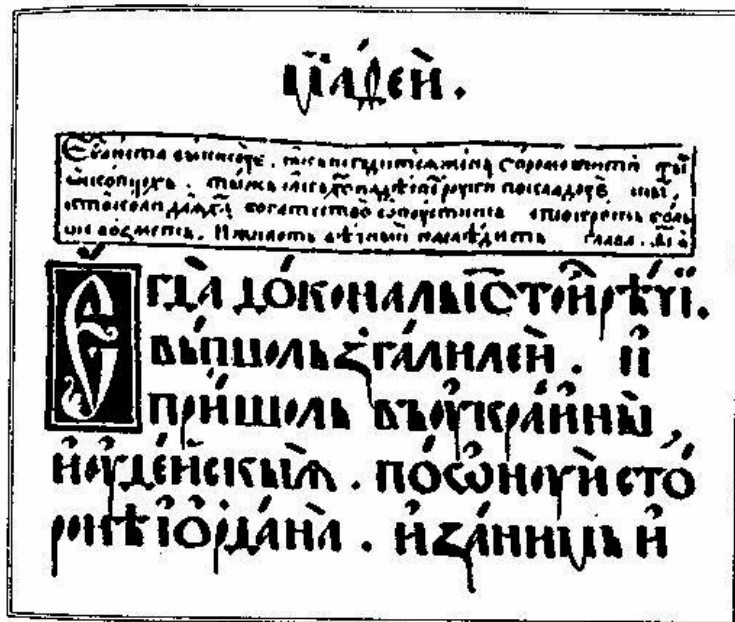
Околиці Київської держави, де пізніше розвинулися російський та білоруський народи, Руссю не називалися – ані під час перебування під владою Києва до XII ст., ані через кілька століть після виходу з-під влади Києва.

Імперські ідеологи намагалися створити міф, буцімто столиця Русі «переїхала» спочатку з Новгороду до Києва, а потім з Києва. Однак варяги не могли принести ім'я Русі, оскільки вперше цю назву щодо України вжито у готського історика Йордана у IV ст. та у сирійського автора Псевдо-Захарія Ритора у VI ст., тоді як варяги з'явилися на історичній арені наприкінці VIII ст.

У Центральній Україні на південь від Києва є річки Рось, Росава, Роставиця, Рутець тощо, які свідчать про явно місцевий характер назви «Русь».

Слово «Україна» вперше з'явилося в літописі під 1187 р. Той факт, що це відбулося ще до монголо-татарської навали, підривав імперські оповідання про «спільну колиску» з російським народом. Тому Росія довго намагалася вивести назву України від слова «околиця». Це було можливим, бо мало хто навіть з учених читав літописи, просте прочитання яких ставить крапки над «і».

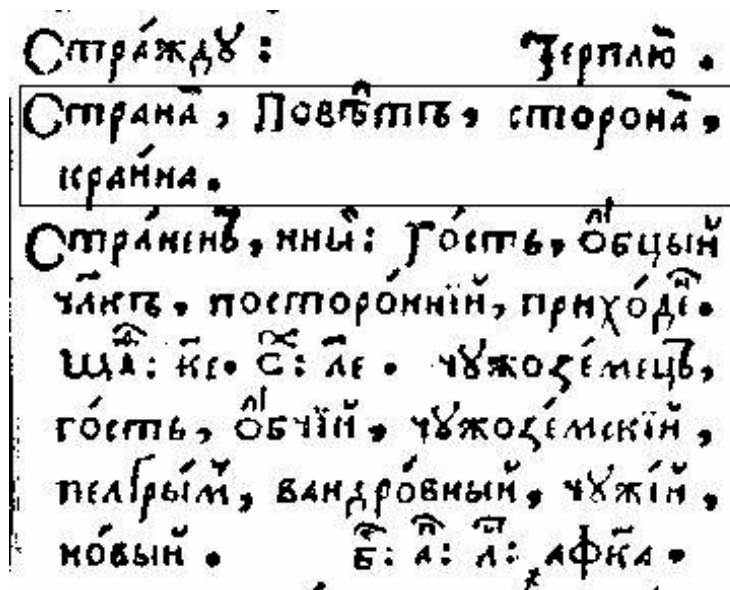
У літописному повідомленні від 1187 р. йшлося про те, що за Переяславським князем Володимиром Глібовичем «тужила вся Україна». Переяславщина була одним із князівств власне Русі (до якої на той час належали Київське, Чернігівське, Переяславське й Новгород-Сіверське князівства). Значна частина Переяславського князівства була віддалена від кордонів Русі

Сторінка з Пересопницького Євангелія, де є згадка про «Оукраины Иоудейскыя»

навіть більше, ніж сам Київ. Тому слово «Україна» не могло означати околиць князівства. А головне, не зрозуміло – чого б це про князя тужили саме прикордонні землі, а не все князівство.

Під 1189 роком у літописі про князя Ростислава Берладника згадується, що він приїхав «в Україну Галицьку» (князь вїхав у князівство володіти ним як одним цілим, а не якимись його околицями). У Галицько-Волинському літописі 1213 р. є запис: «Данило ж повернувся додому і їхав з братом і прияв Берестій, і Угровеськ і Верещин, Столпе, Комов і всю Україну». Тобто знову

Уривок зі словника Памви Беринди

йдеться не про околиці, а про все князівство Забужжя з центром в Угровеську (нині – городище у с. Новоугрузьке Любомльського району на Волині).

У наших літописах є повідомлення про польських князів, які після походу на Галичину й Волинь верталися «в свою Україну», тобто у власне князівство.

А ще – окраїною чого могли бути неодноразово згадані в літописах Чернігівська Україна, Сіверська (Новгород-Сіверська) Україна або, тим більше, Київська Україна?

Приміром, є універсал короля Стефана Баторія 1580 р., адресований «панам і рицарству, що мешкають на руській, київській, волинській, подільській і брацлавській Україні» («panom i rycerstwu na Ukrainie ruskiej, kijowskiej, wołyńskiej, podolskiej i bractawskiej mieszkającym»).

Згадки назви «Україна» в літературі XII–XV ст. однозначно свідчать про те, що термін «Україна» вживався як синонім

«князівства», «землі». «Україна» означає «наше князівство», «наша земля», «країна». І нині в українській мові слово «країна» означає власне країну.

У Пересопницькому Євангелії (1556–1561) є згадка про «Оукраины Иудейския». Це прямий переклад з Євангелія церковнослов'янського терміну «страны Иудейския».

Зрозуміло, що до питання перекладу Євангельських текстів у ті часи ставилися надзвичайно ретельно. Тобто «ОУКРАИНА» = «СТРАНА».

У церковнослов'янсько- (тобто староболгарсько)-українському словнику Памви Беринди «Лексикон словенороський» (1627) узагалі є прямий переклад: «СТРАНА = КРАИНА». Чорним по білому, церковнослов'янськими літерами.

Яких вам іще треба доказів, друзі? Щоб забути маячню, яку Москва могла вкладати у вуха світові лише тоді, коли могла заборонити читати?

ТЮРКСЬКЕ КОЗАЦТВО УКРАЇНИ ЯК НОСІЙ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Сергій КОВАЛЕНКО

Якщо говорити про Україну як географічно визначену територію, то роль тюркських народів в її історії очевидна. Принаймні до середини XIV століття. Яскравим свідченням того є величезний масив тюркомовних гідронімів півдня України, що, як відомо, є найконсервативнішими топонімами. Тобто впродовж багатьох століть південь України був заселений тюркомовними народами, які й залишили по собі цей топонімічний спадок.

Нагадуємо це тому, що козацтво – явище спочатку тюркське, – на території України згодом слов'янізувалося і стало невід'ємним елементом української національної культури. Загалом слід виокремити такі періоди розвитку русько-тюркських політичних зв'язків в Україні XIV–XVI ст.:

1) період активного втручання руської еліти Великого князівства Литовського у політичні процеси Джучидської держави (Улусу Джучі, або ж «Золотої Орди») паралельно із занепадом останньої і активним переходом її військового елемента (власне, козацтва) на службу до Великого князівства Литовського, що супроводжувалося слов'янізацією цих військовиків (1360-ті – 1450-ті рр.);

2) період зростання ролі Кримського царства у політичних процесах Східної Європи водночас зі зростанням ролі українського козацтва – як протидії йому в його спробах агресивної політики щодо Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, але також і як союзника в його спробах вирватися з-під влади Османів (1460-ті – 1570-ті рр.);

3) період становлення Війська Запорозького, козацької республіки, що вела активну зовнішню політику як щодо Речі Посполитої, так і щодо Кримського царства, балансуючи на їхніх інтересах і використовуючи їх обох: і Річ Посполиту – у своїй антиосманській діяльності, і Кримське царство – як можливого

союзника у цій діяльності, а також як союзника у боротьбі проти Речі Посполитої (1580-ті – 1590-ті рр.).

У цілому історія слов'янізації тюркського козацтва виглядала так.

Демографічний перелом в Україні на користь русинського населення стався у 1340-х рр., коли внаслідок пандемії чуми, відомої у Європі як «чорна смерть», тюркомовне населення України зазнало великих втрат. Ці втрати, власне, й підірвали могутність Джучидської держави. Пандемія породила у ній громадянську війну, яка розколола цю імперію, а незабаром спричинила і її цілковитий занепад та зникнення з політичної мапи Європи. Цим вдало скористалося Велике князівство Литовське, долучивши до своєї території величезні простори півдня України разом із залишками тюркомовного населення, яке мешкало там упродовж століть.

Розкол Джучидської держави розпочався невдовзі після смерті царя Бердибека (1359), а саме – 1361 року, коли його зять беглербег Мамай (Кічіг-Магомед) Кіят спробував всадити на державний престол свого ставленика Абдуллага Джучида – брата своєї дружини Тулунбек-ханум. Ця спроба виявилася невдалою, і Мамай разом із двором свого покійного тестя, царя Бердибека, виїхав до Києва, рятуючи своє життя і життя своїх близьких.

До Києва він прибув в останніх числах серпня¹. Місто на той час перебувало під управлінням князів з роду Гедиміновичів, оскільки тодішній великий князь Дмитро-Ольгерд Гедимінович, скориставшись безладом, що запанував у Джучидській державі після 1359 р., заволодів Києвом, відібравши його від старої князівської династії, і посадив на київському княжому престолі свого сина Володимира.

Прийнявши Мамає й надавши йому притулок, Дмитро-Ольгерд уклав із ним договір про співпрацю, після чого Мамай почав збирати навколо себе тих, хто згоден був підтримати повернення на царський престол у Сараї на Волзі 21-річного Абдуллага, при якому сам Мамай був беглербегом. Тимчасовою столицею царя Абдуллага стало місто Шехр-аль-Джедід², розташоване на дніпровому острові Кучугури у Великому Лузі, нині затопленому водами Каховського водосховища. По-іншому місто ще називалося Мамаїв Сарай. На той час воно було другим за розміром після Кафи (у межах теперішньої України).

Таким чином Мамай започаткував розпад Джучидської держави.

¹ Шабунько Ф. М. К итогам изучения синеводской проблемы // История и современность. Вып. 1 (17)/2013 – Волгоград: Учитель, 2013. – С. 81.

² Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – Москва: Наука, 1985. – С. 85.

Ольгерд. «Опис Сарматії Європейської», 1578 р.

Іван Скиргайло. А. Гваньїні, 1578 р.

Спільні бойові дії Дмитра-Ольгерда і Мамає для повернення Абдуллага на престол у Сараї розпочалися навесні 1362 р. Улітку союзні війська просунулися Сіверщиною на схід аж до Коршева³, який сучасні дослідники ототожнюють із городищем біля села Городецьке (нині – Колпнянського району Орловської області РФ)⁴.

Приблизно у липні-серпні 1362 р. війська Мамає оволоділи Азовом у пониззі Дону. Іменем Абдуллага там розпочали карбувати монети. На початку вересня Мамай здобув столичне місто Сарай у пониззі Волги. А Дмитро-Ольгерд вирушив на Поділля, де у жовтні відбулася Синьоводська битва⁵. У цій битві він розгромив супротивників Мамає і царя Абдуллага – князів Хачебея, Кутлубугу і Деметрія⁶, які правили, відповідно, Поділлям (аж до Чорного моря), Кримом і Буджаком (межіріччям Дунаю й Дністра в їхній нижній течії). Місцем битви сучасні дослідники визнають околиці села Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області, ототожнюючи це місце з тогочасним Ябу-городком, або Синьою Водою⁷.

Наслідком цих спільних дій Дмитра-Ольгерда і Мамає став присяжний лист (ярлик) царя Абдуллага, виданий Дмитру-Ольгерду восени 1362 р. Згідно з ним Великому князівству Литовському передавалися землі Волині, Поділля (аж до Чорного

Свидригайло. Гравюра з «Описання Європейської Сарматії»
А. Гваньїні, 1581 р.

3 Шабульдо Ф. М. К итогам изучения синеводской проблемы // История и современность. Вып. 1 (17)/2013 – Волгоград: Учитель, 2013. – С. 82.

4 Неделин В. Древние города земли Орловской. – Орел: Вешние воды, 2012. – С. 389.

5 Шабульдо Ф. М. К итогам изучения синеводской проблемы // История и современность. Вып. 1 (17)/2013 – Волгоград: Учитель, 2013. – С. 82.

6 Галенко О. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: 36. статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 130.

7 Шабульдо Ф. М. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: 36. статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 19.

Жиґимонт Кейстувич

моря), Київщини, Переяславщини і Сіверщини⁸, які від 1240-х років перебували під владою й опікою Джучидів.

1376 р. престол у Сараї опанував Тохтамиш Джучид, вихідець із Заволжя. До 1380 р. йому вдалося перемогти Мамаю Кіята й відновити єдність Джучидської держави. Мамай не лише втратив владу, а й сам загинув. Зазнавши поразки від Тохтамиша у Калківській битві 1380 року (на теперішній річці Кальміус у Донецькій області), він намагався знайти порятунк у генуезців у Кафі, але ті його не прийняли, і Мамай загинув від руки якогось зі слуг Тохтамиша, посланих за ним навздогін⁹. Його поховання збереглося дотепер у селі Айвазовське (колишнє Шейх-Мамай) теперішнього Кіровського району в Криму¹⁰.

Тохтамиш Джучид після перемоги над Мамаєм відчув себе повновладним господарем свого царства і почав, як зазвичай і буває, відмовляти в покорі своєму покровителю, всесильному середньоазійському правителю Тимурові Барласу із Самарканда. Між ними зав'язалася багаторічна війна, яка не оминула й територію України. Коли у квітні 1395 р. Тохтамиш зазнав поразки від Тимура на річці Терек, що на Кавказі, він почав відступати у цьому напрямку. Переслідуючи його, Тимур дійшов до самого Києва і погромив Тохтамиша на переправі через Дніпро. Тохтамишеві, проте, вдалося врятуватися із залишками свого війська

⁸ Шабульдо Ф. М. К итогам изучения синеводской проблемы // История и современность. Вып. 1 (17)/2013 – Волгоград: Учитель, 2013. – С. 83–84.

⁹ Почекаев Р. Ю. Мамай. История «антигероя» в истории. – Санкт-Петербург: Евразия, 2010. – С. 95–96.

¹⁰ Там само. – С. 184.

Вітовт Великий. Картина XVIII ст.

і сховатися під захист міських укріплень старовинної столиці, де на той час правив Іван-Скиргайло Дмитрович, намісник великого князя литовського Олександра-Вітовта Кейстувича. Тимур не став переслідувати Тохтамиша далі, повернувшись на північний схід і пішов походом на Москву.

Після повернення Тимура до Самарканда у Джучидській державі знову запанував безлад війни за престол між Джучидами. Тохтамишеві на певний час вдалося оволодіти Сараєм на Волзі. Проте, вигнаний зі столиці своїм суперником Тимур-Кутлуком і розгромлений ним у Криму, Тохтамиш на зламі 1396/1397 рр. мусив рятуватися з родиною у Києві. 1397 р. Олександр-Вітовт здійснив похід на південь, погромив війська царя Тимур-Кутлука у пониззі Дону, вдерся до Криму, здобув його й передав під владу Тохтамиша. Однак останньому і того разу не вдалося втриматися у Криму, і він знову опинився в Києві.

Урешті-решт Олександрові-Вітовту обридло займатися благодійністю, і він зажадав від царя Тохтамиша в обмін на подальшу допомогу підтвердження Мамаєвого передання 1362 р. зі складу Джучидської держави до Великого князівства Литовського

розлогих земель: по правому березі Дніпра – аж до пониззя, по лівому березі – до гирла Ворскли. Тохтамишеві нікуди було подітися, тож він мусив погодитися і 1398 р. видав у Києві присяжного листа (ярлика) на визнання за Олександром-Вітовтом усіх тих земель¹¹. В обмін на це підтвердження Олександр-Вітовт надав Тохтамишеві допомогу у боротьбі за повернення престолу в Сараї.

Проте ця допомога обернулася жахливою поразкою союзницьких військ у Ворсклівській битві 1399 року. Війська Тимур-Кутлука гнали переможених аж до Києва, звідки союзницькі війська вирушали у похід. У битві полягло понад 20 литовських князів. Сам Олександр-Вітовт ледве врятувався завдяки князеві Іванові Глинському, онукові Мамаю, який добре знав навколишню місцевість¹². На знак вдячності за врятоване життя великий князь литовський визнав за Іваном Глинським володіння землями від Ворскли до Сейму (Глинське князівство).

Після смерті Олександра-Вітовта у жовтні 1430 р. у Великому князівстві Литовському також почалася смута. Спадкоємцем престолу став Болеслав-Свидригайло, син Дмитра-Ольгерда, який почав завзято боротися проти польського впливу на Велике князівство, розірвавши унію з Польським королівством.

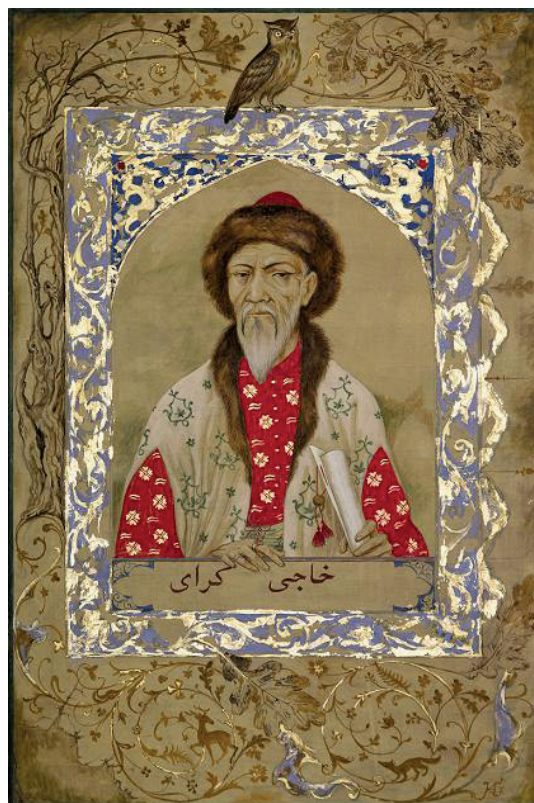
Кракову це не сподобалося. І тому 1431 р. розпочалася війна Польського королівства проти Великого князівства Литовського на Волині й Поділлі, а 1432 р. поляки допомогли Жигимонту, братові Олександра-Вітовта і стрієчному братові Болеслава-Свидригайла, здобути Вільно – столицю Великого князівства.

Болеслав-Свидригайло з цим не змирився, і у Великому князівстві розпочалася Громадянська війна 1432–1438 рр., яка додалася до війни Болеслава-Свидригайла та його прихильників проти Польського королівства. Їх підтримував Тохтамишів онук Саїд-Ахмед, який водночас боровся за престол Джучидської держави, взявши під свою владу його частину у межириччі Дніпра й Волги включно із Кримом – тобто приблизно ті самі землі, які раніше тримав під своєю і своїх ставлеників владою беглербег Мамай. Жигимонта ж і Польське королівство підтримував Улу-Мухаммед, один із суперників Саїд-Ахмеда у боротьбі за престол у Сараї на Волзі.

Відомими є вторгнення військ Саїд-Ахмеда на Поділля 1436 і 1438 років, під час яких край був сильно спустошений¹³. Під час другого з цих походів військо шляхти Руського та Подільського воєводств Польського королівства зазнало нищівної поразки, а очільник війська, подільський воєвода Михайло Буцацький загинув.

Зрозуміло, що після програшу Болеслава-Свидригайла та його прихильників у війні за владу цар Саїд-Ахмед залишився ворогом для переможців – великого князя литовського Жигимонта Кейстутовича, його наступника Казимира Володиславовича та Польського королівства. Тож вони шукали можливостей помститися Саїд-Ахмедові.

Нагода трапилася 1440 р., коли до Києва прибуло представництво від кримської знаті й від її імені попросило відпустити на престол до Криму Гаджі Гірея, який користувався покровительством великих князів литовських, мешкав тоді у білоруському місті Ліда і був онуком Таш-Тимура з роду Джучидів, що 1395 р. проголосив було себе незалежним царем кримським, але не зумів втриматися при владі.

Гаджі Гірей. Сучасне зображення

На той час у Києві було відновлено князівство і князем київським був Олександр-Олелько Володимирович – син Володимира Дмитровича, якого колись усунув з київського князівського престолу великий князь Олександр-Вітовт. Олександр-Олелько звернувся до великого князя Казимира Володиславовича, і той звелів Гаджі Гіреєві їхати до Києва для переговорів із представниками Криму. Його мав супроводжувати великокнязівський маршалок Радивил Остикович. Гаджі Гірей запрошення до Криму прийняв, прибув туди у супроводі посланців і Радиви́ла Остиковича і був обраний царем.

Так 1441 р. Кримське царство стало незалежним, відокремившись від Джучидської держави. Невдовзі після проголошення Гаджі Гірея царем джучидський цар Саїд-Ахмед під тиском Гіреєвих військ мусив вийти з Криму на лівобережжя Дніпра¹⁴. Його столицею, найімовірніше, стала колишня столиця Мамаю Шехр-аль-Джедід на дніпровому острові Кучугури¹⁵.

1442 р. Саїд-Ахмед з'явився з військом на Поділлі й Галичині у межах Польського королівства. Король польський Володислав Володиславович мусив виплатити йому данину. 1448 р. Саїд-Ахмед знову напав на Поділля і здобув замки у Скалі, Бакоті та Кам'янці-Подільському. При цьому він постійно надавав підтримку протипольській частині литовської знаті, очолюваній князем Михайлом Жигимонтовичем, який змагався за великокнязівську владу з Казимиром Володиславовичем. 1449 р. Саїд-Ахмед разом із князем Михайлом навіть заволоділи на короткий час Стародубом, Новгородом-Сіверським та Києвом¹⁶. Утім, їхній успіх був нетривалим.

11 Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. – С. 88–89.

12 Там само. – С. 92–93.

13 Пилипчук Я. В. Отношения Великого княжества Литовского с татарскими ханствами (кон. XIV в. – сер. XV в.) // Научный Татарстан. – № 2. – Казань, 2013. – С. 42–43.

14 Гайворонский О. Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. – Киев–Бахчисарай: Оранта, Майстерня книги, 2007. – С. 19.

15 Пилипчук Я. В. Отношения Великого княжества Литовского с татарскими ханствами (кон. XIV в. – сер. XV в.) // Научный Татарстан. – № 2. – Казань, 2013. – С. 44.

16 Там само. – С. 45.

Народна картина «Кримський Запорожець» (Козак-Мамай), автор невідомий. Кін. XVIII – I пол. XIX ст. Музей Івана Гончара

Після втрати Києва, до якого повернувся князь київський Олександр-Олелько, Михайло Жигимонтович подався до Москви шукати допомоги, але невдовзі був там отруєний. Що ж до Саїд-Ахмеда, то 1450 р. він здійснив ще один успішний похід на польські Поділля й Галичину, дійшовши до Городка й Олеська. 1452 р. у змові з литовськими панами, які збиралися скинути з великокнязівського престолу польського ставленника Казимира Володиславовича й поставити замість нього Івана Гаштольда, Саїд-Ахмед знову здійснив успішний похід на Поділля й Галичину аж до Львова¹⁷. Та коли він повертався з цього походу, його розбив на дніпровських переправах цар кримський Гаджі Гірей. Саїд-Ахмед намагався врятуватися у Києві, де був сильний осередок змовників. Але ті перелякалися й видали його великому князеві Казимиру¹⁸. Так Саїд-Ахмед і помер у полоні, хоч і почесному. Казимир не став його страчувати, щоб з його допомогою тримати у напрузі його заклятого ворога, царя кримського Гаджі Гірея, і таким чином змусити того дотримуватися приятельських стосунків із Великим князівством. Що ж стосується залишків Саїд-Ахмедового війська, яке лишилося без вождя, то воно розпалося і згодом увійшло до складу дніпровського й донського козацтва¹⁹. Землі межиріччя Дніпра і Дону, які до 1452 р. перебували під владою Саїд-Ахмеда,

вважав своїми Гаджі Гірей. Проте на зламі 1455/1456 рр. він відступив частину цих земель Київському князівству, яким на той час правив Семен Олександрович (Олелькович), залежний від великого князя литовського. Це відступлення, що увійшло в історію під назвою землі «Семенових людей», обіймало степовий простір Дніпрового лівобережжя на північ уздовж Дніпра від річки Самари та її допливу, річки Вовчої, до колишнього рубежу по річці Ворсклі й на сході до витоків річок Кінської й Самари і до річки Оскол²⁰.

Отже, ослов'янення тюркських козаків в Україні розпочалося внаслідок їхнього переходу на службу до Великого князівства Литовського. Інакше й бути не могло, оскільки мовою більшої частини населення і водночас державною мовою там була мова русинська, тобто давньоукраїнська.

Першим таким великим переходом, як констатувалося вище, був перехід залишків військ князів Джучидської держави, розбитих великим князем литовським Дмитром-Ольгердом у Синьоводській битві 1362 року. Вони залишилися у місцях свого попереднього проживання в межиріччі Дніпра й Дністра аж до Чорного моря (Поділля).

Другим таким переходом був перехід військ Мамая Кіята після його загибелі 1380 р., про який уже згадувалося. Вони оселилися спочатку на землях по Інгулу й Інгульцю²¹.

¹⁷ Там само. – С. 46.

¹⁸ Гайворонский О. Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. – Киев–Бахчисарай: Оранта, Майстерня книги, 2007. – С. 22.

¹⁹ Филиппчук Я. В. Отношения Великого княжества Литовского с татарскими ханствами (кон. XIV в. – сер. XV в.) // Научный Татарстан. – № 2. – Казань, 2013. – С. 47.

²⁰ Шабульдо Ф. М. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века // Ruthenica. – 2010. – С. 57–73.

²¹ Филиппчук Я. В. Татары в Великом Княжестве Литовском (православные и мусульмане): адаптация и ассимиляция // Средневековые тюрко-татарские государства. – № 6. – Казань, 2014. – С. 102.

Семен Олелькович

1397 р. до Великого князівства увійшли залишки війська царя Тохтамиша Джучида, який зазнав поразки у боротьбі за престол. Їм було виділено для мешкання землі біля Канева й Черкас²². Після поразки Тохтамиша й великого князя литовського Олександра-Вітовта у Ворсклівській битві 1399 року більшість із них, скоріш за все, залишилися там і служили, зрозуміло, Великому князівству.

1456 р. на службу до Великого князівства, а безпосередньо – до князя київського Семена Олександровича (Олельковича), перейшли залишки війська царя джучидського Саїд-Ахмеда разом із землею у межиріччі Кінської, Ворскли, Дніпра і Сіверського Дінця у його верхній течії. Вони стали відомими як «Семенові люди».

У Великому князівстві Литовському тюркське козацтво поповнило собою лави служилого боярства. Значна кількість вихідців із Джучидської держави досягла високого становища у Великому князівстві Литовському. Щоб оцінити міру їхнього впливу, достатньо згадати, що тюркський елемент серед феодалів Київщини і Брацлавщини наприкінці XV – на початку XVI ст. становив близько 30%²³. Що ж стосується безземельних служилих бояр тюркського походження, то їхня частка у цій верстві, напевно, було не меншою.

Такою була політична історія півдня України після демографічної катастрофи 1340–1350-х років, тісно пов'язана з історією виникнення українського козацтва. Її головним мотивом була участь Великого князівства Литовського у внутрішніх війнах Джучидської держави, яка розвалювалася, а також участь різних політичних груп Джучидської держави в міжусобних війнах Великого князівства Литовського. У межах України ці війни не мали етнічного характеру.

Зрозуміло, що за такої великої кількості тюркського козацького елемента, який став на службу Великому князівству Литовському, війни Великого князівства з тюркськими державами межиріччя Дніпра і Волги не могли носити етнічного характеру. Це були війни між воїнськими корпораціями, що ставали на бік тих чи інших державних утворень – як тюркських, так і слов'янських. У цих війнах Велике князівство Литовське підтримувало спочатку ті політичні групи колишньої Джучидської держави, які змагалися за відновлення її єдності, не зважаючи на те, що свого часу підтримали кримських сепаратистів і тим посприяли утворенню Кримського царства на частині її земель. В результаті Кримське царство стало запеклим ворогом Великого князівства Литовського і увійшло в союз із Московським князівством, яке теж утворилося на периферії Джучидської держави і почало змагатися за свою незалежність. Водночас Московське князівство заявило свої права на Києво-Руську спадщину, більша частина якої опинилася під владою Великого князівства Литовського.

З наведеного матеріалу видно, що тюркське козацтво півдня України у XIV–XV століттях було тісно пов'язане з київським державним центром, який увесь час змагався за відновлення політичної незалежності Києва, тобто дотримувався Києво-Руської політичної традиції. Водночас Київ був адміністративним центром територій Великого князівства Литовського, де зосереджувалося тюркське козацтво, на яке Київ спирався у своїх змаганнях як на військовий контингент. Урешті-решт у цій взаємодії тюркське козацтво слов'янізувалося і перетворилося на козацтво, яке тепер ми зовемо українським. Отже, не випадково саме козацтво виявилось тим історичним мостом, який з'єднав Києво-Руську політичну традицію з традицією Війська Запорозького.

22 Пилипчук Я.В. Татары в Великом Княжестве Литовском (православные и мусульмане): адаптация и ассимиляция // Средневековые тюрко-татарские государства. – № 6. – Казань, 2014. – С. 104.

23 Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 152.

Юліуш Косак. «З'єднання козаків Хмельницького з кримцями Тугай-бея»

ВОЄННИЙ СОЮЗ

УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З КРИМСЬКИМИ ТАТАРАМИ ІСЛАМ ГІРЕЯ ІІІ 1648 РОКУ

Дмитро ЧОБИТ

Визвольна війна українського народу проти гніту Речі Посполитої, яка розпочалася у 1648 році, була продовженням низки козацьких повстань кінця XVI – першої половини XVII століть. Досвід минулого показав, що зіткнення народних мас із потужною воєнною машиною Польщі – однієї з наймогутніших країн Європи – без зовнішньої допомоги приречене до поразки. Тому, готуючись до відкритої боротьби проти польсько-шляхетського панування в Україні, Богдан Хмельницький шукав союзників.

Упрацях істориків радянської доби йшлося про те, що від самого початку повстання українського народу «допомогу йому надав великий російський народ». Але ще у ті часи були чесні дослідники, які писали правдивіше. Після відчутних поразок, яких зазнала Московія від Польщі у 1632–1634 рр., вона аж до 1653 р. ще не була в змозі виступити проти останньої і надати

Богдан Хмельницький та Іслам Гірей III роблять намаз

Вацлав Павільчак. «Лучник татарський». Туш, гуаш, 34,3 × 25 см

пряму військову допомогу повсталій Україні¹. Неабияке значення мало й те, що у 1647 р. Московія і Польща уклали між собою союзний договір, спрямований проти Кримського ханства².

Отже, сподіватися на допомогу від Московії було безперспективно, і це добре розумів Богдан Хмельницький. Тому на початку 1648 р. він зупинив свій погляд на Кримському ханстві. Використовуючи ворожі на той час відносини між Кримським ханством та Річчю Посполитою, Хмельницький прагнув перетворити Крим у союзника й тим забезпечити свій тил.

У джерелах та історичній літературі існують різні думки щодо початку переговорів про військовий союз між козаками і татарами. Так, Самуель Грондський в «Історії козацько-польської війни» пише, що козаки вирішили підняти повстання й розпочати переговори з татарами на нараді, яка відбулася після повернення Б. Хмельницького від короля, тобто ще у 1646 р.³ Польський дослідник В. Маєвський заперечував повідомлення С. Грондського і говорив, що цей факт мав місце щойно після 20 лютого 1648 р.⁴

Для правильного вирішення питання щодо укладення українсько-кримськотатарського воєнного союзу потрібно спертися на джерела. Слід зазначити, що думка про союз із крим-

ськими татарами не була для козаків чимось новим. Ще у 20-х роках XVII ст. запорожці виступали союзниками кримського хана Мухамед Гірея III і його брата Калги-султана Шахін Гірея й ходили їм на допомогу проти турок у Крим⁵. Відтоді татари навіть почали називати запорожців «кардаш-козаками», тобто братерськими козаками, адже їхні старшини побратались і уклали союзний договір із кримцями⁶. Дружні відносини козаків із татарами побутували й у наступні роки. Так, у 1637 р. Павлюк⁷, а після нього, у 1638 р., й Гуня⁸ вступали у зносини з Кримом. І хоча спроби ці були малорезультативними, думка про можливу військову допомогу татар серед козацтва існувала. Готуючись до нового виступу проти польсько-шляхетського панування в Україні, козаки, як повідомляв ще у квітні 1646 р. польський сучасник С. Освенцім, «недавно почали переговори з кримськими татарами про союз»⁹. Академік І. П. Крип'якевич зазначав, що переговори козаків із татарами почалися ще до 1646 р.¹⁰ Восени 1647 р. порозуміння було вже настільки близько, що козацька старшина попередила перекопського намісника Тугай-бея про

1 Корольок В. Д. Исторические предпосылки Переяславской Рады 1654 г. // Краткие известия института славяноведения. – Вып. 13. – Москва: Изд-во АН СССР, 1954. – С. 12.

2 Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. / Под ред. Б. А. Рыбакова. – Москва: Наука, 1979. – С. 264; Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва–Ленинград, 1948. – С. 330, 365; Петровский М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К.: Вид. АН УРСР, 1940. – С. 40.

3 Grondski S. Historia belli cosacico-polonici. – Pestini, 1789. – S. 47–51.

4 Maiewski W. Krzytyczny przegląd źródeł do dziejów powstania Chmielnickiego w okresie początkowym [Jesień 1647 – maj 1648] // Studia z dziedziny historycznej. – R. 26. – 1981. – S. 156.

5 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 123; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат, 1957. – С. 204; Тушин Ю. П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях. Москва: Наука, 1978. – С. 121; Эвлия Челеби. Книга путешествия: (Извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века): Перевод и коммент. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины / Институт народов Азии АН СССР. – Москва: ИВЛ, 1961. – С. 210, 251; Baranowski B. Recenzje na ks.: W. A. Golobucki. Zaporożskie kozaczestwo. – K., 1957 // Kwartalnik historyczny. – 1959. – № 1. – S. 179.

6 Эвлия Челеби. Книга путешествий. – С. 251; Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К.: Обереги, 1999. – С. 134; Прицак Л. Із досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – К.: Акта, 2003. – С. 48.

7 Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 1. Роки 1626–1638. – Вид. 2-е. – Київ–Львів, 1922. – С. 262.

8 Там само. – С. 290.

9 Oswencim S. Dyarusz. 1643–1651. Wydal W. Czermak. – Kraków, 1907. – S. 136.

10 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 124.

Іслам Гірей III, гравюра XVII століття

похід О. Конєцпольського у Пониззя Дніпра, сподіваючись із допомогою татар розгромити польське військо¹¹. Отже, контакти козаків із татарами з метою укладення союзу проти шляхетської Польщі мали місце ще задовго до його остаточного укладення.

Прибувши із Суботова на Запорожжя наприкінці 1647 року, Богдан Хмельницький продовжував переговори з Кримом. Як зазначав І. П. Крип'якевич, Хмельницький налагодив зв'язки з татарами, повернувши одному мурзі сина, якого козаки захопили у полон: цей мурза й став посередником у переговорах¹².

Десь на початку 1648 р. у Крим вирушило перше козацьке посольство на чолі з колишнім сотником чигиринського полку Кіндратом Бурляєм¹³. Козацькі послі прибули у Крим у січні 1648 р. і були прийняті самим ханом Іслам Гіреєм III¹⁴. Як пише у літописі Самійло Величко, переговори велись у великій таємниці¹⁵. Вочевидь, саме тому про них збереглося дуже мало інформації. Відомо, що спочатку кримці досить насторожено поставилися до козацьких послів та їхніх пропозицій і не квапилися виступати на допомогу повстанцям. Проте саму ідею козацько-татарського союзу в Кримі не відкинули, про що свідчать подальші переговори, які велися шляхом обміну посольствами.

Кримський хан та його оточення ретельно вивчали пропозицію Богдана Хмельницького про військовий союз проти шляхетської Польщі. У цьому союзі хан Іслам Гірей III шукав передусім власної вигоди. Основною метою військових виступів кримських татар проти Польщі був відвертий грабунки і захоплення ясиру. В разі укладення небувалого ще союзу з козаками татари б отримали змогу безперешкодно вторгтися на територію польського королівства. Такий союз значно ослаблював військову міць Речі Посполитої, що впливало на стратегію і тактику боротьби з нею. Перед татарами відкривалася перспектива вже не окремих набігів, а пошуків зустрічі з основними силами шляхетської Польщі задля їхнього розгрому й підкорення цілої держави.

Були і внутрішні причини для війни з Польщею. До них належало насамперед важке економічне становище Криму, викликане неврожаєм і сильним голодом¹⁶. Московська реляція початку 1648 р. повідомляла, що «минулого року хліб не вродився, і тепер худоба, вівці й корови здихали, і чорні татари війні раді, і без війни їм до літа жодним чином не прожити»¹⁷.

Загострилась і внутрішньополітична боротьба у Кримі, вилившись у 1647 р. у відкриту військову конфронтацію. З весни до пізньої осені верхівка Криму боролася за владу в ханстві й за керівництво зовнішньою політикою. Восени 1647 р. ширинські мурзи разом із ногайськими мурзами Мамсурового роду вдерлися у Крим¹⁸. Цього разу хан, не вступаючи у бій, пішов на поступки і запровадив зміни у найвищому керівництві Ханства. Візиром було призначено Сефер Газі-агу, головним казначаром – Супхан Газі-агу, пост коменданта замку Феракермен (Перекоп) отримав Тугай-бей¹⁹. Ключові пости у Ханстві зайняли ставленці непокірних мурзів. На їхню вимогу новопризначені керівники мали намовляти хана до війни.

Після замирення різних угруповань сам Гірей зібрав раду, на якій було вирішено навесні напасти на Польщу. Для цього в січні 1648 р. було послано гінців до султана за дозволом²⁰. Війною з Польщею керівники Криму хотіли залагодити внутрішні справи та підняти свій міжнародний престиж.

У кримського хана було й кілька поважних приводів до війни з Річчю Посполитою: несплата останньою упоминків (данини) протягом уже кількох років, а також провокаційні походи у пониззя Дніпра багатотисячних загонів магнатів Я. Вишневецького та О. Конєцпольського восени 1647 р. і скоєний ними погром татарських улусів.

Про плани татарського нападу на Польщу стало відомо керівництву Речі Посполитої. Аби відбити очікуваний напад татар, король Владислав IV вже на початку 1648 р. наказав сконцентрувати в Україні урядові війська та приватні шляхетські загоны загальною чисельністю до 60 тисяч чоловік. Їм мали допомагати

11 Там само. – С. 123; Diariusz czyto kronika o poczatku rebellii kozackiej z jakiej okazyje y kto nadaje do tej jadownej resolutscy / Wydal I. Chrzaszcz // Prace historyczne w 30-lecie dzialalnosci profesorskiej Stanislaw Zakrzewskiego. – Lwow, 1934. – S. 260, 261.

12 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 124.

13 Там само. – С. 107–108.

14 Senai Hadzy Mehmed z Krymu, Historia Chana Islam Gereja III, przet. Zygmunt Abrahamowicz, oprac. Olgierd Górka i Zbigniew Wójcik. – Warszawa: PWN, 1971. – S. 101.

15 Величко Самійло. Літопис. – Т. 1. – Перекл. В. Шевчук. – К.: Дніпро, 1991. – С. 54–55.

16 Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва–Ленинград, 1948. – С. 292–293; Петровский М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К.: Вид. АН УРСР, 1940. – С. 41; Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К.: Политиздат, 1962. – С. 104–105.

17 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (Далі Акты ЮЗР). – Т. III. – Санкт-Петербург. – 1861. – Док. 172. – С. 180; Акты Московского государства. – Т. II. – Санкт-Петербург, 1894. – С. 216.

18 Акты ЮЗР. – Т. III. – Док. 107. – С. 105; Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва–Ленинград, 1948. – С. 390; Kubala L. Jerzy Ossolinski // Dziela. – Т. IX. – Lwow, 1924. – S. 262; Szajnoch K. Dwa lata dziejow naszych: 1646. 1648. – Т. I. – Lwow, 1865. – S. 157; Swiencim S. Dyarusz. 1643–1651. Wydal W. Czermak. – Krakow, 1907. – S. 210.

19 Акты ЮЗР. – Т. III. – Док. 107. – С. 105; док. 172. – С. 180; Карпов Г. Начало исторической деятельности Хмельницкого. – М., 1873. – С. 145–146; Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва–Ленинград, 1948. – С. 390–391; Gurka O. Nieznana kronika // Kwartalnik historyczny. – 1955. – № 3. – S. 113.

20 Акты ЮЗР. – Т. III. – Док. 107. – С. 105; Kubala L. Jerzy Ossolinski // Dziela. – Т. IX. – Lwow, 1924. – S. 262.

Іслам Гірей III

Тимофій Хмельницький

6 тисяч реєстрових козаків. А. Кисіль 23 лютого 1648 р. повідомляв путивльському воєводі Ю. Долгорукову, що в результаті цієї демонстрації сили татари з Чорного шляху повернули назад у Крим та Очаків²¹. Але це була не єдина спроба кримців напасти на землі Речі Посполитої. 29 січня 1648 р. гадяцький полковник Микола Заріцький писав до воєводи білгородського Т. Бутурліна, що «минулої п'ятниці пан Сокольський бив татар п'ять миль від Полтави і з ласки Божої погромив їх много і живцем 10 впіймав»²². Отже, на початку 1648 р. кримські татари здійснювали локальні набіги розвідувального характеру на українські землі Речі Посполитої.

Наміри кримських керівників напасти на Польщу збігалися із прагненням козаків скинути з України ярмо польсько-шляхетського панування. Наміри козаків і татар докорінно різнилися, проте в обох сторін був спільний противник – Польща. Здолати його поодинці було неможливо. Саме ця обставина стала головним стимулом для об'єднання таких різних за характером союзників.

Неабиякий вплив на визначення позиції хана мали представлені козацькими послами документи про плановану Владиславом IV війну польського королівства з Туреччиною та її васалом – Кримським Ханством. Це ставило Крим перед альтернативою: укласти з козаками військовий союз і виступити проти Речі Посполитої або ж самим стати об'єктом нападу об'єднаних сил Польщі й козаків²³.

Хоча оточення хана й висловлювалося проти союзу з козаками, не вірячи у саму його можливість, останні події та докази, представлені козаками, змушували Іслам Гірея думати, що козацькі пропозиції щирі й не криють у собі якоїсь небезпеки. Щоб детальніше вивчити справу, Іслам Гірей відрядив на Запорозжя татарське посольство²⁴.

Важливою подією, яка сильно вплинула на хід переговорів про укладення союзу, стало здобуття повстанцями Січі й встановлення ними контролю над усім Запорозжям, що підняло авторитет козаків в очах правителів Криму і надало їм певної військової та політичної ваги. Негайно після здобуття Запорозжя до Криму знову вирушило козацьке посольство.

Переговори козаків із татарами вкрай мало висвітлені в історичних джерелах. На думку історика В. О. Голобуцького, це пояснюється тим, що переговори велися у великій таємниці²⁵. Хоча про переговори козаків з татарами збереглося мало відомостей, є підстави вважати, що вони проходили досить інтенсивно. Це підтверджує той факт, що козацькі посли виїжджали у Крим і в січні, і в лютому, і в березні, і в квітні 1648 року²⁶.

В історичній літературі побутує думка, що Богдан Хмельницький особисто їздив у Крим і зустрічався там із ханом. Про це, ґрунтуючись на даних С. Величка та С. Твардовського, писали російські й українські історики С. Соловйов²⁷, М. Костомаров²⁸,

21 Акты ЮЗР. – Т. III. – Док. 146. – С. 142.

22 Там само. – Док. 117. – С. 115.

23 Grondski S. Historia belli cosacico-polonici. – Pestini, 1789. – S. 50.

24 Грабянка Григорий. Действия презельной и от начала поляков кравшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, Гетмана Запорожского с поляками... в року 1648... / Под ред. И. О. Самчевского. – К., 1853. (Далі Грабянка Г. Летопись). – С. 41.

25 Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К.: Политиздат, 1962. – С. 103–104.

26 Грабянка Г. Летопись. – С. 41; Акты ЮЗР. – Т. III. – Док. 172. – С. 180.

27 Соловьев С. М. История России с древнейших времен. В 15-и книгах. Книга V [Тт. 9–10]. – Москва: Изд-во социально-эконом. лит-ры, 1961. – С. 527.

28 Костомаров М. Богдан Хмельницкий. – Т. 1. – Тернопіль, 1888. – С. 55–58; Костомаров М. Руська історія в життєписах її найголовніших діятелів. – Т. II. – Львів: НТШ, 1876. – С. 83.

П. Буцинський²⁹, Г. Карпов³⁰, Б. Федоров³¹, а також польські дослідники К. Шайноха, Л. Кубаля, Ф. Равіта-Гавронський та інші.

На недостовірність факту поїздки Богдана Хмельницького у Крим уперше звернув увагу М. Н. Петровський³². Такої ж думки дотримувався К. І. Стецюк³³. Українські історики І. П. Крип'якевич, О. М. Апанович, К. Г. Гуслистий, Н. Е. Подорожний писали, що переговори з кримськими татарами Хмельницький проводив через послів³⁴. Проте хибні твердження про нібито особисту поїздку Хмельницького у Крим на переговори з ханом Іслам Гіреєм залишилися у працях істориків В. Голобуцького та Є. Розіна³⁵.

Вирішенню спірного питання про те, чи їздив Богдан Хмельницький до Іслам Гірея у Крим, сприяло дослідження вченими Польщі татарської хроніки 1648–1651 рр. Як видно з самої хроніки, у Крим приїжджав не сам Хмельницький, а його послі³⁶. Такої ж думки дотримуються відомі польські дослідники З. Вуйцик³⁷, О. Гурка³⁸, В. Маєвський³⁹ та українські В. Смолій і В. Степанков⁴⁰.

Із наведеного вище можна зробити висновок, що переговори з кримським ханом Хмельницький вів не особисто, а через уповноважених ним козацьких послів. Так, вже у квітні 1648 р. московському урядові стало відомо від царських посланців у Криму, що «марта де в 5 день (15 березня за новим стилем – Авт.)... приехали в Крим к царю из Днепра запорожских черкас четыре человека». Посли повідомили хана, що козаки стоять на Запорозжі у кількості 5 тисяч чоловік, і просили «у крымского царя людей, чтоб им итти на королевского величества полскую землю войною за свою черкаскую обиду». Козацьких послів досить добре прийняли у Криму: «и крымской де царь тех черкас чотырех человек дарил кафтанами и держал их у себя в Бахчисарае неделю, и дав им по лошади, отпустил назад; а крымским людям и черным татарам приказал кормить лошади и готовитьца на королевского величества землю, а в Перекоп к Тагаю, князю Ширинскому писали, чтоб ногайские люди на королевского величества землю в войну готовилися ж да и татаре де и русские полоняники говорят не втай, что царь при-

казал крымским и ногайским людям войною на королевского величества землю готовитьца»⁴¹.

Гаджі Мехмед Сенаї, автор татарської хроніки, говорить, що на допомогу козакам хан наказав вирядити «кілька емірів татарських..., а Тугай-бея, коменданта пограничного замку Феракермен (Перекоп), призначив вождем і верховником над цим військом»⁴². За словами П. Шевальє, Тугай-бей був «одним з хоробрих, але бунтівливих вождів, що часто не корився ханові»⁴³. Він походив із роду Ширин-мурзів, які наприкінці 1647 р. з'єдналися з ногайськими мурзами Мамсурового роду і приходили на Крим війною⁴⁴. Хан Іслам Гірей змушений був тоді піти на поступки. Очевидно, посилавши на допомогу козакам Тугай-бея, хан намагався спрямувати енергію свого могутнього суперника на зовнішніх ворогів, а в разі його неуспіху – позбутися його.

Наприкінці березня 1648 р., у ході приготувань до походу на боці запорозьких козаків, кримський хан Іслам Гірей отримав наказ турецького султана Ібрагіма надати військову допомогу туркам у їхній війні з Венецією. Московський толмач М. Єргашев, який перебував тоді у Бахчисараї, здобув відомості про те, як проходило в Криму обговорення наказу султана на «таємній думі». Хан і калга «думали о том с ближними людьми и с мурзами по многие дни, послать ли в Царьгород к турецкому царю крымских людей или нет. И приговорили де меж себя и положили на том, что в Царьгород людей не посылают, для того что в Крыме голод большой, и извела скудость». Іслам Гірей відповів султану відмовою, виправдовуючись війною з польським королем на запрошення запорозьких козаків. Варте уваги й зауваження М. Єргашева щодо дій хана: «хотя бы де крымский царь в Царьгород воинских людей к турецкому Ибраим Салтану уехал посылают, и крымские б де люди царя не послушали и в Царьгород не пошли». Цей коментар пояснює причини ухилення хана від виконання наказу султана.

Історик А. А. Новосельський зазначав, що на позицію прямої непокори Іслам Гірея значною мірою вплинула внутрішня боротьба у Константинополі, яка завершилася 8 серпня 1648 р. скиненням султана Ібрагіма з престолу та його вбивством⁴⁵.

У першій половині березня 1648 р. між запорозькими козаками та кримськими татарами була укладена угода про військовий союз. За її умовами татари не мали права забирати до неволі посполитий люд – а тільки «ляхів»⁴⁶. Крім цього, татари отримували у здобич всіх військовополонених. Коли б серед них виявилися особи, яких козаки хотіли би визволити, вони мали би дати за них викуп. У тогочасній шляхетській пісні-памфлеті співалося:

За русина десять ляхів

*Брав татарин від козаків*⁴⁷.

29 Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 41.

30 Карпов Г. Начало исторической деятельности Хмельницкого. – М., 1873. – С. 160–164.

31 Федоров Б. В. Богдан Хмельницкий. – Москва, 1941. – С. 38.

32 Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К.: Вид. АН УРСР, 1940. – С. 41.

33 Стецюк К. І. Початок Визвольної війни українського народу в 1648 р. // Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 90.

34 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 124; Апанович Е. М. Победы украинского народа 1648 г. // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: сборник статей. – М., 1954. – С. 151; Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К.: Держполітвидав, 1954. – С. 43; Подорожний Н. Е. Освободительная война украинского народа (1648–1654 гг.) – Москва: Воениздат, 1939. – С. 33.

35 Голобуцкий В. А. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого (1648–1654 гг.). – Москва: Госполитиздат, 1954. – С. 45; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат, 1957. – С. 262; Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К.: Политиздат, 1962. – С. 103, 106; Розин Е. А. История военного искусства. – Т. III. Военное искусство мануфактурного периода. Войны XVI–XVII вв. – Москва: Воениздат, 1961. – С. 303.

36 Senai Hadzy Mehmed z Krymu, Historia Chana Islam Gereja III, przet. Zygmunt Abrahamowicz, oprac. Olgierd Górka i Zbigniew Wójcik. – Warszawa: PWN, 1971. – S. 101; Gurka O. Nieznana kronika // Kwartelnik historyczny. – 1955. – № 3. – S. 113.

37 Wójcik Z. Dzikie pola w ogniu. – Warszawa, 1960. – S. 190.

38 Gurka O. Nieznana kronika // Kwartelnik historyczny. – 1955. – № 3. – S. 113.

39 Maiewski W. Krzytyczny przegląd źródeł do dziejów powstania Chmielnickiego w okresie początkowym [Jesień 1647 – maj 1648] // Studya zrudloznawcze. – R. 26. – 1981. – S. 152, 156.

40 Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К.: Либідь, 1995. – С. 89; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – С. 82.

41 Акты ЮЗР. – Т. III. – Док. 172. – С. 180.

42 Senai Hadzy Mehmed z Krymu, Historia Chana Islam Gereja III, przet. Zygmunt Abrahamowicz, oprac. Olgierd Górka i Zbigniew Wójcik. – Warszawa: PWN, 1971. – S. 101.

43 Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. Пер. з фр. Ю. Назаренко. – К.: Томіріс, 1993. – С. 71.

44 Новосельський А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва–Ленинград, 1948. – С. 390; Kubala L. Jerzy Ossolinski // Dziela. – T. 1. – S. 262; Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych: 1646. 1648. – T. I. – Lwów, 1865. – S. 157.

45 Новосельський А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва–Ленинград, 1948. – С. 395.

46 Jasienica P. Rzecz Pospolita obojga narodow. Czesc druga. Galatitatis vegnum. – Warszawa: PIW, 1967. – S. 14; Chraszcz J. Stosunki kozacko-tatarskie z uwzgladnieniem stosunkow z Tureja, Moldawja i Siedmijgrodem w 1 polowie 1649 roku // Odbitka z «Prac Historycznych» wyd. przez Akad. Kolo Hist. Nakladem Seminarium Historii Polskiej Uniw. J.k. – Lwow, 1929. – S. 14.

47 Nowak Z. Zapoviane wiersze. – S. 238.

Карло Боссолі. «Ханський палац у Бахчисарай», 1857 р.

Для гарантування угоди у Криму залишилися козацькі за-
ручники, серед яких був і син Богдана Хмельницького Тиміш⁴⁸.

Після укладення угоди кількості татар вирушили на допомогу
козакам. Запорожці перевезли кримців через Дніпро, і вони
розганяли шляхетські сторожі на шляхах⁴⁹. Про ці дії наприкінці
березня вже знав коронний гетьман Микола Потоцький⁵⁰.

У цей час у Криму повним ходом ішла відкрита підготовка по-
ходу всього татарського війська проти Польщі на боці повсталих
козаків. Війни прагнули не лише правителі Криму, а й рядові
татари. В одному документі тих часів говориться: «а в Криму
голод большой, чернь татарская рада войне без ея нынешнего
лета никак не прожить»⁵¹.

Воєнний союз із запорозькими козаками був для правителів
Криму важливим і в економічному, і в політичному плані. Цей
союз відкривав перед татарами можливість безкарного проник-
нення на землі польського королівства задля здобуття воєнної
здобичі – основного джерела доходів Кримського ханства. По-
ворот до союзу з козаками був тісно пов'язаний із внутрішньою
боротьбою в Криму. Цей союз відповідав прагненню тієї групи
татарських князів і мурзів, що здобула перемогу у внутрішній
боротьбі за владу й керівництво зовнішньою політикою Криму.
Саме найвпливовіші ширинські й ногайські беї та мурзи бажали
походів на землі польського королівства протягом 1646–1647 рр.,
однак не отримували на це дозвіл хана, який тоді не хотів по-
рушувати заборону турецького султана.

Завдяки укладеному з козаками союзу
Іслам Гірей отримував змогу організува-
ти успішні військові походи – а за раху-
нок цього й існувало Кримське Ханство,
економіка якого була орієнтована ви-
ключно на війну. У свою чергу, війна ви-
магала консолідації всіх татарських сил,
що вело до замирення ворогуючих угру-
повань, сприяло стабілізації внутрішньої
обстановки і таким чином утверджувало
владу та авторитет хана Іслам Гірея III.
Отже, укладений навесні 1648 р. союз
із українськими козаками був вигідний
усім суспільним верствам Криму: і хану,
і беям, і мурзам, і чорним татарам.

Участь кримських татар у воєнних
діях проти польського королівства су-
перечила мирному договору Польщі й
Туреччини, а отже, виводила Крим з рус-
ла турецької політики. Такий непослух
султанові міг би дорого коштувати хану.
На нашу думку, хан не міг відкрито піти
проти волі султана і мусив надати остан-
ньому важливі аргументи, які виправда-
ли б його дії. Одним із таких аргументів
могли бути листи, які Владислав IV видав
запорозьким козакам і які за своїм зміс-
том були спрямовані проти Кримсько-
го ханства і Туреччини. Посли Богдана
Хмельницького не могли не надати ці

листи татарам під час переговорів.

Якщо для Кримського ханства союз із козаками був дуже ви-
гідний, для Запорозького війська він був просто необхідний:
по-перше, щоб забезпечити свій тил під час війни з Польщею,
а по-друге, і це було ще важливіше, – отримати військову допомогу
легкої татарської кінноти. Такий союз створював великі політичні
труднощі для польсько-шляхетського керівництва й відігравав
роль потужного психологічного фактора: у козаків він піднімав
моральний дух і припиняв вагання серед реєстровців, а у воро-
гів викликав паніку перед небаченою досі козацько-татарською
лігою. Так, відомий український магнат Адам Кисіль у листі до
архієпископа гнізденського М. Лубенського з Гощі 31 травня
1648 р. писав, що союз козаків із татарами «так страшен, что едва
ли может Республика противостоятъ ему собственными силами».

Воєнно-політичний союз українських козаків із кримськими
татарами у сукупності з іншими факторами, як влучно підкресли-
ли В. Смолій і В. Степанков, «забезпечив здобуття українським
військом блискучих перемог у боях під Жовтими Водами та
Корсунем (травень 1648 р.)»⁵².

Укладення воєнного союзу з Кримським ханством на перших
етапах Визвольної війни українського народу 1648–1657 років
відіграло велику позитивну роль і стало першим значним дипло-
матичним, політичним і воєнним успіхом Богдана Хмельниць-
кого, сприяло утвердженню його авторитету серед козацтва та
всього українського народу. Воєнний союз українських козаків
і кримських татар 1648 року заклав основу для багатьох звият
українців над польськими поневолювачами у боротьбі за Сво-
боду і Незалежність України.

48 Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхет-
ської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К.: Вид. АН УРСР,
1940. – С. 40–41.

49 Воссоединение Украины с Россией. – Т. II. – Док. 6. – С. 18.

50 Там само. – С. 15.

51 Там само. – Док. 10. – С. 29.

52 Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея. – К.: Альтернативи,
1997. – С. 24.

«Плач поляків після поразки під Корсунем». Невідомий художник. Друга половина XVII ст. Фреска у католицькій каплиці м. Любліна, Польща

ЕПОХА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

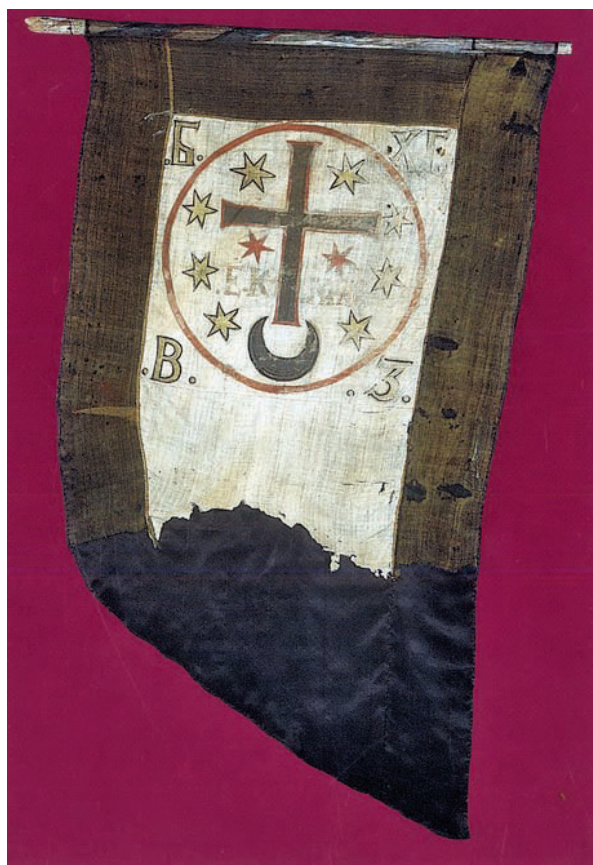
ВІЙНА ЗА РУСЬКІ ЗЕМЛІ

Ярослав ФЕДУРУК

З'ясування проблематики політичних цілей Богдана Хмельницького у 1648–1657 рр. відкриває перспективи для чіткого розуміння одразу декількох питань цієї епохи. Коли увага дослідників зосереджується на тих чи інших діях українського гетьмана у відносинах з різними країнами, це може пролити світло на його плани і практичні кроки у зовнішній політиці. Ця тематика важлива й для вивчення національної свідомості як самого гетьмана, так і українського суспільства в цілому, адже її розвиток відбувався саме у процесі формування національної ідентичності держав у XVI–XVII ст.

У цьому сенсі уявлення Богдана Хмельницького про кордони України та місце білоруських земель і заходи, до яких він вдавався заради реалізації цих уявлень, дають нам добре розуміння його політичної програми впродовж усього періоду гетьманування. Головними джерелами у таких дослідженнях є його власні листи та універсали, щоденники польських посольств в Україну, статейні списки московських по-

Прапор Богдана Зиновія Хмельницького, білого кольору із зображенням у середині хреста з півмісяцем у колі, полотнище оздоблене рудувато-червоною лиштвою (прапор зберігається у колекції Національного музею воєнної історії Швеції, Стокгольм)

сольств, а також інші документи, переважно листування, – як-от документи козацької старшини, листи послів Богдана Хмельницького, шведського короля Карла X Густава, польських урядовців тощо.

Цілі Богдана Хмельницького і політичні засоби для їхнього досягнення змінювалися на різних етапах повстання. Перемоги на Жовтих Водах та під Корсунем настільки вразили польське суспільство, що породили численні розмови про формування Козацького князівства, за тодішньою термінологією. Про це згадується у багатьох листах, які доходили до Польщі після перших перемог, зокрема й у листуванні Адама Киселя¹. У цих документах писалося, що на території до Білої Церкви Хмельницький встановлює свою державу, в якій магнати і шляхта повинні позбутися своїх маєтностей. Ішов поголос, що козаки трактують Україну як свою спадщину («iako suo patrimonio»), від якої поляки мають відмовитися. Від польного гетьмана й чернігівського воєводи Мартина Калиновського, який на той час уже був у полоні, вимагалось, наприклад, щоб він «відпустив у козацьку власність ті маєтності, які має в Україні, щоб там уже Хмельницький заснував окреме Козацьке князівство»².

Ці розмови поширювалися великою мірою на підставі зустрічей Миколая Потоцького, які він проводив у татарському

полоні, – інформація про них розходила по всій Короні Польській. Згідно з цими документами, умови для укладення миру з козаками були такі: щоб Хмельницький мав удільну державу, обмежену територією до Білої Церкви; щоб козаки були допущені до давніх вольностей; щоб старости і воєводи на цій території не мали жодних прав до міст, замків і держав³. Проте, наскільки нереальними ці ідеї вважалися у владних колах Речі Посполитої, свідчить висловлювання самого Потоцького: «Це є тверді та не прийнятні для Речі Посполитої умови, і не думаю, аби їх колись прийняла»⁴.

Однак такі чутки були надто перебільшеними і радше відзеркалювали сприйняття повстання польсько-шляхетським суспільством, аніж відображали реальні вимоги Богдана Хмельницького на тому етапі. Смерть Володислава IV 20 травня 1648 р. внесла у плани гетьмана суттєві корективи: зупинившись у Білій Церкві, він відправив посольство до Варшави для переговорів з інструкцією до покійного короля від 12 червня 1648 р. Цей документ починався зі скарг на свавілля польських урядників, де, поміж іншим, говорилося про поширену тенденцію повертати козаків до панських повинностей. Далі висувалася вимога збільшити козацький реєстр з 6000 до 12 000, дати козакам право самим обирати військову старшину і виплатити їм заборговану за п'ять років платню. Із загальних вимог тут була лише вимога повернення церков, що їх силою забрали в Любліні, Красному Ставі, Сокалі та інших місцях і перевели на унію⁵.

Таким чином, цей документ фіксує офіційні вимоги Війська Запорозького до Речі Посполитої станом на червень 1648 р., які, за винятком релігійних проблем, що стосувалися території Руського воєводства та інших земель, виражали лише вузькі вимоги козацького стану. Неофіційні ж джерела фіксують на цьому етапі політичні уявлення Богдана Хмельницького про західний кордон України, що сягав би лише Білої Церкви (тобто йшлося про Чернігівське воєводство і частину Київського). На цій території мав би діяти адміністративний устрій Війська Запорозького, в якому не було би місця воєводсько-старостинським урядникам Корони Польської. Тут варто зазначити: як впливає, зокрема, зі згаданого документа, релігійний і національно-етнічний чинники (тобто розселення української людності на території Корони Польської) були первинними відносно політичної програми, яка лише пізніше охопила ці території в уявленнях гетьмана і старшини щодо адміністративно-територіального устрою Війська Запорозького⁶.

Смерть Володислава IV і початок елекційної кампанії вплинули на подальшу діяльність Богдана Хмельницького, пов'язану зі сподіваннями на позитивне вирішення козацької проблеми новим королем. Вплив на рішення елекційного сейму був яскравим мотивом у діяльності Хмельницького влітку й восени 1648 р. Це підтверджують його тодішні відносини з семигородським князем, московським царем і королевичем Яном Казимиром. В українській історіографії висловлювалася навіть така думка (Степан Томашівський), що осінній похід на Львів і Замостя здійснювався з метою вплинути на вибір короля. Збереглися відомості про те, що у захоплених містах Руського воєводства, як-от у Бродях, Рогатині, Жовкві⁷, Богдан Хмельницький за-

3 Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza / Wyd. Antoni Zygmunt Helcel. – Kraków, 1864. – S. 39.

4 Там само.

5 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 15; Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 36–37.

6 Брехуненко В. Україна й українці: Ім'я як поле битви. – Київ, 2020. – С. 105.

7 Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Львів, 1993. – С. 40.

1 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 11–12; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 225.

2 Бібліотека Ягеллонського університету. Відділ рукописів. – Ркп. 90. – Арк. 3. Див. також: Чухліб Т. Проект «Козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? // Український історичний журнал. – 2014. – № 4. – С. 71–93.

Адам з Брусилова Кисіль

лишав свої залоги. Відправляючи з-під Замостя посольство до Варшави на чолі з полковником Захарієм Хмельницьким, гетьман зазначав в інструкції, що реєстру мало залишатися лише 12 000, а коронної армії на території, контрольованій Військом Запорозьким, не було⁸. Під час відступу з-під Львова до Києва Хмельницький окреслював також і територію, яка мала залишатися під його управлінням, наполягаючи, щоб коронна армія «дальше, ніж до Костянтинова, не наступала, бо дальше Білої Церкви не пушту»⁹.

У науці з часів Михайла Максимовича та Миколи Костомарова заведено вважати, що під час перебування Хмельницького у Києві відбулися великі зміни в його уявленнях стосовно подальшого розвитку війни – кардинально розширилися її цілі й завдання, зокрема і територіальні вимоги до двору Речі Посполитої. У цей період гетьман уперше апелює до прав на Україну, якими володіє на основі киево-руської спадщини – насамперед у політичному значенні, а не лише церковному, як ми бачили у вимогах до Володислава IV після перших перемог у травні 1648 р. Тобто з цього часу уявлення Богдана Хмельницького про історичну традицію, що йде від князів Київської Русі, стає важливим чинником у його політичних рішеннях стосовно того кордону, яким мав обмежуватися адміністративно-територіальний устрій Війська Запорозького¹⁰. Відомі слова гетьмана про те, що йому достатньо буде України, Поділля, Волині «...в землі і князівстві

своїм по Львів, Холм і Галич»¹¹, чітко окреслюють усі українські землі семи воєводств, що входили до Польської Корони. На те саме натрапляємо й в інших його висловах, як-от «мій Бар» або «у моєму Поділлі кров християнська проливається»¹². Понад це, Хмельницький уперше згадує також землі Білорусі, дорікаючи польським послам у тому, що Януш Радзивіл з литовськими військами знищив Мозир і Турів¹³.

Доказом того, що ці слова не були вираженням одномоментних, хвилевих думок, які виринули на переговорах з поляками, і що вони не стосувалися самих лише релігійних питань, свідчать розмови Хмельницького з московським послом Григорієм Унковським, які він проводив навесні 1649 р., уже в часі безпосередньої підготовки нової військової кампанії. У статейному списку Унковський занотував слова Хмельницького про те, що для миру з козаками Ян Казимир мав би уступити Військові Запорозькому землі, з Білою Руссю включно, «по тем границам, как владели благочестивые великие князи...»¹⁴.

Усе це є свідченням того, що, розпочинаючи війну 1649 р., Хмельницький ставив перед собою набагато більші завдання, ніж раніше, а саме – визволити з польського панування всі українські землі, об'єднати їх під своєю владою, приєднавши також і частину білоруських земель. Підґрунтям для такої його політики були уявлення про історичну спадщину, що своїми коренями сягала в епоху Київської Русі: «Лядська земля згине, а Русь вся панувати буде в тому ж році швидко», – говорив він польським послам на початку року¹⁵.

У Польщі поширилися новини про те, яким чином Хмельницький хотів розділити польські землі: «Цареві турецькому обіцяв певну частину Русі, залишаючи собі другу частину аж по Перемишль і далі до руських кордонів. Московському цареві – Велике князівство Литовське і Смоленськ, семигородському князеві Ракоцію – Польщу з Краковом, шведам – Пруссію та інші держави різним панам...»¹⁶.

Зборівський договір, як відомо, Україна уклала під тиском польсько-татарських переговорів, і він не відповідав ані політичним планам Богдана Хмельницького, ані його історичним уявленням. У «Punktach o potrzebach Wojska Zaporoskiego», поданих на затвердження королю, як і у декларації ласки, виданій на ці пункти, територія з козацькою адміністрацією мала чітко окреслення¹⁷. Однак із козацьких традиційних територій втрачалася частина Київського воєводства (Овруцький повіт і частина Житомирського, а також частина Сіверщини, Поділля й Волині)¹⁸. Отже, західний кордон окреслювався річкою Случ, польський східний – річкою Горинь, а межірччя Случі й Горині залишалося нейтральною територією, куди не мали входити ні українські, ні коронні війська.

Незважаючи на укладення цього договору, Хмельницький не полишив плани встановлення своєї влади на українських тери-

8 Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 34. – С. 83–84.

9 Голінський М. Silva rerum: [1648–1665] [= Архів ранньомодерної Української держави, т. 3]. – К., 2019. – Ч. I: 1648–1649 / Упоряд. О. Заяць, Я. Федорук. – Док. 140. – С. 224.

10 Шевченко Ф. П. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького: До 400-річчя від дня народження великого гетьмана. – К., 1995. – С. 103–104.

11 Голінський М. Silva rerum: [1648–1665] [= Архів ранньомодерної Української держави, т. 3]. – К., 2019. – Ч. I: 1648–1649 / Упоряд. О. Заяць, Я. Федорук. – С. 269.

12 Голінський М. Silva rerum: [1648–1665] [= Архів ранньомодерної Української держави, т. 3]. – К., 2019. – Ч. I: 1648–1649 / Упоряд. О. Заяць, Я. Федорук. – С. 272.

13 Голінський М. Silva rerum: [1648–1665] [= Архів ранньомодерної Української держави, т. 3]. – К., 2019. – Ч. I: 1648–1649 / Упоряд. О. Заяць, Я. Федорук. – С. 266.

14 Воссоединение Украины с Россией: В 3-х тт. – Москва, 1954. – Т. II. – Док. 60. – С. 154.

15 Голінський М. Silva rerum: [1648–1665] [= Архів ранньомодерної Української держави, т. 3]. – К., 2019. – Ч. I: 1648–1649 / Упоряд. О. Заяць, Я. Федорук. – С. 267.

16 Голінський М. Silva rerum: [1648–1665] [= Архів ранньомодерної Української держави, т. 3]. – К., 2019. – Ч. I: 1648–1649 / Упоряд. О. Заяць, Я. Федорук. – Док. 236. – С. 318.

17 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 210, 215.

18 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 214.

Карта Боплана «Загальний план Диких полів, простіше кажучи, Україна, з належними провінціями», 1648 р.

торіях Корони Польської, які не увійшли до козацьких земель. У листопаді 1650 р. він писав про це до шляхти Волинського воєводства такими словами: «І ці чвари не припиняться доти, поки Русь не буде такою, якою вона була з давніх часів»¹⁹.

Укладення Білоцерківського договору у вересні 1651 р. сприймалося Хмельницьким як тимчасові труднощі, викликані його поразкою під Берестечком. Починаючи з наступного року, особливо після битви під Батогом у червні 1652 р., він не один раз звертався до Яна Казимира з вимогою скасувати умови Білоцерківського договору й відновити Зборівський²⁰.

Унаслідок польсько-татарського Жванецького договору 1653 р., укладеного без участі представників Богдана Хмельницького, його плани об'єднання всіх українських земель в адміністративно-територіальну устрій Війська Запороз-

ького зайшли у глухий кут. У цей час у Москві вже було прийнято рішення про підданство України, і цей факт виводив на новий рівень можливості продовження українсько-польської війни – тепер уже за участю московського царя Олексія Михайловича.

Від цього моменту Хмельницький починає підготовку до втілення тих планів, про які він говорив московському послові Григорію Унковському ще під час підготовки Зборівської кампанії навесні 1649 р. (а перед тим – Василеві Михайлову). Ці плани зводилися до того, що Олексій Михайлович мав виступити з військом на Смоленськ, Білу Русь і Велике князівство Литовське, а українська армія розпочала б одночасний похід на захід углиб Корони Польської. Богдан Хмельницький збирав багатотисячну армію під Фастовом, плануючи вирушити їй назустріч. З Москви до Києва відправили військо сівського воєводи Андрія Бутурліна. Із листа українського гетьмана до князя Олексія Трубецького довідуємося, що спершу московські війська мали йти на з'єднання з українськими військами до Києва, але Трубецькой отримав наказ вирушити у Білу Русь до Могилева. «І нам, будучи від вас так далеко, важко буде зійтися

19 Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 121. – С. 193.

20 Голінський М. Silva regum: [1648–1665] [= Архів ранньомодерної Української держави, т. 4]. – К., 2020. – Ч. II: 1650–1653 / Упоряд. Я. Федорук; латин. М. Домбровський, О. Заяць. – Док. 291, 318, 325. – С. 307, 322, 341.

Карта французького купця Мотієля, до 1580 р.

з вами», – писав Хмельницький. Стоячи під Фастовом, він послав до царя за наказом, в якому напрямку вирушати зі своїм військом – до Луцька чи до Любліна²¹. Отримавши ж наказ іти до Луцька, Хмельницький вимовлявся тим, що не може вирушити туди всією армією через загрозу татарського нападу на Україну з півдня²². У таких переговорах з царем та його урядовцями час було згаяно, і виступу козацької армії у Корону Польську в 1654 р. так і не відбулося.

Спільний похід українських і московських військ у Корону Польську було організовано лише через рік, восени 1655-го, в уже зовсім інших політичних умовах. Вони були пов'язані передусім із тим, що на політичну арену Центрально-Східної Європи вийшов шведський король Карл X Густав зі своїми великими завоюваннями у Речі Посполитій. У цей період загострилася боротьба Богдана Хмельницького за білоруські землі, що також мали бути включені до юрисдикції Війська Запорозького.

Незважаючи на відносно часті зв'язки між Україною та Швецією у першій половині 1650-х рр., безпосередні переговори про укладення договору відбулися лише наприкінці серпня 1655 р., коли до обложеного козаками Кам'янця-Подільського прибув посол Карла X Густава Олександр Юлій Торкват. Оскільки

переговори велися лише на основі усних доручень шведського короля і такої самої усної відповіді Богдана Хмельницького²³, припущення щодо їхнього змісту можна робити тільки на підставі пізнішого розвитку подій, а також різних висловлювань у листах від гетьмана або його посольств до шведів у цей період.

З контексту відомих сьогодні документів випливає, що однією з умов цих домовленостей був поділ території Корони Польської між Швецією та Україною. 20 жовтня 1655 року, перебуваючи під Львовом, Хмельницький писав про це у листі до міста такими словами: «Його милість шведський король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську, на тому я стою»²⁴. Крім того, відправляючи з-під Львова посольство о. Данила Афіньського до шведського короля у Варшаву, гетьман дав послам усне доручення наполягати, щоби Карл X Густав не переходив Вісли, оскільки ті землі належали до політичних інтересів Війська Запорозького. За свідченням самого о. Данила, він доніс цю вимогу до Карла X на аудієнції на початку листопада 1655 р., коли шведський король робив зупинку у Варшаві на шляху з уже захопленого Кракова до Королівської Пруссії²⁵.

Однак у цей період у ставленні Карла X до союзу з Богданом Хмельницьким відбулися значні зміни. Причиною цього було масове підданство польських магнатів, шляхти і коронної армії шведському королю. Однією з умов цього підданства, яку Карл X обіцяв задовольнити, було повернення втрачених у козацькій Україні маєтностей²⁶. Водночас польські послы повідомляли Богдана Хмельницького, що якби він не хотів помиритися з Коронаю Польською та розірвати союз із Москвою, то полякам довелося б піддатися шведам і наступати й на нього, й на московські війська²⁷.

Опинившись перед такою дилемою, Карл X Густав зробив свій вибір і після відступу Богдана Хмельницького з-під Львова та Любліна перейшов Віслу.

На початку 1656 р. Карл X захопив Люблін, Замостя і взяв в облогу Перемишль. Його війська впритул підійшли до Львова. Ішов поговор про його наміри захопити Кам'янець-Подільський. Невдоволення цими подіями проявлялося не лише у самого Богдана Хмельницького або його оточення, а й у нижчих верств козацької старшини. Приміром, роменський сотник Іван Василевич писав до свого брата, роменського писаря Кіндрата Василевича: «Шведський же король, погана його мати, Люблін, який нам був присяг, взяв і здобув. Замостя також добуваючи, стратив там чотири штурми. А йде здобувати прямо до Львова...»²⁸.

Про те, що насправді задумав Карл X Густав у зв'язку з походом за Віслу, свідчить його лист до канцлера Еріка Оксеншерни, написаний 23 лютого н. ст. 1656 р. під час маршу на Замостя, вже після захоплення Любліна. Король пише, що у крайньому разі збирається запропонувати Фрідріхові Вільгельму землі з титулом великого князя або навіть короля на Поділлі, у Бресті «між Німаном, Бугом і Дністром», а також частину Волині, «за

21 Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 267. – С. 369.

22 Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 271. – С. 373; Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. I: 1654 рік. – С. 121–122.

23 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1108–1109; Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 325. – С. 438–439.

24 Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 340. – С. 456.

25 Федорук Я. Два листи архімандрита Данила Афіньського і грека Федора Дмитрієва до царя Олексія Михайловича у 1656 році // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 484, 497.

26 Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза та Україна у середині XVII століття. – Київ, 2011. – С. 236.

27 Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од. зб. 148/II (Теки Нарушевича). – Арк. 666.

28 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1166.

Пітер Пауль Рубенс. Портрет короля Польщі Владислава IV Вази

Себастьян Бурдон. Портрет короля Швеції Карла X Густава

винятком тієї частини цього воєводства, яку я міг би уступити козакам»²⁹.

Такі плани шведського короля викликали протидію з боку Богдана Хмельницького, і на початку 1656 р. він поширював численні звістки про свою готовність завадити Карлові X у поході за Віслу і навіть прислати допомогу Янові Казимиру. Особливо активно такі новини поширювалися під впливом татарської дипломатії після укладення миру Мегмеда Гірея IV з Хмельницьким у листопаді 1655 р. під Озерною. Після підписання цього договору кримський хан відверто писав Янові Казимиру, що навернув Богдана Хмельницького у попереднє підданство.

Цю інформацію, однак, слід сприймати лише як засіб тиску Хмельницького на шведів. Саме з цією метою він розпочав українсько-польські переговори і розтягнув їх на перші п'ять місяців 1656 року.³⁰ Така політика давала ще й надію на те, що наступ кримської орди на Україну, запланований на весну 1656-го, не відбудеться.

У цей самий період до Чигирини почали доходити чутки про підготовку мирних переговорів між Яном Казимиром та Олексієм Михайловичем. Офіційну інформацію від царя Хмельницький отримав про це 9 (19) травня від московського посла до Яна Ка-

зимира Федора Зикова. З польського ж боку його поінформував про це чернігівський воєвода Криштоф Тишкевич 25 травня³¹. Хмельницький відправив до царя свого посла Івана Скоробогатого, а цар – паралельно і у той самий час – відрядив стольника Василя Кикіна до Чигирини. На основі статейного списку Кикіна (до нашого часу не зберігся) розроблявся наказ царя великому посольству, яке очолював Микита Одоевський, на переговори з Яном Казимиром.

Богдан Хмельницький переслав цареві через Василя Кикіна свої вимоги: щоб кордон сягав річки Вісли «аж до венгерские границы», як воно було «за святої пам'яті блаженних княжат», щоб ці території охопили православні єпископії Львова, Перемишля, Луцька, Холма, Володимира та ін.³². Натомість у царському наказі московським послам на Віленські переговори західний кордон окреслювався не Віслою, а Бугом³³. Оскільки статейний список Кикіна, на підставі якого вироблявся цей наказ, не зберігся, тут можна лише припустити, що в Чигирині велися розмови на цю тему, і що у разі, якби польсько-литовські послы категорично відмовилися уступити Військові Запорозькому землі до Вісли, Хмельницький погодився б на прикордонну лінію по Бугу. Проте це лише

29 Carlsson Fredrik Ferdinand. Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset. – Stockholm, 1855. – Del. 1: Carl X Gustaf. – S. 148–149. Про шведсько-бранденбурзькі відносини, що пояснюють такі позиції Карла X Густава, див.: Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза та Україна у середині XVII століття. – Київ, 2011. – С. 161–185, 209–224, 447.

30 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1170–1173.

31 Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза та Україна у середині XVII століття. – Київ, 2011. – С. 315.

32 Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 380. – С. 502.

33 Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза та Україна у середині XVII століття. – Київ, 2011. – С. 450.

Тарас Шевченко. Прийом Богданом Хмельницьким польського посольства на чолі з Адамом Киселем у лютому 1649 року в Переяславі. 1838 р.

наші припущення, які у майбутньому можуть коригуватися, якщо буде виявлено нові джерела.

Територіальні суперечки під Вільном одразу набрали не-примиренного характеру. Вперше питання кордону по річці Буг Одоєвський порушив на шостому засіданні 22 серпня (1 вересня) 1656 р. Така вимога викликала вкрай негативну реакцію послів Яна Казимира, які мали інструкцію погодитися лише на кордон за Білоцерківським договором, погоджуючись в остаточній версії на зборівську лінію, що, своєю чергою, було цілком неприйнятно для України. Втім, основні дискусії на переговорах скерувалися в русло обрання царя польським королем за життя Яна Казимира.

За таких обставин 27 вересня н. ст. посол Кирило Пушін привіз Одоєвському нові накази від царя, згідно з якими Військо Запорозьке мало залишатися у складі Московської держави навіть після обрання Олексія Михайловича польським королем, при цьому остаточне окреслення західного кордону мало переноситися на наступні польсько-російські з'їзди. Усі ці дискусії відбувалися без участі українського посольства, яке прибуло на комісію лише 4 жовтня, затримавшись у таборі царя під Рогою. У кінцевому підсумку воно так і не було допущене до переговорів, що викликало крайнє невдоволення в українського гетьмана.

У цей самий період, улітку 1656 р., Богдан Хмельницький продовжує переговори зі шведським королем і семигородським князем. 7 вересня 1656 р. було укладено договір з Юрієм II Ра-

коцієм, підтверджений у Чигирині Лаславом Уйлакієм у жовтні того ж року.³⁴

Шведські послы Генріх-Целестин Штернбах і Готтард Веллінг у цей самий час перебували у Юрія II Ракоція і були свідками прибуття до нього українських послів. Карл X Густав далі намагався укласти договір з Богданом Хмельницьким та офіційно оформити шведсько-український союз. У грудні 1656 р. Веллінг виїхав із Семигороду до Чигирини як повноважний посол для укладення договору. Прибувши до Чигирини 28 січня 1657 р., він, однак, не мав із собою повноважень від Карла X обговорювати претензії козаків на Поділля, Волинь і Червону Русь. Через це місія Веллінга завершилася без результату, і його відправили у зворотну дорогу без укладеного договору. (Під час пізніших зустрічей Виговського з новим послом Густавом Лілієнкроном, про які йтиметься далі, обговорювалися причини цієї ситуації: Веллінг почав був торгуватися за ті землі, на які претендувало Військо Запорозьке, – Кам'янець-Подільський, ціле Поділля до Бара, Львів та ін.³⁵ А Хмельницький і Виговський домагалися від шведського короля всієї Червоної Русі до Вісли, а також Поділля й Волині).

Отже, у квітні 1657 р. Карл X видав інструкцію іншому слові до Богдана Хмельницького – Густаву Лілієнкроні. Разом із ним до гетьмана їхав Франц Шебеші з боку Семигороду.

34 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1304–1311.

35 Там само. – С. 1328–1331.

Наприкінці червня Лілієнкрона й Шебеші були вже в Чигирині. У новій інструкції йшлося про те, що Карл X готовий прийняти бажання козаків, проте чітко ці тези не окреслювалися, лише у загальних рисах говорилося, що шведський король не претендуватиме на українські землі Корони Польської. Іван Виговський, на якого було покладено переговори зі шведами під час недуги гетьмана, знову заявив про претензії Війська Запорозького на території до р. Вісли. Карл X не знав, як узгодити ці вимоги козаків із вимогами Юрія II Ракоція, який претендував на ті самі території. Однак невдовзі семигородський князь потерпів поразку від Польщі, й це дало шведському королю змогу прийняти українські вимоги. В укладених у Корсуні в жовтні 1657 р., уже після смерті Хмельницького, «Договірних пунктах, запропонованих ясновельможним гетьманом через комісарів Війська Запорозького ясновельможному послові шведського короля» у п. 3 говорилося, що кордони Війська Запорозького мають простягатися до Вісли, а у Великому князівстві Литовському до нього мають бути включені також і білоруські землі Берестейського і Новогрудського воєводств³⁶.

З усього викладеного ми бачимо, що від початку 1649 р. Богдан Хмельницький послідовно намагався розширити межі Війська Запорозького, куди мали увійти території з компактним розселенням української людності аж до Вісли, а також частина білоруських земель. Головною підставою для цього гетьман уважав історичну спадковість цих територій від киево-руських князів. Іншими словами, він намагався відродити Україну в тих межах, що існували за часів Володимира, Володимира Мономаха, Лева, про яких Хмельницький подекуди згадував у листуванні або у розмовах з різними посольствами³⁷, а також інших князів. Цю політичну позицію гетьман твердо зберігав до кінця життя – попри те, що реалізувати її на практиці в умовах міжнародної ситуації середини XVII ст. було вкрай важко. Глобальні інтереси Речі Посполитої, Кримського ханства, Московської держави, Швеції та інших країн, поміж

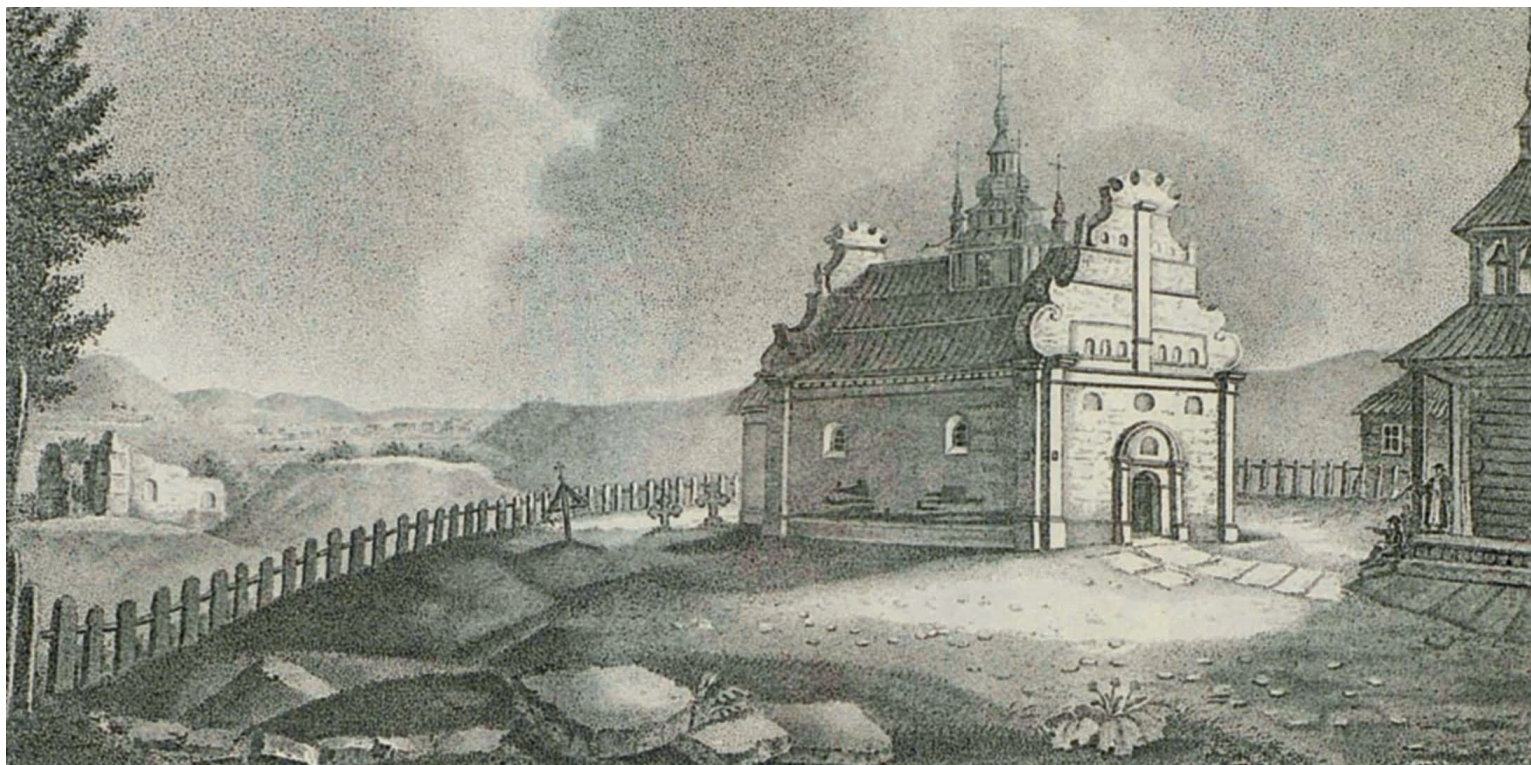

Ян Матейко. «Богдан Хмельницький з Тугай-беєм під Львовом». 1885 р.

якими Україна виборювала своє місце на політичній мапі, унеможливляли успішне провадження політики, скерованої на об'єднання всіх українських територій та Білої Русі. Проте така позиція Богдана Хмельницького мала виняткове значення для розвитку України впродовж кількох наступних століть.

36 Про переговори Лілієнкрона в Чигирині див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1426–1431.

37 Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 53.

Гравюра з малюнка П. Сплетссера 1825 року

УСИПАЛЬНИЦЯ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ПОДОРОЖНІХ НОТАТКАХ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТ.

Надія КУКСА

Яніна ДІДЕНКО

Подорожні нотатки – одне з цінних історичних джерел. Разом з іншими, зокрема й іконографічними джерелами вони досить повно змальовують картину розвитку певної території. Жанр подорожніх нотаток набув особливої популярності у ХІХ – на початку ХХ ст. Основною метою таких творів було привернути увагу читача до історії та культури краю, стану збереження пам'яток.

Чигиринщина здавна приваблювала мандрівників. Свої враження вони фіксували у подорожніх нотатках, мистецьких творах, наукових розвідках. Ці джерела дають нам уявлення про загальний стан краю у той чи інший період і містять цінні деталі, що допомагають відтворити автентичні риси спо-

руд, які привертати увагу подорожніх, – замків, монастирів, храмів тощо. Це стосується й усипальниці гетьмана Богдана Хмельницького – Іллінської церкви в Суботіві. У різний час пам'ятку досліджували Г. Павлуцький, Г. Логвин, С. Кілессо, В. Лазуренко, Н. Кукса – й усі вони активно використовували подорожні нотатки XIX–XX ст. як вагоме джерело інформації про інтер'єр та екстер'єр споруди та прилеглу до неї територію.

Одним із перших пам'яткою зацікавився Дмитро Бантиш-Каменський, який відвідав Суботів на початку XIX століття. Завдяки йому маємо чи не найдавніше зображення Іллінської церкви¹. Свої враження історик зафіксував у формі змістовних, лаконічних коментарів: «Я нарочно ездил в Суботово и, к сожалению, тщетно искал в возобновленном храме места, где покоился прах незабвенного Хмельницкого. Хотя тамошний священник уверял меня, будто малороссияне сохранили останки сего великого мужа и, вместо его гробницы, выдали полякам другую; но я худо сему верю: нельзя было обмануть, таким образом, мстительного Чарнецкого, и ужели сии самые малороссияне, или потомки их, не воздвигли-бы себе нового надгробного камня Хмельницкому, столь много ими любимому!»². Бантиш-Каменський уперше охарактеризував церкву як архітектурну споруду: «Суботовская церковь прежде была об одной главе, имеет вид готический; стены оной толщиною в 2 аршина с половиною. А инде и в три. Вышина главного фасада 8 сажень; длина церкви 32 аршина; ширина 16. Прочия стены, по самую крышу, вышиною в 5 сажень»³. Із записок історика випливає, що, напевно, незадовго до його візиту замінили покрівлю храму, доповнивши маківку чотирма вежечками.

Д. Бантиш-Каменський вважав усипальницю гетьмана неоціненною пам'яткою козацьких часів, тому одразу після своїх відвідин Суботова відрядив сюди художника, щоби той замалював святиню. Малюнок П. Сплетссера 1825 р., на основі якого наступного року О. Осипов виконав гравюру, по суті, став класичним зображенням храму на довгі десятиліття й широко використовувався як ілюстративний матеріал у роботах багатьох авторитетних науковців. Він не втрачає своєї мистецької та історичної цінності дотепер – насамперед як перше відоме на сьогодні художнє зображення Іллінської церкви та прилеглої до неї території. На малюнку Сплетссера храм постає в усій величі й красі – та ще й не з однією маківкою, як його було первісно збудовано, а з чотирма вежечками. Тут напрошується цілком слушна думка, що в даному випадку має місце творчий вимисел художника, але у коментарях до малюнка, вміщеного в «Истории Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства», Д. Бантиш-Каменський зауважує, що «суботовская церковь прежде была об одной главе...», та ще й безапеляційно заявляє: «Я посещал сии любопытныя места и нарочно, потом, посылал живописца для снятия рисунка, за верность которого отвечаю»⁴.

Таким чином, короткочасна подорож Д. Бантиш-Каменського на Чигиринщину задля ознайомлення з місцевими козацькими старожитностями виявилася доволі плідною. Безперечно, основним її результатом стали зображення Іллінської церкви й

Село Суботів, Чегринського повіту. [Церкву збудував Богдан Хмельницький].

Іллінська церква в Суботіві на світлині 1912 р.

руїн замку Хмельницьких, які є найдавнішими з-поміж відомих на сьогодні, а тому мають виняткову інформаційну цінність.

Одним із найактивніших популяризаторів козацьких старожитностей Чигиринщини в цілому та Суботова зокрема був Тарас Шевченко, який двічі побував тут у 1840-х роках. Малюнки Шевченка, виконані під час мандрівки краєм, – це своєрідні мистецькі подорожні нотатки. Короткочасне перебування митця у цій місцевості у вересні 1843 р. досліджено мало, проте наявні відомості дозволяють зробити висновок, що він побував і в Суботіві. Принаймні 1844 року у проспекті, надрукованому на зворотному боці «Мальовничої України», художник обіцяв передплатникам у 1845 р. види Чигирини й Суботова. На жаль, малюнки, виконані Шевченком у 1843 р., до нас не дійшли.

1 Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. – Черкаси: видавець Кандич С. Г., 2013. – С. 7.

2 Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – С. 538.

3 Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – С. 539.

4 Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – С. 602.

Богданова церква в Суботіві. Малюнок Тараса Шевченка 1845 р.

У 1843 р. в Києві було створено урядову Археографічну комісію, або «Комиссию для разбора древних актов», метою роботи якої було довести у науковий спосіб, що Правобережна Україна – не польський, а «руський» край. У вересні 1845 р. Археографічна комісія відрядила Тараса Шевченка на Чигиринщину – зафіксувати на малюнках пам'ятки старовини. На момент приїзду Шевченка про славу минувшину Суботова нагадували лише руїни замку Хмельницьких і занепада усипальниця гетьмана – з вибитими шибками вікон та похилим хрестом. Шевченків малюнок «Богданова церква в Суботіві» справляє доволі гнітюче враження: дерев'яні конструкції храму, вочевидь, зогнили, а склепіння дало поперечні тріщини. Стежка, що веде до дверей церкви, ледь помітна. Як свідчать архівні документи, на момент візиту Шевченка усипальниця гетьмана вже три десятиліття була приписною до Михайлівської парафіяльної цвинтарної церкви і конче потребувала ремонту. Зроблені Шевченком замальовки Іллінської церкви та прилеглої території – «Будинок Хмельницького в Суботіві», «Богданова церква в Суботіві», сепія «Кам'яні хрести в Суботіві» мають велику пізнавально-історичну цінність⁵.

У 1846 р. в газеті «Киевские губернские ведомости» був опублікований допис «Историческое обозрение городов Киевской губернии с их окрестностями», що являв собою подорожні нотатки окремими містами та селами Правобережної Київщини – Канева, Трахтемирова, Пекарів, Чигирин, Суботова, Боровиці⁶. Цей допис уже давно і доволі часто використовується істориками та краєзнавцями, які цитують його, особливо у тій частині, що стосується опису Чигирини станом на 1846 р. Авторство допису не вказане, але загальна його стилістика, використання етнографічного матеріалу, а саме – переказів, згодом опублікованих у «Записках о Южной Руси» (1856–1857), сам маршрут подорожі, відомості про проведені на Київщині археологічні дослідження й згадка про знайомство автора з польським археологом і письменником Костянтином Свідзінським наводять

5 Шевченко Т. Альбом 1845 р. / Авт. проекту, упоряд., передм. та комент. С. Гальченко. – Дніпропетровськ: Видавничий дім «Андрій», 2012. – 50 с., іл. + альбом [факсимільне відтворення].

6 Город Чигирин и замечательнейшие его окрестности // Киевские губернские ведомости. – Отдел Второй. № 9. – 1 марта 1846 г. – Часть неофициальная. – С. 71–74; Город Чигирин и замечательнейшие его окрестности // Киевские губернские ведомости. – Отдел Второй. № 10. – 8 марта 1846 г. – С. 79–81; Город Чигирин и замечательнейшие его окрестности // Киевские губернские ведомости. – Отдел Второй. № 11. – 8 марта 1846 г. – С. 91–95.

на думку, що підготував цю публікацію Пантелеймон Куліш – як автор чи редактор неофіційної частини «Киевских губернских ведомостей».

Куліш неодноразово відвідував Чигиринщину у 40-х роках XIX ст. – як співробітник Київської археографічної комісії⁷. І хоча дослідник передусім був налаштований на запис фольклору⁸, він залишив і описи місцевості та пам'яток. У цей самий час Куліш проводив археологічні дослідження⁹.

Прочитуємо ту частину допису в газеті «Киевские губернские ведомости» за 1846 р., що стосується опису Суботова:

«Суботов расположен на некоторой возвышенности над рекою Тясмином. Место, занимаемое домом и церковью Богдана Хмельницкого, составляет значительную возвышенность, с которой открывается вид на все Суботово и далекие луга тясминские. Место, на котором стоит церковь, еще выше дома Хмельницкого. Еще лет восемь назад оставались от этого дома развалины стен вышиною в сажень, но невежество допустило разобрать их для фундамента под церковь медведовского монастыря. Теперь на месте дома Хмельницкого стоит гумно. Местами только заметны следы фундамента, по кирпичам выбивающимся из под травы. За гумном есть запустелый сад, где была пасека Хмельницкого. Двор кругом был обсыпан двумя ярусами валов, сад, расположенный на низшей, чем дом, площадке, примыкая к низшему валу двора, окружен особенным валом. Можно думать, что в саду был в свое время и пруд, ибо в нем есть низменное место, на котором растут болотные растения. Сад впрочем заключает в себе небольшое пространство и не имеет ничего приятного для глаз. Ни одно дерево не уцелело от времен Хмельницкого. Промеж капустою и бурьяном торчат молодые деревья, как видно выросшие сами собою. И дом, и сад были окружены в старину частоколом. Вообще усадьба Хмельницкого составляла небольшой замок, какие были необходимы в те времена... Под горою, на которой стоял дом, заметен след плотины и изсякшаго пруда. Тут стояла та мельница, о которой упоминается в летописи Самовидца. За мельницей почва опять немного возвышается. Далее тянется далеко над рекою село Суботов с особою деревянною церковью, которую народ считает древнее каменной (П. Куліш має на увазі Михайлівську церкву, закладену, за народними переказами, батьком майбутнього гетьмана – чигиринським підстаростою Михайлом Хмельницьким; у 1653 р. у ній поховали гетьманича Тимоша – Авт.). Из этого видно, что Хмельницкий построил каменную церковь только как дворцовую или замковую»¹⁰. Отже, знаходимо підтвердження, що Іллінська церква була збудована як домовий храм родини Хмельницьких, покликаний задовольнити духовні потреби гетьмана, його родини та найближчого оточення.

Сьогодні ми не маємо детальнішого опису садиби Хмельницьких та прилеглої території. Як археолог, Пантелеймон Куліш професійно робить аналіз залишків фортифікаційних

7 Археографічна комісія [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/arkheografichna-komisiya>; Куліш Пантелеймон Александрович [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу: http://www.fame.com.ua/k/kulish_panteleimon

8 Куліш П. Повне зібрання творів. Наукові праці; Публіцистика. – К.: Критика, 2015. – Т. III: Записки о Южной Руси: [У 2 кн.] / Упоряд., комент. В. Івашків. – Кн. 1. – С. 268.

9 Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. I. 1841–1850 / Упоряд., комент. О. Федорук, Н. Хохлова; відп. ред. С. Захарків. – С. 366; Grabowski M. Ukraina dawna i teraźniejsza: T. I. O zabytkach najgłębszej starożytności. – Kijow: Nakładem i drukiem Teofila Glucksberga Księgarza i Typografa Białoruskiego Naukowego Okręgu, 1850. – S. 50–52.

10 Город Чигирин и замечательнейшие его окрестности // Киевские губернские ведомости. – Отдел Второй. № 10. – 8 марта 1846 г. – С. 79–80.

споруд, що особливо цінно, адже у наступні десятиліття внаслідок господарської діяльності місцевого населення ця територія змінилась до невпізнання. На жаль, ці суботівські студії не були відомі архітектору й мистецтвознавцю Г. Логвину, археологам Р. Юрі, П. Горішньому, М. Кучері, які у 1950–1990-х рр. проводили розкопки на замчищі Хмельницьких. Безперечно, ці описи дали б їм змогу уявити повнішу картину системи укріплень гетьманського замку. Однак ці описи ще можуть прислужитися сучасним дослідникам, позаяк не виключено, що розкопки будуть продовжені.

У 1851 р. на Чигиринщині працював Домінік П'єр Де ля Фліз – член-співробітник Комісії для опису губерній Київської навчальної округи. Його запросили для реалізації розробленої Комісією «Програми для етнографічного опису губерній Київської навчальної округи».

Медик за освітою, без наукової підготовки, дослідник склав етнографічно-краєзнавчий опис населених пунктів Київської губернії: «Він був, по суті, лише неквапливим мандрівником, який занотовував у своєму щоденнику все, що йому траплялося бачити й чути; проте є позитивний бік і в цій самостійності й окремішності його робіт: позбавлені будь-яких наукових впливів, вони залишаються у рамках доступного йому досвіду; і в безпосередності його часом наївних спостережень є позитивний бік, адже загостреному поглядові сучасних дослідників можуть відкритися ще не помічені й не досліджені сторони»¹¹.

Значну увагу Де ля Фліз приділив козацьким старожитностям Чигиринщини і особливо Суботова. Успальниці Богдана Хмельницького та прилеглий до неї території дослідник присвятив серію оригінальних малюнків. На акварелі Де ля Фліза бачимо Іллінську церкву¹², де чітко проглядається і дерев'яна дзвіниця, і один із кам'яних хрестів біля східної стіни храму. Маємо і окремий малюнок цього хреста із занотованим переказом про перепоховання гетьмана. Особливо високою майстерністю вирізняється виконане тушшю зображення інтер'єру храму¹³.

У 1856 р. у Вільні вийшла книжка «Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні» нашого земляка Зенона Леонарда Фіша

Іллінська церква в Суботіві. Світлина 20-х рр. XX ст.

Панорама Суботова з видом на Богданові церкви.
Картина невідомого автора.
З колекції Марка Грушевського. Межа XIX–XX ст.

¹¹ Алексеев М. К вопросу об этнографических работах Де-Ла-Флиза [Интернет-ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.odessa.ua/publication5/stat04.htm>

¹² Де ля Фліз Д. П. Альбоми / Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України [та ін.]; Редкол.: П. Сохань (голова) та ін. – К., 1996. – Т. 1. – С. 135.

¹³ Де ля Фліз Д. П. Альбоми / Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України [та ін.]; Редкол.: П. Сохань (голова) та ін. – К., 1996. – Т. 1. – С. 137.

Внутрішня частина храму. 1953 р.

(Тадеуша Падалиці), в якій було змальовано подорож Україною у першій половині 1850-х рр. Значна частина книжки була присвячена описам історичної Чигиринщини, зокрема і Суботова. Ці описи цікаві у наш час тому, що в них ми знаходимо певні силуети минулого – свідчення сучасника щодо стану розвитку території, пам'яток краю¹⁴. Дозволимо собі процитувати їх у частині, що стосується колишнього родового маєтку Хмельницьких: «Посеред села на невеликій віддалі стоять дві церкви, одна нова, при самій дорозі, інша – в стороні пам'ятка ще часів Богдана Хмельницького. У тій останній не правиться нині служба Божа. Ї вона збудована у стилі готичному, як багато костелів по містах польських...»¹⁵.

Зенон Леонард Фіш відомий також співпрацею з нашим земляком, польським художником Казимиром Пжишиховським. Останньому належать зображення пам'яток Чигиринщини, зокрема Іллінської церкви, які протягом 60–70-х років XIX ст. друкувалися у польських періодичних виданнях – спершу як ілюстрації до дописів Т. Падалиці під загальною назвою «Типи українські», а згодом незалежно від супутніх дописів та статей. З родинного маєтку Баландино художник надсилав у Варшаву роботи, які здебільшого представляли характерні типи українських селян, рідше – краєвиди навколишніх містечок і сіл. Ескізи Пжишиховського виконані були з натури, з виразним тяжінням до реалізму¹⁶.

Найцікавішими для нас є зображення пам'яток Суботова, опубліковані у 1861–1862 рр. Малюнок Іллінської церкви під

назвою «Церква фундації Б. Хмельницького у Суботіві» був уміщений у «Щотижневику ілюстрованому» (1861). Падалиця коментує це зображення так: «Суботів, із вцілілою до наших днів церквою Хмельницького, що лежить в шести верстах від Чигирини»¹⁷. (Цікаво, що дослідник старожитностей Чигиринщини С. К. Кілессо відносить цей малюнок до 1830 р. і називає його автора невідомим¹⁸ – Авт.).

Низка малюнків К. Пжишиховського, виконаних на Чигиринщині, не мають конкретної прив'язки до місця, хоча ми можемо пов'язати їх саме із Суботівим. Нам вдалося ідентифікувати ще один малюнок Пжишиховського, що зображає територію усипальниці Хмельницького, – «Сліпий лірник український з поводирем» (1862), за словами Т. Падалиці, «виконаний з натури у повіті Чигиринському»¹⁹. Це малюнок із викривленою перспективою, що, на нашу думку, зроблено художником з метою підсилення художнього ефекту. Він містить зображення як суботівських хрестів, так і старої дерев'яної дзвіниці Іллінської церкви, і має велику цінність, зважаючи на обмежену кількість іконографічного матеріалу, пов'язаного із усипальницею гетьмана.

Імовірно, на території Іллінської церкви у Суботіві було створено іще один малюнок К. Пжишиховського – «Сліпець український» (1867). Він зберігається у Національному художньому музеї у Варшаві та представлений в оцифрованій частині колекції²⁰.

У 1858 р. Чигиринщину відвідав історик, письменник, етнограф, краєзнавець Митрофан Александрович. Метою подорожі було відвідати «прославленные историею Чигиринский и Черкасский уезды»²¹ й зібрати там етнографічний матеріал, зокрема стародавні перекази. Свої подорожні нотатки Александрович видав у формі історико-краєзнавчої розвідки «Из Канева в Чигирин и обратно»²². Її другий розділ мандрівник присвятив Чигиринщині. Маршрут Александровича включав і Суботів, де він оглянув Іллінську церкву і замчище Хмельницьких: «Оно длиною полосой тянется над болотистою рекою; посредине две церкви: одна деревянная (новейшая) в низу, а на горе старая каменная, построенная Хмельницким. Осмотрев ее и срисовав фасады, я пошел [...] отыскивать остатки дома Хмельницкаго»²³. Заувага «срисовав фасады» може послужити відправною точкою для подальших пошуків давніх зображень усипальниці гетьмана.

Побіжно зазначимо, що суттєвий внесок у дослідження козацьких старожитностей краю зробив Лаврентій Похилевич. Його ґрунтовна праця «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» (1864), де зібрано краєзнавчі, археологічні, історичні, статистичні відомості про всі населені пункти Чигиринського повіту від найдавніших часів до початку 1860-х років, незважаючи на численні неточності, стала джерелом для студій наступних поколінь дослідників. Це видання не втрачає

14 Діденко Я. Л. Старожитності Чигиринщини в «Історіях та пейзажах: нарисах з блукань по Україні» З. Л. Фіша (Тадеуша Падалиці) // Сіверщина в історії України. – Вип. 12. – Глухів-Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2019. – С. 215–218.

15 Fisz Z. L. Opowiadania i krajobrazy. T. 1: szkice z wędrowek po Ukrainie. – Wilno: nakładem i drukiem Jozefa Zawadzkiego, 1856. – S. 77.

16 Świętosławska A. Rysował z natury Przyszychowski. Wizja ukraińskiej wsi w prasie warszawskiej II połowy XIX wieku // Obce/swoje. Miasto i wieś w kulturze Białorusi, Polski, Rosji, Ukrainy. – Kraków: Scriptum, 2017. – S. 37.

17 List Tadeusza Padalicy z Ukrainy // Tygodnik Ilustrowany. – nr. 114. – 30.11.1861. – S. 209.

18 Кілессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К.: Техніка, 2000. – С. 94.

19 Padalica T. Lirnik ukraiński z powodyrem // Tygodnik Ilustrowany. – nr. 134. – 19.04.1862. – S. 156.

20 Przyszychowski, Kazimierz Konstanty. Ślepiec ukraiński [Інтернет-ресурс]. – Режим доступу: http://cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion/docmetadata?id=16769&show_nav

21 Александрович М. Из Канева в Чигирин и обратно. – Чернигов, 1860. – С. 15.

22 Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. – Черкаси: видавець Кандич С. Г., 2013. – С. 9.

23 Александрович М. Из Канева в Чигирин и обратно. – Чернигов, 1860. – С. 31–33.

своїєї пізнавальної ваги і дотепер²⁴. Особливу цінність для нас має опис усипальниці Хмельницького і заклик Похилевича «встановить пам'ятник над его могилою в Субботовской церкви и поправит на ней разрушающуюся деревянную крышу»²⁵.

Сприяли популяризації старожитностей Суботова і подорожні нотатки видатного українського та російського історика, мислителя, громадського діяча Миколи Костомарова, який разом з етнографом Павлом Чубинським відвідав край у травні 1872 р. Як історика його найбільше цікавила козацька тематика, зокрема постать Богдана Хмельницького. Саме тому вчений прагнув особисто відвідати місця, де відбувалися події, що стали предметом його дослідження²⁶. Це була короткочасна експедиція з метою обстеження «окремих місць, що мали значення в історії козацтва і яких мені не вдавалося побачити раніше»²⁷. Костомаров детально описує свої гостини в Суботіві. Насамперед він познайомився з настоятелем Михайлівської церкви о. Романом Орловським, якому Іллінська церква завдячувала своїм збереженням²⁸. Спілкування з панотцем справило на вченого приємне враження: «В Суботіві ми пристали до шанованого і доброго священника, о. Романа [...] Навпроти самого будиночка священника побачили ми дерев'яну церкву трійчасту (Михайлівську церкву – Авт.) [...] З вікон його будиночка виднілись на пагорбі білі стіни іншої церкви [...] То була церква, збудована самим Богданом, що слугувала тимчасовим місцем його поховання [...] Вона невелика, зроблена чотирикутником, з невеликими вузькими вікнами і незвично товстими стінами, всередині яких проведені кам'яні сходи, що ведуть на хори. Всередині цієї церкви з правого боку прибито дошку з написом, який сповіщав, що тут було поховано у 1657 році тіло гетьмана Богдана Хмельницького, яке було викинуто з могили на поталу собакам польським полководцем Чарнецьким у 1664 р.»²⁹.

Одним із дослідників та популяризаторів старожитностей Чигиринщини, зокрема усипальниці Богдана Хмельницького, був Феофан Гаврилович Лебединцев (1828–1888) – історик, педагог, громадський і церковний діяч, основоположник української періодики. Він переймався збереженням визначних пам'яток козацької доби краю. Зокрема, реставрація Іллінської церкви в Суботіві була здійснена з ініціативи Ф. Лебединцева та о. Р. Орловського, під орудою професора³⁰.

Серед подорожніх нотаток із Суботова кінця XIX ст. привертає увагу і допис невідомого автора «Пам'ятники старини в селе Субботове», опублікований під криптонімом «В. П.» в журналі «Київська старовина» (1892). Його цінність полягає в тому, що жодні попередні дослідження суботівських старожитностей не містять згадки про цей допис, тож вважаємо за потрібне приділити йому більше уваги. Попри всі зусилля, нам поки що не

Малюнок Казимира Пжишиховського. 1861 р.

вдалося ідентифікувати його автора. Криптонім «В. П.» залишається серед іще не розшифрованих і у тритомному покажчику «Київської старовини» М. Палієнко. Публікація була відповіддю на допис О. Лазаревського, який, згадуючи пов'язані з Хмельницьким суботівські старожитності, зафіксовані Де ля Флізом, цікавився долею кам'яної баби у Суботіві³¹.

Відвідини Суботова невідомим автором припали на серпень 1891 р. Особливу увагу він приділив двом церквам, наголошуючи, зокрема, на чудовому стані збереження Іллінської церкви – що й не дивно, адже у 1869 та 1888 роках вона була реставрована: «Мне случилось быть в Субботове и [...] осмотреть в этом селе, игравшем важную роль в истории Малороссии, [...] памятники, представляющие археологический интерес. [...] здесь прекрасно сохранился от разрушающего влияния времени один вещественный памятник старины, свидетельствующий о громком историческом прошлом этого села. Таким памятником является Ильинская церковь, построенная еще достопамятным Богданом Хмельницким, как думают, в 1651 году. Отметим некоторые особенности устройства этого храма. Он представляет собою чрезвычайно массивное, похожее на крепость, каменное здание, построенное в виде продолговатого четырехугольника. С восточной стороны этого четырехугольника выступает алтарный абсид в виде пятигранника, вследствие чего три небольших окна в алтаре не могли быть расположены симметрично; с западной – возвышается красивый открытый фасад. Средняя часть храма разделена едва выступающими поперечными арками на три части; у самого входа под хорами, покоящимися на массивных, широких колоннах, есть еще узкое почти совершенно темное пространство. Таково в общем устройство этой церкви. Из особенностей ее можно еще указать на небольшие оконца, освещающие ход на хоры, далее с хор на чердак и, наконец, самый чердак. Как можно судить по неправильной и чрезвычайно оригинальной форме этих окон, они в свое время служили бойницами. Затем, у входа в церковь

24 Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2013. – С. 9–10.

25 Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Киев: В тип. Киево-Печер. лавры, 1864. – С. 681–682.

26 Кукса Н.В., Діденко Я.Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2013. – С. 10.

27 Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского; Прим. И.Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 622.

28 Кукса Н.В. Повернені імена: суботівський священник Роман Орловський // Свідок козацької слави: погляд крізь століття. До 350-ї річниці родового храму Б. Хмельницького в с. Суботіві – церкви Святого Пророка Іллі. – Черкаси, 2003. – С. 70–79.

29 Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского; Прим. И.Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 624.

30 Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею. – ПП. № 11. – Арк. 6–81.

31 [А. Л.] Позднейшая память о Б. Хмельницком в Субботове // Киевская Старина. – 1891. – Т. 33. – № 4. – С. 164–165.

Портрет Богдана Хмельницького з церкви святого пророка Іллі в Суботіві. Кінець XVII – поч. XVIII ст. Фонди Національного заповідника «Хортиця»

с южной стороны указывают место погребения Богдана Хмельницкого. Здесь под мраморным памятником недолго покоился прах гетмана; враги не оставили его в покое и после смерти: они разрушили его гробницу и страшно наругались над его останками. В настоящее время не сохранилось никаких следов от этой гробницы, и только надпись на металлической дощечке, прибитой к стене, показывает нам место погребения гетмана. Во время продолжительных войн и внутренних неурядиц, последовавших после Хмельницкого, церковь, построенная им, подверглась разорению; вследствие этого, как можно думать, была построена другая деревянная церковь, почему в Субботове и в настоящее время существуют две церкви. В описанном

виде Ильинская церковь находилась до половины настоящего столетия. Наконец, в 1855 г. она была реставрирована и в настоящее время состоит приходскою церковью (зауважимо, що рік реставрації вказаний неточно. Храм було реставровано у 1869 р. – Авт.). При реставрации для увеличения вместимости она была соединена с колокольнею посредством особой пристройки, в виде коридора. Другая Михайловская церковь более позднего происхождения. Как гласит надпись, вырезанная снаружи на косяках входной двери, она построена в 1786 г. “благодарением превосв. Виктора и Георгии, коштом ктитора Павла Гребенка с братством” (тут автор допису наводить цікаві деталі, які раніше нам не траплялися і які можуть бути ще одним виразним штрихом до історії суботівських старожитностей – Авт.) [...] В настоящее время Михайловская церковь представляет собою чрезвычайно ветхое здание, готовое обрушиться, но стоящее еще благодаря множеству деревянных подпор, поддерживающих его. Место, на котором построена эта церковь, было в старину кладбищем (досить слушна думка, адже про існування старовинного цвинтаря на місці цього храму свідчать спогади одного зі старожилів Суботова Маркіяна Бердника, зафіксовані у Літописі Михайлівської церкви о. М. Грушевським наприкінці XIX ст.: М. Бердник виявив під підлогою церкви уламок надмогильної плити з написом “1600 года, мая 7 дня”, відламану літеру “К” і багато кісток зі старих могил³² – Авт.); под самой церковью и теперь еще существует склеп, в котором, как думают, погребен сын Хмельницкого, засеченный Чаплинским (варто зазначити, що це, очевидно, лише переказ, підтвердження якому знайти поки що не вдалося – Авт.). К сожалению, нам не удалось проникнуть в этот склеп, чтобы лично осмотреть его и обследовать [...] В. П.»³³.

На кінець XIX ст. припадає і збиральницько-дослідницька діяльність етнографа і фольклориста Марка Федоровича Грушевського у Суботіві. Упродовж 1897–1910 рр. він був священником суботівської церкви святого архистратига Михаїла. Його збірка «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова» є цінним джерелом для дослідження пам'яток козацької доби і родинної усипальниці Хмельницьких. Видання було підготовлене за сприяння родича та близького друга о. Марка – історика Михайла Грушевського, з яким він постійно радився³⁴.

Матеріали, що їх зібрав М. Ф. Грушевський протягом 1897–1899 рр., було опубліковано у 92-му номері «Записок Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка» (1909) у Львові за сприяння М. С. Грушевського. Добірка «Гетьманське гніздо...» складається з десяти розділів, що являють собою більш-менш завершені оповіді окремих інформантів та відомості, записані від гурту селян. Цінними для нас видаються дані стосовно неординарного призначення Іллінської церкви: «Є такі, що на неї кажуть, бить-то вона перероблювалась то на церкву, то на костюл з замчища Хмелевого, або тодішньої кріпости, бо й бійниці у стінах позоставались і вікна не задля світу пороблені, як то повинно бути в церкві, а скоріш пороблені на пушки»³⁵. Ця інформація знайшла підтвердження у науково обґрунтованих дослідженнях відомих архітекторів, істориків архітектури Г. Логвина та С. Кілессо. Вражають своєю влучністю локальні назви Богда-

32 Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в р.р. 1897–9. – Подав Марко Грушевський. Записки НТШ. – Т. ХСІ. – Кн. V. – С. 14.

33 [В. П.] Памятники старины в селе Субботове // Киевская Старина. – 1892. – № 3. – С. 484–486.

34 ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 291. Листи Грушевського Марка (двоюрідний брат*) почато 1 квітня 1891 – закінчено січень 1912 (лист від 27 лютого 1899). – Арк. 126–129.

35 Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в р.р. 1897–9. – Подав Марко Грушевський. Записки НТШ. – Т. ХСІ. – Кн. V. – С. 15.

нових церков – «низянська» (церква св. архистратига Михаїла) та «горянська», «мурована», «звуть її й порохівнею, і льохом, і конюшнею»³⁶ (церква св. пророка Іллі), що вказують насамперед на місце розташування храмів, на матеріал, з якого вони збудовані, та окремі етапи їхньої історії.

Звичайно ж, не одне покоління дослідників і шанувальників пам'яті Богдана Хмельницького бентежила таємниця поховання великого гетьмана. У праці Марка Грушевського у розділі «Де ж Хмельницький старий похований?» подано різні версії щодо цього.

До впорядкованих матеріалів додавалася серія фотографій старожитностей Суботова, серед яких і світлина «Церква Св. Іллі (Богданова)».

На межі XIX–XX ст. Чигиринщину відвідав польський історик Францішек Равіта-Гавронський. Предметом його наукового інтересу були польсько-українські відносини XVII–XVIII ст.: «Через те, що для праці моєї про козачину бажано познайомитися з топографією місцевостей історичних з часів воєн козацьких, вирішив відвідати одну за одною ті принаймні, яких до цього часу не знав»³⁷. Укладені в результаті подорожі нотатки під назвою «Мандрівки історично-археологічні по Україні» було надруковано у щомісячному додатку до «Газети Львівської» (1901) – «Путівнику науковому та літературному». Нотатки містять і згадку про відвідини Суботова та опис Іллінської церкви.

Під час ознайомлення із церквою Равіта-Гавронського розчарували невеликі розміри її внутрішньої частини. Проте нічого незвичного тут немає, адже Іллінська церква зводилася як дворовий або замковий храм. Вразив історика і стан церкви. Автор нотаток слушно зауважив, що прибудована цегляна галерея спотворила середньовічну архітектуру храму. Залишається лише здогадуватися, чим було викликане рішення про спорудження прибудови, адже у проєктно-кошторисній документації про наміри її будувати немає жодного натяку³⁸. Імовірно, таким чином намагалися забезпечити вентилявання храму, адже первісна система вентиляції, яка, безперечно, мала місце при його спорудженні, згодом була пошкоджена.

Незважаючи на неприхований сарказм у нотатках польського історика, ми знаходимо у них цінні відомості – насамперед щодо внутрішнього наповнення усипальниці Хмельницького. Описи Равіта-Гавронського виявилися настільки детальними, що у поєднанні з відомостями, які містяться в епістолярній спадщині Марка Грушевського³⁹, вони дають змогу чітко уявити інтер'єр храму кінця XIX – початку XX ст. Процитуємо ці подорожні нотатки у частині, що стосується Іллінської церкви: «Якраз у центрі поселення значно розширюється і стає видко дві церкви: одну в низині, праворуч від дороги, другу – на горі ... то є, власне, та, яку у 1651 році збудував Богдан Хмельницький. ... На одному пагорбі стоїть церква, на іншому – невеликий двір, помешкання пароха ... Ідемо ... оглядати церковне кладовище у сподіванні, що, може, там якісь тогочасні (доби козащини – Авт.) пам'ятники і знайдемо. На жаль, нічого – кілька типових христів з побережного каменя ..., але з початку XIX ст. – понад це справді нічого. Церква цілком подібна до костюлу доби піз-

Сюжетна картина «Богдан з полками» з церкви святого пророка Іллі в Суботіві. Друга пол. XVII – поч. XVIII ст.

ньої готики, з фронтоном і тильною стіною у готичному стилі. До 1867 року вона була в суцільній руїні, критий солом'яним дахом протікав. У той час ... її дали до ладу, дзвіницю ж з'єднали коридором із церквою – й зробили з гарної у задумі будови якусь дивину, витягнуту й безформну.

... Усередині також є разючі відмінності від внутрішнього простору православних церков. У добудованому коридорі, що веде від дзвіниці до церкви, – ряди різних образів поганого пензля. Іконостас дуже зграбний і ладний, образи святих – цілі, гарно оздоблені різьбленим з дерева і щедро позолоченим орнаментом. Імовірно, він ... зберігся з часів Хмельницького і лише поновлювався (щодо можливості збереження первісного іконостаса Равіта-Гавронський помиляється. Згідно з відомостями, вміщеними в «Метрике для получения верных сведений о древне-православных храмов Божих, зданий и художественных предметов с. Субботово Чигиринского уезда», укладеній вчителем церковно-приходської школи О. Татаровим у 1888 р., первісний іконостас часів Богдана Хмельницького вивезли до Медведівського Свято-Миколаївського монастиря наприкінці XVIII ст., новий встановлено лише у 1824 р. Справді, іконостас було виконано з дотриманням барокових традицій на високому художньому рівні. На основі світлини 1888 р., доданої до «Метрики...», С. Кілессо розробив іконостас храму, який було

36 Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в р.р. 1897–9. – Подав Марко Грушевський. Записки НТШ. – Т. ХСІ. – Кн. V. – С. 15.

37 Rawita-Gawronski Fr. Wycieczki historyczno-archeologiczne po Ukrainie // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej». – 1901. – Rocznik XXIX. – S. 55.

38 ЦДІАК України. – Ф. 491. – Оп. 75. – Спр. 86. – Арк. 69–129.

39 ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 291. Листи Грушевського Марка (двоюрідний брат*) почато 1 квітня 1891 – закінчено січень 1912 (лист від 27 лютого 1899). – Арк. 126–129.

Іллінська церква. Малюнок невідомого автора, 1964 р.

встановлено у 1995 р.⁴⁰ і демонтовано у 2006 р. – Авт.). Про це свідчить його тип, цілісність і відповідність стилеві бароко XVII і початку XVIII ст. Типи святих загалом не мають твердої грецької струнності, навпаки, у них помітна – і не тільки з композиції, а й із малювання, – певна м'якість римських художників, витіснена з образів святих через унію. Праворуч від іконостаса висить великий образ "Успіння" – дуже гарний, лише малювання цілком занедбане, у великих дірках і тріщинах, – воно гідне відновлення... Отець Кирило пожалівся, що у церкві немає жодних пам'яток, але це не зовсім так; радше можна сказати, що ці пам'ятки не досліджені. Оглядаючи старе церковне дрантя, я знайшов у поросі й забутті кільканадцять образів святих – мальованих на дереві, занедбаних, але, поза сумнівом, з тих часів (з доби козаччини – Авт.). Загалом, належало б усі тутешні пам'ятки сфотографувати і зробити з цього якийсь Суботівський альбом – сумних пам'яток.

У стіні праворуч від вхідних дверей є невелика табличка з жовтої бляхи, на якій міститься сухий і короткий напис російською, що звучить дослівно так: "тут спочиває тіло Хмельницького". Жодної гробниці, жодного сліду – гола стіна й не більше того. Не відомо, яким чином постала злослива і підла легенда про те, що поляки викинули з гробниці домовину і прах Хмельницького, але про таку помсту наша історія нічого не знає... Не викинули поляки труни його і праху, з упевненістю кажу. Досить поглянути на товщину стіни, аби переконатися, що та труна якщо не в підвалі церковному, то в бічній стіні почиває – тільки ніхто до цього часу її не шукав..."⁴¹.

Початок XX ст. було ознаменовано виходом праці Григорія Павлуцького «Дерев'яні та муровані храми України». Усипальниця великого гетьмана була одним із центральних об'єктів студій Павлуцького на Чигиринщині. Передувала цьому наукова розвідка, яку в Чигиринському повіті провів улітку 1901 р. відомий історик, архівіст, дослідник пам'яток культури Іван Каманін. У 1903 р. Павлуцький сам «обстежив деякі села, містечка й міста в трьох губерніях: Київській, Подільській і Волинській, зробив

обміри, плани та розрізи церков, а також фотографічні знімки»⁴². Серед цих містечок і сіл були й населені пункти Чигиринщини.

У дослідженні Г. Павлуцького подано вичерпну історико-архітектурну характеристику будівлі, проілюстровану малюнком П. Сплетсера та світлинами зовнішнього вигляду споруди і кам'яних хрестів⁴³.

У 1913 р. на Чигиринщину завітав відомий історик, нащадок славного гетьманського роду Дмитро Дорошенко. Свої роздуми з приводу побаченого він виклав у «подорожніх враженнях і замітках» під назвою «По рідному краю», де, зокрема, згадується і перебування в Суботіві: «Дві церкви в Суботіві: одна стара, збудована самим великим гетьманом у честь пророка Іллі, мурована; друга нова деревляна, в честь архистратига Михайла. Перша стоїть на горі і вилискує своїми мурами [...]»

Невелика вона. Товсті мури, як у фортеці, маленькі вікна, характеристична трикутна фасада, як на старих київських церквах. Зверхний вигляд Богданової церкви поповнено прибудовою критого ходу до дзвіниці і через це церква втратила свій первісний вигляд, якою бачив її й змалював Шевченко. Цвинтар густо заріс кущами, бадиллям усяким, травою й полевіми квітами. З поміж зелені визирають старі кам'яні хрести з давними, вже нерозбірними, написами. Поки докликалися сторожа з ключами, ми милувалися прекрасним видом, який розлягається перед нами: долина Тясмина, а там далеко на південь гора Чигиринська, на якій колись білили замкові мури й башти. Ось принесено ключі й одімкнуто двері. Ми входимо до середини. Тут церква здається ще меншою, бо справді незвичайної ширини мури звужують її посередині. Просто й скромно в середині. Білі стіни, хори, простенький іконостас – очевидно новішого немудрого малювання. А зправа на стіні, на аршин від помосту, багаторозумна мідна табличка: "Здесь было погребено тело Богдана Хмельницкого". Було..."⁴⁴.

Біля витоків пам'яткоохоронної справи та музейництва на Черкащині в цілому й на Чигиринщині зокрема на початку 1920-х років стояв археолог, збирач старожитностей Гнат Якович Стеллецький. Його неоднозначна діяльність, зокрема й дослідження, проведені в Іллінській церкві, становлять неабияку інтригу і для сучасних дослідників⁴⁵.

Цікавою є й інформація про стан Іллінської церкви у часи нацистської окупації. На момент початку окупації Чигиринщини церква збереглася практично неушкодженою, тоді у ній було зерносховище. За спогадами старожилів, дуже швидко кілька десят пoboжних селян середнього віку навели у приміщенні храму лад: змайстрували простенький іконостас, поносили образи, які їм вдалося врятувати від рейдів «войовничих безбожників», прикрасили ікони вишиваними рушниками. Наприкінці 1941 р. нова влада привезла з Харківщини священника Дмитрія Квартальнова з дружиною та сином. До відвідування богослужіння почала долучатися й молодь села, якій випало народитися і вирости в умовах атеїзму⁴⁶.

40 Кілессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К.: Техніка, 2000. – С. 103.

41 Rawita-Gawronski Fr. Wycieczki historyczno-archeologiczne po Ukrainie // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek miesięczny do «Gazety Lwowskiej». – 1901. – Rocznik XXIX. – S. 145–147.

42 Павлуцький Г. Дерев'яні та муровані храми України / Передм. А. О. Пучков; додатки В. В. Вечерський; переклад О. В. Ушкалова; упоряд. О. О. Савчук. – Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. – С. 27–28.

43 Павлуцький Г. Дерев'яні та муровані храми України / Передм. А. О. Пучков; додатки В. В. Вечерський; переклад О. В. Ушкалова; упоряд. О. О. Савчук. – Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. – С. 108–109.

44 Дорошенко Д. По рідному краю (Подорожні враження й замітки). – Видання друге, перероблене й доповнене. – Видання третє фотостатом другого видання (Львів 1930 р.) – Нью Йорк, 1956. – С. 129–134.

45 Кукса Н. В., Діденко Я. Л. Наддніпрянська минувшина. XVIII–XX століття. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2018. – С. 241–253.

46 Кукса Н. В. Суботівське комсомольсько-молодіжне підпілля // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2005. – С. 181–185.

Доповнюють загальну картину стану культових споруд краю, зокрема й Іллінської церкви, у період окупації, подорожні нотатки І. Артеменка – імовірно, директора школи в Чигирині у той час⁴⁷. Вони були опубліковані у газетах «Український вісник» (1942)⁴⁸ і «Волинь» (1942)⁴⁹. Наведемо їх у частині, що стосується нашої пам'ятки: «Серед тиші і краси соняшного ранку, пролунав дзвін... На горі височить біла Богданова церква, пануючи над навколiшніми низинами й горбами. Двадцять років минуло з того часу, як я був у цьому храмі, що є святиною для кожного свідомого українця. Як же він змінився за цей час! Стіни облуплені, дах фарбований хто зна коли, поржавів. Та все ж велич і краса цього пам'ятника нашої старовини викликає захват у серці. Яка оригінальна архітектура основної частини церкви! Пізніше до основної будівлі було добудовано дзвіницю і критий хід з неї до церкви. Ці добудови, зроблені за царських часів, не становлять чогось цікавого з погляду архітектури, дзвіниця аж ніяк не гармонізує з церквою, хоч будівники намагалися наслідувати стиль церкви. Я в середині храму, збудованого на честь пророка Іллі. Надзвичайно оригінальне склепіння, що має безліч граней. Жадної з відомих мені церков не можна порівняти з цією. У Києві я не бачив ніде такого склепіння, саме такої прекрасної форми. Куди поділись колишні чудові фрески?... Тепер стіни голі, фресковий живопис знищений цілковито більшовиками, що перетворили церкву на зерносіпище (на сьогодні дані, що підтверджували б слова І. Артеменка про наявність у церкві фрескових малювань, відсутні – Авт.).

Так само був знищений вівтар і вся церковна утвар... Тепер прихожани і священник подбали про прикрашення храму, збудували вівтар [...] Я підіймаюсь на хори. Вхід до них проходить у стіні до двох метрів товщиною. Взагалі треба відмітити, що стіни церкви, складені з каменю, являють собою неприступну твердиню. Тут також амбразури. Внизу праворуч є місце, де раніш був похований Богдан. Потім, коли Чарнецький наскочив на Суботів, як відомо, щоб поглумитись над останками Гетьмана, звелів викинути його кості з могили. Ці кості були зібрані селянами й поховані, за однією версією, біля церкви на цвинтарі, за другою біля нової церкви, від якої зараз, після більшовиків, нічого не лишилося. В стіні, праворуч, під шаром тиньківки,

Богданова церква в селі Суботів. Малюнок Григорія Логвина, 1947 р.
(з фонду графічних матеріалів ДНАББ ім. В. Г. Заболотного)

коли його зняли, помітно було зовсім інше муровання. Видно, тут була ніша. Можливо, що це закладений пізніше вхід у тунель, що йде під гору до школи...»⁵⁰.

У 1953 р. у науковому відрядженні в Чигирині та Суботів побував видатний український архітектор, історик архітектури та мистецтвознавець Григорій Логвин. Метою відрядження було підготувати матеріали для проведення архітектурно-археологічних досліджень пам'ятників архітектури, пов'язаних з життям Богдана Хмельницького та з подіями Визвольної війни середини XVII ст.⁵¹

Таким чином, візити дослідників, істориків та митців до Суботова й усипальниці Богдана Хмельницького у XIX – першій половині XX ст. були зазвичай короточасними, проте укладені ними подорожні нотатки та студії стали підставою для активізації пам'яткоохоронної роботи на Чигиринщині й у Суботіві зокрема. Опрацювання попереднього досвіду дослідження пам'яток історико-культурної спадщини краю та нововиявлених джерел – записок П. Куліша, невідомого автора під криптонімом «В. П.», подорожніх нотаток Ф. Равіти-Гавронського, І. Артеменка, а також нововиявленого іконографічного матеріалу, зокрема малюнків К. Пжишиховського, дають змогу фахово провести реставраційні та відновлювальні роботи щодо пам'яток краю, зокрема усипальниці великого гетьмана Богдана Хмельницького – Іллінської церкви.

47 Солодар О. У полум'ї війни. – Черкаси: вид. Ю. Чабаненко, 2012. – С. 18–19.

48 Артеменко І. Богданова церква в Суботіві / Український вісник. – Берлін, 1942. – Ч. 7 (89). – 9 серпня. – С. 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://libraria.ua/numbers/445/18589/>

49 Артеменко І. Богданова церква в Суботіві / Волинь. – 1942. – Ч. 53. – 12 липня. – С. 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://libraria.ua/numbers/193/3468/>

50 Артеменко І. Богданова церква в Суботіві / Український вісник. – Берлін, 1942. – Ч. 7 (89). – 9 серпня. – С. 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://libraria.ua/numbers/445/18589/>

51 Логвин Г. Н. Чигирин. Суботів: архітектурно-історичний нарис. – К.: Видавництво Академії архітектури УРСР, 1954. – С. 1–74.

ЧИ БУДЕ РОЗКРИТО ТАЄМНИЦЮ МІСЦЯ ОСТАННЬОГО СПОЧИНУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО?

Валентин ЛАЗУРЕНКО

Постать гетьмана України Богдана Хмельницького сьогодні для кожного українця-патріота є уособленням нашої реальної державності. Про геніальні прояви Хмельницького можна писати багато: державотворець, дипломат, військовий діяч... Стратег і тактик. Для своєї епохи він був, за словами сучасників, «Богом даним вождем».

27 липня 1657 р. Богдан Хмельницький відійшов у вічність. Ще за життя великого гетьмана його постать була оповита легендами та міфами – й після його смерті навколо неї залишилося чимало незрозумілого і втаємниченого від нащадків, а у деяких аспектах вона ще й обросла фальсифікаціями.

На наше переконання, теперішні пошуки крипти (поховання) Богдана Хмельницького, що з ініціативи та за підтримки громадської організації «Фонд Великий Лях» з кінця 2018 р. і донині проводяться в Іллінській церкві села Суботів, за умов правильної інформаційної політики та консолідованої підтримки усіх національно-патріотичних сил можуть послужити активним поштовхом у наближенні українського суспільства до усвідомлення необхідності створення Пантеону Національної Пам'яті українських героїв, якого нині бракує нашій державі.

Незавершеним питанням для історичної пам'яті українського народу залишається сьогодні реальне місце поховання батька-засновника України як такої, що існує і донині, – гетьмана України Богдана Хмельницького.

«На жаль, і до цього часу Українська держава, яка постала завдяки могутній волі та харизмі гетьмана Богдана Хмельницького 370 років тому, не має Пантеону своїх героїв-засновників... Зрозуміло, що місця пам'яті неможливо створити без проведен-

ня ґрунтовних наукових досліджень. Відтак початком практичного втілення ідеї створення Національного Пантеону вважаю максимальне сприяння ініціативам вчених та громадськості щодо локалізації місця поховання Великого гетьмана, а також її подальшої музеєфікації»¹, – так висловився з приводу продовження пошуків місця поховання Хмельницького один із кращих біографів гетьманів України, директор Інституту історії України Національної академії наук України Валерій Смолій.

Цими пошуками займалися історики, археологи, краєзнавці, у них була і науковість, і політика, і авантюризм, і ідеологія... На наш погляд, усі ці складники як наближали, так і віддаляли суспільство від розкриття таємниці місця поховання великого державотворця України.

Розгляньмо стислу інформацію про хід дослідження Іллінської церкви (й території біля неї) у селі Суботів Чигиринського району Черкаської області на предмет перебування у ній можливого поховання Хмельницького.

У статті Р. Бондаренка в «Енциклопедії історії України» (2005) зазначається: «Іллінська церква, Іллі пророка церква або Свято-Іллінська церква у с. Суботів розташована над р. Тясмин (прит. Дніпра). Відома ще як Богданова церква в Суботові. Зведена 1653 р. у родовому маєтку гетьмана Б. Хмельницького, фондована ним як церква-крипта, де він і був похований 1657 р. ... Церква мурована, відповідає найпростішому типові дерев'яної церкви – хатньому, де основою споруди є центр. Видовжене приміщення перекрите звичайним циліндричним склепінням. Вважається прикладом безбаневої церкви загального типу». Іллінська церква є «однією з кращих архітектурних пам'яток українського бароко або, відповідно до інших визначень цього періоду в архітектурі України, "національного архітектурного стилю", "українського Відродження", "козацького Відродження"»².

Згідно з історичними джерелами, гетьман Богдан Хмельницький будував Іллінську церкву в Суботові як свою майбутню усипальницю (за різними даними) протягом 1651–1656 рр.³ Церква стала усипальницею у серпні 1657 р.⁴ – коли там привселюдно,

¹ <https://www.facebook.com/Інститут-історії-України-Відділ-Середньовіччя>

² Бондаренко Р. І. Іллінська церква, Іллі пророка церква або Свято-Іллінська церква у с. Суботів // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 446–447.

³ Кукса Н. В. Церква в ім'я Святого Пророка Іллі в Суботові: минуле, реалії, перспективи усипальниці Богдана Хмельницького // Чигиринщина в історії України. 36. 1. Суботів: минуле і сучасність. Матеріали Першої історико-краєзнавчої учнівської конференції / За заг. ред. доц. В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2006. – С. 24; Нераденко Т. М. Словник-довідник з археології Черкащини: наук.-довідкове краєзнавче видання. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2016. – С. 427; Сказання о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – Біла Церква: видавець О. В. Пшонківський, 2007. – С. 532.

⁴ Бондаренко Р. І. Іллінська церква, Іллі пророка церква або Свято-Іллінська церква у с. Суботів // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 446; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, 1995. – С. 595.

Богдан Хмельницький. 1651 р.
Портрет гравірований Гондіусом у Гданську

як засвідчують літописні джерела⁵, поховали гетьмана. Отже, щодо року й дати закінчення земного життя Богдана Хмельницького всі науковці ствердні: це 1657 рік, 27 липня – дата смерті й 23 серпня – дата поховання. Тільки що одні дослідники подають дати за старим стилем, а інші – за новим. А науковців у цьому контексті дотепер цікавить одне до кінця не досліджене запитання: «Чому ж місяць не ховали гетьмана Богдана Хмельницького? У чому реальна причина?». До речі, чимало важливої інформації щодо цього можна знайти в архівах Туреччини, Польщі, Росії, Швеції, адже посли цих країн на момент смерті гетьмана Богдана Хмельницького перебували у тогочасній столиці Української Козацької Держави – Чигирині, й, звичайно ж, і вели записи, і робили звіти про свої дипломатичні місії. Цей аспект іще чекає на свого дослідника. Потрібно, на наш погляд, відряджати наших науковців у архіви та бібліотеки цих країн.

«Не хочу, щоб ховали мене в Чигирині, – прохав Богдан Хмельницький, – те місто надто довго було під гнітом ворогів руського люду. Поховайте у Суботіві, на тій маленькій землі, яку здобув власною кров'ю, яку мені відібрано і де розгорілося полум'я, що звільнило Україну»⁶.

Згідно зі свідченнями Самовидця, «Барзо хорим сам Хмельницький был, где юже с тоей постелі, албо хоробы не встал, але

в скором часі померл о Успенії Пресвятія Богородици. А похоронен был перед святым Симеоном в неделю, где множество народа, а наиболее людей войсковых было, и проважено тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано в ринковой церкви»⁷.

Факт поховання Богдана Хмельницького в Іллінській церкві засвідчено й у літописі гадяцького полковника Григорія Грабянки: «З плачем, з голосінням віддаючи усі військові почесті, перевезли його тіло з Чигирина у Суботів і там у мурованій церкві, що на його кошт поставлена, у неділю за день перед Семеном поховали. А потім над могилою вождя свого плакали-плакали і розійшлися кожен до себе»⁸.

У «Історії Русів» подається така інформація: «Похорон гетьманові учинено з великим, але сумним тріумфом і з усіма військовими та громадськими почестями. Тіло його в супроводі численного війська й народу перевезено з Чигирина до власного містечка гетьманського Суботова і там поховано в монастирській його церкві, з написами й епітафіями»⁹.

Про похорон гетьмана Богдана Хмельницького згадується й у літописі Самійла Величка: «При зібранні всіх полковників та старшини запорізького війська в Чигирині ... доглядач митрополичого престолу преосвященний Лазар Баранович, прибувши з Києва, взяв з Чигирина при великій публіці і з церемоніями тіло Хмельницького і, перенісши його в маєтність, поховав його в кам'яній церкві, поставленій його ж, Хмельницьким, коштом»¹⁰.

Археологічні дослідження – усі, до речі, короткотривалі – що проводилися в Іллінській церкві за останні сто років, як уже згадувалося, і наближали, і віддаляли (з різних причин – не виключно, що і з політичних) від встановлення реального місця поховання гетьмана і, відповідно, від перетворення цього місця на «українську Мекку», осередок патріотизму й гордості за власну націю. Виклад матеріалу з приводу теми нашої статті побудуємо у хронологічній послідовності за роками проведення археологічних експедицій у Суботіві.

1921–1922 рр. – археологічні розкопки під підлогою Іллінської церкви не проводились, було лише знято тиньк зі стіни з правого входу в церкву, на підставі чого зроблено незрозумілого нам характеру висновок про те, що поховання Хмельницького у церкві ніколи не було¹¹.

1953 р. – дослідження всередині Іллінської церкви не проводилися (здійснено лише її зовнішнє зондування)¹².

1970 р. – розкопки проводилися, дослідники, на нашу думку, справді наблизилися до відкриття місця поховання, але з різних міркувань дослідження цікавого, аномального місця, виявленого всередині Іллінської церкви, було зупинено. У звіті керівника археологічної експедиції Романа Юри знаходимо непряме підтвердження наявності вхідного тунелю, що міг вести у склеп. Він зазначає, що фундаментна плита південної колони, яка підтримує хори, зсунута на 20 см на північ і на 9 см на схід.

⁷ Літопис Самовидця // <http://litopys.org.ua/samovydyd/sam02.htm>

⁸ Літопис Григорія Грабянки // https://uk.wikipedia.org/wiki/Літопис_Григорія_Грабянки

⁹ Історія Русів / пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 191.

¹⁰ Лазуренко В. М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навч. посіб. – Черкаси: Ваш Дім, 2004. – С. 100.

¹¹ Історичення Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів: звіт з виконання наук.-техн. експертизи / Керівник теми: кандидат геологічних наук К. М. Бондар. – К., 2019. – С. 11; Кукса Н. В. Наукові дослідження Гната Яковича Стеллецького по з'ясуванню історичної тайни Богдана в Субботіві (20-ті рр. XX ст.) // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – № 2. – С. 159.

¹² Нераденко Т. М. Словник-довідник з археології Черкащини: наук.-довідкове краєзнавче видання. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2016. – С. 428.

⁵ Літопис Григорія Грабянки // https://uk.wikipedia.org/wiki/Літопис_Григорія_Грабянки; Літопис Самовидця // <http://litopys.org.ua/samovydyd/sam02.htm>

⁶ Меріме П. Богдан Хмельницький (пер. з фр. Я. Кравця) // Історичні постаті України: Іст. нариси: 36. / Упоряд. та авт. вст. ст. О. В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1993. – С. 189.

Іллінська церква в Суботіві. Символічний надгробок на місці ймовірного поховання Богдана Хмельницького.
Світлина 2020 р.

Іллінська церква в Суботіві.
Червень 2020 р.

Це могло статися в разі існування порожнечі між колонами¹³. Результати досліджень 1970 року – це тема окремої ґрунтовної наукової статті.

1971 р. – розкопки проводились у церкві, однак у наші дні низка вчених дійшла висновку, що тоді результати досліджень були сфальшовані, аби підтвердити дані Літопису Григорія Грабянки та Чернігівського літопису XVIII ст. про те, що нібито прах гетьмана Богдана Хмельницького та його сина Тимоша за наказом обозного коронного війська Речі Посполитої Стефана Чарнецького у 1664 р. був по-вандальському викинутий із церкви¹⁴. Це також тема для окремої ґрунтовної наукової статті.

Сучасні фахові дослідження українських вчених, зокрема, професора Тараса Чухліба, проведені у польських архівах і бібліотеках, не підтверджують факту нападу Стефана Чарнецького на Суботів у 1664 р. та здійснення наруги над прахом гетьмана Богдана Хмельницького і його сина¹⁵. А тому можемо припустити, що у Літопис Григорія Грабянки, та й у Чернігівський літопис, могла бути свідомо (?), за чиєюсь вказівкою, внесена вигадана (?) інформація про напад карального загону на Суботів і знищення могил Богдана і Тимоша Хмельницьких, що на століття збило дослідників з правильного напрямку пошуків місця поховання великого державотворця України й запустило в ін-

13 Бондарь К. М., Хоменко Р. В., Чернов А. П., Кукса Н. В. Результаты георадарного обследования Ильинской церкви – усыпальницы Богдана Хмельницкого в Субботове // Геофизический журнал. – № 3. – Т. 42. – 2020. – С. 188; Юра Р. О. Звіт про роботу Слов'янської експедиції Інституту археології АН УРСР в селі Субботіві Чигиринського району Черкаської області у 1970 році. Архів ІА НАНУ.

14 Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – Біла Церква: видавець О. В. Пшонківський, 2007. – С. 533; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький [Соціально-політичний портрет]. – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, 1995. – С. 595.

15 <https://www.facebook.com/Інститут-історії-України-Відділ-Середньовіччя>.

Смерть Хмельницького. Малюнок Тараса Шевченка, 1836–1837 рр.
На малюнку зображено, як гетьман Богдан Хмельницький перед смертю передає булаву своєму синові Юрію.
Булаву тримає на підносі дружина гетьмана – Ганна Золотаренко

формаційний простір неправдиві, на нашу думку, відомості, які використовувало у своїх дослідженнях не одне покоління істориків.

Викидання тіл Богдана Хмельницького та його сина Тимоша не підтверджується документами і не вважається достовірним – саме на цьому акцентують увагу відомі українські історики Іван Крип'якевич¹⁶, Валерій Смолій і Валерій Степанков¹⁷.

Автор цієї статті з великим застереженням ставиться до версії наруги над могилою Богдана Хмельницького у 1664 р.¹⁸ Скептично дивиться на цю версію й сучасний львівський історик Тарас Барабаш: «По-перше тому, що навіть у ті воєнні часи існував неписаний кодекс військової етики, за яким, до прикладу, не вбивали (за нечастим випадком) тих, хто складав зброю під час битви, і давали можливість викупити себе з полону. Більше того, після битви ховали не тільки загиблих зі свого табору, але й з табору супротивника, віддаючи їм належну шану. По-друге, незважаючи на загальноприйняті для того часу руйнування та спалення захоплених міст, сіл, фортець, поки не знайдені

свідчення про знищення кладовищ або цілеспрямовану наругу над могилами. Чарнецький мав би дотримуватись неписаного військового кодексу, за яким він міг би пограбувати та спалити хутір і замок, але навряд чи вчинив наругу над могилою гетьмана і його сина. Також сумнівно, що Чарнецький мав особисту образу на гетьмана. Так, Богдан Хмельницький свого часу полонив його під Жовтими водами, але згодом відпустив до Чигирини без будь-якої кривди, образ і за традицією надав можливість відкупитись від полону»¹⁹.

8 липня 2019 року в Інституті історії України НАН України у Києві відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан», на якій, до речі, були присутні представники авторитетних наукових та громадських кіл держави, зокрема, Президент України у 2005–2010 рр. Віктор Ющенко і директор Інституту історії України Валерій Смолій²⁰. У своєму «Зверненні до української громадськості та Міністерства культури України» (проект звернення написав організатор конференції, відомий український історик, директор Науково-дослідного інституту козацтва Тарас Чухліб) учасники конференції зазначили наступне: «На сьогодні ні польськими, ні українськими історика-

16 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., виправл. і доповн. – Львів: Світ, 1990. – С. 336.

17 Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, 1995. – С. 595.

18 Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. – С. 27, 32.

19 Барабаш Т. Богдан Хмельницький. – Х.: КСД, 2015. – С. 239.

20 Чухліб Т. Всеукраїнська науково-практична конференція «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» // Український історичний журнал. – 2019. – № 6. – С. 220–223.

Богдан Хмельницький і сучасна Україна. Невідомий художник. Картина кінця XVII ст.

ми не віднайдено автентичних джерел, які б підтверджували легендарно-літописне свідчення про осквернення усипальниці Богдана Хмельницького в Суботіві у 1664 році. У війську "злого генія" козацької України, польського гетьмана Стефана Чарнецького, яке увійшло весною 1664 року для захоплення Правобережжя, служив ротмістром Ян Флоріан Дробиш-Тушинський. Він залишив ґрунтовний рукописний щоденник, де детально описав усі тогочасні події, але нічого не згадував про напад на Суботів і викидання праху Богдана Хмельницького та його сина Тимоша. Якби це насправді відбулося, то хіба б таку мега-новину не занотував цей сучасник? Нічого немає про дану подію і в "Клімактерах" Веспасіана Коховського і щоденникових записах ще одного очевидця – шляхтича Миколая Йеміловського. Мало того, сам Стефан Чарнецький нічого не згадує про це у своїх тогочасних листах-звітах до короля. То звідки Літопис Грабянки та Чернігівський літопис, які були написані на початку XVIII століття, тобто через 50–60 років після самої події, черпають свої повідомлення про згадувані обставини? Чи взагалі Стефан Чарнецький викидав прах Великого Богдана "на попелище"? Очевидно, що такої події не відбувалося, а це була вигадана у більш пізній час історична легенда»²¹.

21 Лазуренко В. М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. – С. 65.

Стефан Чарнецький. Художник Бродеро Матісен. 1659 р.

2005–2006 рр. – розкопки в Іллінській церкві проводились. Локально розкоп проводився біля місця розкопок 1970 року. З використанням сучасного на той момент пошукового обладнання було проведено ультразвукове обстеження південної та південно-західної стін – і в місцях «потовщення» знайдено ознаки порожнин, які ведуть до південної стіни, уздовж якої було виявлено ознаки порожнини на глибині 10–13 м; глибина власне порожнин сягає 2,5–5 м²². Попри такі сенсаційні результати, роботи було зупинено – буцімто через загрозу руйнування

22 Кукса Н. В. Церква в ім'я Святого Пророка Іллі в Суботіві: минуле, реалії, перспективи усипальниці Богдана Хмельницького // Чигиринщина в історії України. 36. 1. Суботів: минуле і сучасність. Матеріали Першої історико-краєзнавчої

Всеукраїнська науково-практична конференція «Успальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан».
Інститут історії України НАН України. Фото Євгена Букета. 8 липня 2019 р.

храму [???]²³. До речі, як зазначає у своєму науковому виданні «Археологія Чигиринщини» археолог Тетяна Нераденко, у ці роки бурінням ґрунту навколо Іллінської церкви було піднято з глибини 9–10 м фрагменти цегли XVII–XVIII ст., що вказує на існування під церквою підземної споруди. Електромагнітне дослідження археологічного шурфу показало наявність кольорових металів на рівнях, значно нижчих від рівня фундаменту церкви. Проте, на жаль, дослідження на рівні 2,80 м чомусь довелося припинити. Беручи до уваги той факт, що тільки стіни цього кута церкви були викладені стіною кладкою, а весь об'єм заповнений «забутовкою», можна припустити, що цей об'єм південно-західного кута міг використовуватися вже після побудови стіни. До того ж виявлено і можливий вхідний отвір до нього між південною й західною стінами храму, що не перев'язані одна з одною – місце їхнього прилягання просто закладене камінням. Отже, південно-західний кут церкви площею 20 кв. м, який раніше вважали монолітним, за новими даними, цілком міг приховувати вхід як до одного з підземель, так і власне до поховання Богдана Хмельницького. Дослідження 2005–2006 рр. поставили перед науковцями багато нових питань і не дали жодної відповіді²⁴. Хід досліджень цих років та їхні результати – під знаком питання. У деяких аспектах вони обростають сучасними міфами, й не тільки...

2018–2019 рр. – з ініціативи й за фінансової підтримки громадської організації «Фонд Великий Лях» (голова – Павло

Костенко) проводились обстеження всередині Іллінської церкви і на прилеглої території (керівник археологічної експедиції – старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук Лариса Виногородська). У результаті апаратних досліджень з використанням сучасних георадарів фахівці Інституту геології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (керівники теми – кандидат геологічних наук Ксенія Бондар, кандидат геологічних наук Руслан Хоменко) виявили в Іллінській церкві контури склепіння та підлоги підземної поховальної споруди розмірами 3,0×1,3 м і заввишки, від підлоги до стелі, приблизно 1,6 м, імовірно, повністю засипаної ґрунтом. Споруда орієнтована за напрямком захід–схід. У привхідній частині церкви, між стовпами, що підтримують хори, виявлено ознаки вхідного колодезя до поховальної споруди²⁵.

Наприкінці 2018 – на початку 2019 рр. георадарні дослідження навколо Іллінської церкви в Суботіві проводив незалежний дослідник Іван Ільчишин, який у своєму звіті вказує наступне: «Біля церкви звертає на себе увагу велика (діаметр до 4 м) аномалія, розташована по вісі південної стіни церкви, на південному сході від вітаря. Вона може бути ознакою підземної споруди»²⁶.

У травні 2019 р. за фінансової підтримки громадської організації «Фонд Великий Лях» спелео-археологи П. Нечитайло і Д. Тимчук з Кам'янця-Подільського дослідили підземні по-

учнівської конференції / За заг. ред. доц. В. М. Лазуренка. – Черкаси, 2006. – С. 30.

23 Нераденко Т. М. Словник-довідник з археології Черкащини: наук.-довідкове краєзнавче видання. – Черкаси: ФОП Чабаненко Ю. А., 2016. – С. 428.

24 Нераденко Т. М. Археологія Чигиринщини. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2012. – С. 133.

25 Обстеження Іллінської церкви та прилеглої до неї території у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області із застосуванням неруйнівних геофізичних методів: звіт з виконання наук.-техн. експертизи / Керівник теми: кандидат геологічних наук К. М. Бондар. – К., 2019. – С. 58.

26 Ільчишин І. Результати георадарних досліджень в Іллінській церкві. – Суботів: 2018–2019. – С. 10.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому. Центр Суботова.
Світлина 2020 р.

рожнини на пагорбі, де стоїть Іллінська церква. Було обстежено 5 об'єктів (чотири льохи і провалля). Підтверджені зв'язку підземних порожнин зі спорудою Іллінської церкви на даному етапі досліджень не знайдено²⁷.

В останні дні серпня 2019 р. проводилися дослідження внутрішньої частини південно-західної стіни Іллінської церкви з метою встановити наявність замуrowаних порожнин та проходів. Для цього застосували свердління отворів діаметром до 20 мм з наступним вивченням цих отворів за допомогою інспекційної відеокамери з підсвіткою (керівники теми – доктор архітектури, професор, завідувач кафедри архітектури та реставрації Національного університету «Львівська політехніка» Микола Бевз і кандидат архітектури, археолог, співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові Юрій Лукомський). Що ж вдалося виявити у результаті перевірконого буріння в підлозі й стінах Іллінської церкви? Дві свердловини у підлозі церкви були націлені на центральну частину виявленої аномальної зони. Вони мали діаметр 4 см і дали змогу встановити горизонти з різною щільністю у верхньому шарі й простежити стратиграфію за епізодичним керновим матеріалом, а також за опором шарів буровому інструментові. Буріння не виявило великих порожнин у стінах південно-західного кута церкви, проте невеликі порожнечі, виявлені за допомогою інспекційної камери, запущеної в отвір, на думку архітекторів М. Бевза і Ю. Лукомського, утворилися в процесі замуrowання якихось камер або проходів²⁸.

Дослідження всередині Іллінської церкви з новою методологією пошуку й із застосуванням новітнього обладнання – тривають. Процес, утім, іде не так швидко, як би хотілося.

Отже, як бачимо, у 2019 р. вчені справді наблизилися до ймовірного (?) сенсаційного відкриття. З'явився реальний шанс просунутись уперед у пошуках праху гетьмана України Богдана Хмельницького. Цей шанс необхідно використати, і, що головне, використати з розумом, не завдавши шкоди насамперед Іллінській церкві – пам'ятці культурної спадщини національного значення.

Пошук праху Богдана Хмельницького сьогодні має не лише історичне, а й політичне значення. Адже його можливе віднаходження стало б одним із потужних джерел запоруки єдності української нації. Також, на нашу думку, це реальний шлях до створення Пантеону пам'яті великого державотворця України Богдана Хмельницького.

27 Нечитайло П.О., Тимчук Д.В. Звіт за результатами проведення спелео-археологічних робіт поблизу Іллінської церкви в с. Суботів, Чигиринського району Черкаської області. – Кам'янець-Подільський, 2019. – С. 3–13.

28 Бондарь К.М., Хоменко Р.В., Чернов А.П., Кукса Н.В. Результаты георадарного обследования Ильинской церкви – усыпальницы Богдана Хмельницкого в Субботове // Геофизический журнал. – № 3. – Т. 42. – 2020. – С. 186–187; Звіт з виконання архітектурно-археологічних досліджень в приміщеннях пам'ятки архітектури національного значення охор. № 770 – церкви Св. Пророка Іллі в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області, об'єкта Національного заповідника «Чигирин» / Керівник теми: доктор архітектури, професор, завідувач кафедри архітектури та реставрації Національного університету «Львівська політехніка» Микола Бевз. – Львів, 2019. – 45 с.

СТО РОКІВ НАУКОВИХ ПОШУКІВ

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА ГЕОФІЗИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ІЛЛІНСЬКІЙ ЦЕРКВІ – УСИПАЛЬНИЦІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В СУБОТОВІ

Ксенія БОНДАР

Традиційний підхід до збереження знакових об'єктів історико-культурної спадщини, як правило, не сприяє їхньому всебічному вивченню. Використання загальноприйнятих в археології методів передбачає повне або часткове руйнування об'єктів у результаті розкопок, що суперечить принципу їхнього збереження. Компроміс між повноцінним вивченням пам'ятки та її збереженням можливий за умови застосування неруйнівних геофізичних методів.

Саме така ситуація склалася навколо Іллінської церкви в Суботіві, відомої як усипальниця Богдана Хмельницького (1595–1657), гетьмана Війська Запорозького й засновника Української держави.

Іллінська церква належить до найвідоміших архітектурних пам'яток України. Вона була побудована коштом Богдана Хмельницького у 1651–1656 рр. Це оборонна споруда з потужними стінами до 1,7 м завтовшки, в яких прорізано бійниці. Західна стіна додатково посилена колонами з північного та південного боків – у цих місцях її товщина сягає 3,6 м. У північній частині західної стіни влаштовано сходи на хори, а південна частина разом із прибудованою колоною вважається монолітною. Однак народна пам'ять зберегла легенду про існування тут вхідного тунелю до підземелля церкви.

Згідно з літописними джерелами, у серпні 1657 року тут був похований Богдан Хмельницький.

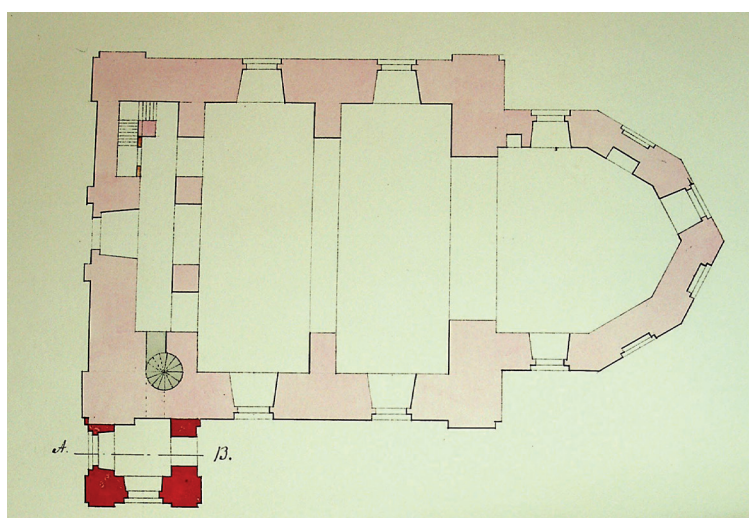
У літописі гадяцького полковника Григорія Грабянки та у Чернігівському літописі XVIII ст. міститься згадка про те, що у 1664 р., коли польсько-шляхетські війська захопили Чигирин, за наказом гетьмана польного коронного Речі Посполитої Стефана Чарнецького тіла Богдана та його сина Тимоша були вилучені з могил й викинуті з тун. Багато істориків не вважають цю версію достовірною, проте вона залишалася домінуючою у радян-

ській, а пізніше й в українській історіографії. Підтвердженням цієї версії вважаються результати розкопок П. Горішнього, коли у 1971 р. під південною стіною церкви, ближче до апсиди, була знайдена порожня яма, інтерпретована автором розкопок як поховальна. У фундаменті поруч було виявлено два проломи, в одному з яких знайдено фрагмент людського ребра і обривок шовкової тканини. На думку автора розкопок, грабіжники проникли у могилу крізь проломи й витягли труну.

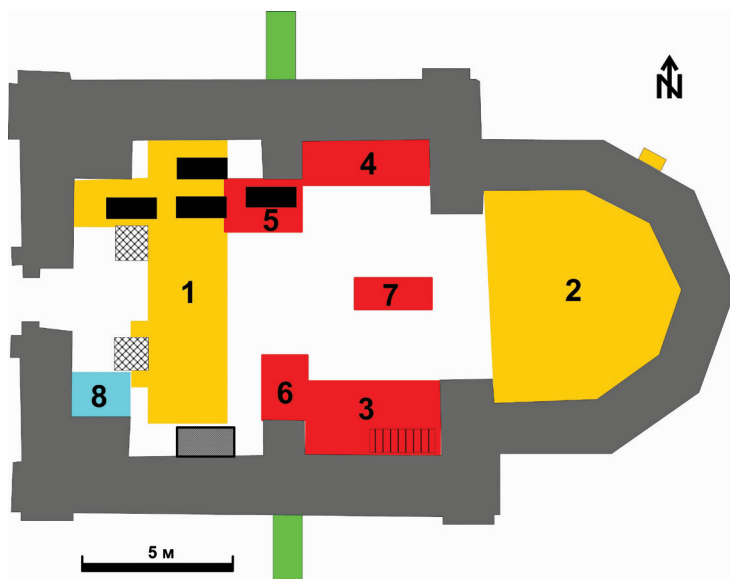
У зв'язку з необхідністю відновлення історичної правди та критичного перегляду міфа про долю поховання великого гетьмана виникла потреба у застосуванні геофізики. Метою геофізичних робіт став пошук можливих прихованих конструкцій в Іллінській церкві. Дослідження були ініційовані й профінансовані у 2019 р. громадською організацією «Фонд Великий Лях» на чолі з Павлом Костенком.

ПРО ЩО РОЗПОВІДАЮТЬ АРХІВНІ ТА ФОНДОВІ ДЖЕРЕЛА?

Успіх в інтерпретації геофізичних даних багато в чому залежить від повноти й належного використання апріорної інформації – різних історичних відомостей про Іллінську церкву. Аналіз апріорної інформації дав змогу скласти вичерпне уявлення про пам'ятку і основні етапи та об'єми втручання до її структури. Нами було опрацьовано архівні матеріали 1862–1890 рр., що

Найбільш раннє з усіх відомих архітектурних креслень Іллінської церкви, на якому відображено її стан до реконструкції 1869 р. Бачимо тут і проєкт прибудови дзвіниці безпосередньо до будівлі церкви з південного-західного боку, який, однак, не був реалізований. Креслення зберігається у Державному архіві Київської області при справі «О выдаче пособия казны на постройку церкви в с. Субботовке», розпочатій 14 квітня 1868 р.

- Розкопи та зондажі
- Г. Логвин, 1953 р.;
 - Р. Юра, 1970 р.;
 - П. Горішний, 1971 р.;
 - Н. Шевченко та М. Новик, 2006 р.
 - ґрунтові поховання
 - ▨ яма, інтерпретована як зруйноване поховання Б. Хмельницького
 - символічний надгробок Б. Хмельницького
 - ▨ колони, які підтримують хори церкви

План археологічної вивченості Іллінської церкви

Зондаж, зроблений архітектором Григорієм Логвином біля стіни Іллінської церкви. 1953 р.

висвітлюють архітектурну реконструкцію Іллінської церкви, а також відомості про реконструкції 1970-х і 2006 рр. і матеріали та звіти про археологічні розкопки пам'ятки у 1953, 1970, 1971, 2006 рр. На основі опрацьованих письмових джерел було складено план археологічної вивченості церкви, що наочно показує обсяги пізнього втручання в культурний шар XVII ст. Нижче у хронологічному порядку наводимо найважливіші у контексті нашого дослідження відомості.

Зведена у кращих традиціях українського козацького бароко, церква двісті років від часу побудови простояла без суттєвого ремонту. Однак до середини XIX ст. технічний стан споруди став катастрофічним, і її піддали ґрунтовній реставрації, що завершилася 1869 р. Зовнішній вигляд церкви після реставрації значно відрізнявся як від початкового, так і від теперішнього її вигляду. Тоді до церкви було прибудовано галерею, споруджено дзвіницю. На південній стіні з ініціативи священника Романа Орловського з'явилася меморіальна табличка Богданові Хмельницькому.

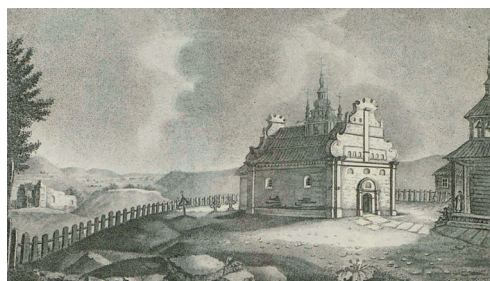
Першим професійним археологом, який досліджував Іллінську церкву, був Гнат Стеллецький. У 1921 р. він зняв шар штукатурки з тієї частини південної стіни церкви, де висіла табличка, і «праворуч від того місця, де легенда вказувала двері, що вели в підземну кімнату церкви, в якій, мовляв, і похований Богдан». Стеллецький зробив висновок, що тут

поховання гетьмана ніколи не було, та й не могло бути. Жодних розкопок у церкві він не проводив.

У 1953 р. в Суботові працював архітектор і мистецтвознавець Григорій Логвин, який за шість років перед тим уже приїздив сюди у складі комплексної архітектурної експедиції й створив натхненні акварельні малюнки Іллінської церкви (див. сс. 51, 61). Безпосередньо у церкві він не копав, але зробив два зондажі біля північної та південної стіни зовні і з'ясував, що фундаменти стін заглиблені на 2,95 м від поверхні того часу.

Археологічні дослідження безпосередньо в будівлі Іллінської церкви проводила Слов'янська експедиція АН УРСР під керівництвом Романа Юри у 1970 р. і Павла Горішнього – у 1971 р.

У 1970 р. було здійснено дослідження у наві (розкоп № 1 з прирізки) і повністю розкопано апсиду церкви до рівня маетерика. Розкоп № 1 мав розміри 8,9×2,6 м і проходив повз колони, що підтримують хори, від північної стіни до символічного надгробка Б. Хмельницького. Зі щоденника Романа Юри ми знаємо, що він добивався дозволу відсунути плиту надгробка, аби дослідити простір під нею, – але безуспішно. Щоби плита не впала у розкоп, він вирішив поглиблювати його лише на північ від плити, залишивши перед нею приступку завширшки 1 м (починаючи з глибини 0,4 м). Цю приступку добре видно на фотографіях і кадрах з кінохроніки, відзнятої 26.08.1970 р. кінооператором Ф. Ф. Забігайлом у Суботові.

гравюра з малюнка П. Сплетсера
1825 року

малюнок Т. Шевченка (1845)

малюнок К. Пжишовського (1861)

фотографія зі звіту Р. Юри (1970)

малюнки Г. Логвина (1947) (з фонду графічних матеріалів ДНАББ ім. В. Г. Заболотного)

фотографія 1980-х рр.

теперішній вигляд

ЗОБРАЖЕННЯ ІЛЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Розкоп № 1 було прокопано на глибину 1,65–1,77 м. Поблизу фундаменту північної стіни було знайдено два поховання у дерев'яних трунах і частину труни третього чоловічого поховання. Перше від північної стіни поховання було виявлене на глибині 1,45 м, друге – 1,6 м. Очевидно, що для розкопок третього поховання дослідникам довелося прирізати траншею між виступом північної стіни та північною колоною. На одному з кістяків збереглися фрагменти шовкового пояса, що датує це поховання XVII ст.

Крім того, в розкопі було виявлено залишки наземного слов'янського житла XI ст., знищеного в результаті пожежі.

До розкопу № 1 також прирізали дві ніші у південній колоні для з'ясування глибини її фундаменту (що виявилася рівною 1,7 м).

Апсида храму була повністю розкрита розкопками № 2. Тут виявили глибоку яму невідомого походження, засипану вапняним розчином, камінням та уламками цегли XVII ст. Серед будівельного сміття знайшли уламки престолу, що був закладений при спорудженні церкви. Рівень материка становив 1,85 м, яма була прокопана до глибини 2,4 м – імовірно, шукачами скарбів.

У 1971 р. було досліджено площі біля північної та південної стін, поблизу вівтаря, а також у центральній частині церкви. У розкопі № 3 на глибині 2 м було розчищено контури в лесі, а потім і саму яму розмірами 2,3×0,7 м. Поруч було знайдено уламок – можливо, надгробної плити, – обгорілу дошку, шматок матерії та кістку з людського ребра. Також слід зазначити, що поряд у фундаменті є два проломи. Саме ця яма і була інтерпретована автором розкопок П. Горішнім як розорена могила Б. Хмельницького. На думку археолога, грабіжники проникли у могилу й витягли труну через пролом у фундаменті.

У розкопі № 4 біля північної стіни археологічних знахідок не було, його було прокопано на глибину 2,8 м.

У шурфі № 5 на глибині 1,9 м було виявлено поховання чоловіка 40–45 років у золотій дерев'яній труні. При ньому знайдено хрестик зі шкіри, більше жодного супровідного матеріалу не виявлено.

У шурфі № 6 у південній напівколоні було виявлено частину давньослов'янської печі X–XI ст. – продовження житла, відкритого археологами у 1970 р.

Центральний шурф № 7 розмірами 2,0×1,0 м було прокопано на глибину 2 м. Знахідок він не містив.

У 1970-х рр. у церкві було виконано великий обсяг реставраційно-відновлювальних робіт за проектом архітектора С. Кілессо,

А

Б

В

Г

А, Б – фотографії з експедиції Романа Юри 1970 р., де показано загальний вигляд розкопу № 1 з похованнями і тодішнім надгробком Б. Хмельницького; В, Г – кадри з кіножурналу «Радянська Україна» за вересень 1970 р. про Суботів, на яких бачимо розкоп, а також археолога Романа Юру та антрополога Світлану Круц під час дослідження поховань

який прагнув відновити первісний вигляд храму. Реставраційні роботи тривали до 1977 р. При цьому цоколь храму був знову відкритий на висоту 1 м.

Реставрація, що була здійснена 2006 року, не змінила вигляду Іллінської церкви. Реставраційним роботам передували розкопки у південно-західному куті нави. Розкоп № 8 від 2006 р. мав розміри 2,0 × 1,5 м, досягнута глибина становила 2,8 м від рівня підлоги. Археологічних знахідок цей розкоп не містив.

ЩО ПОКАЗАЛИ ГЕОРАДАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ?

Узагальнена просторова інформація з архівних і фондів джерел, що висвітлюють архітектурні реконструкції та археологічні дослідження XIX–XX ст., послужила надійною основою для коректної інтерпретації даних наступних георадарних вимірювань, виконаних археологічно-геофізичною групою Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2019 р.

Останніми десятиліттями георадарний метод широко застосовується при археологічних дослідженнях, а використання георадарів

Розкоп 1971 р. біля південної стіни церкви, де знайшли яму, яку керівник експедиції Павло Горішний інтерпретував як поховальну, і проломи у фундаменті, через які буцімто у 1664 р. поляки витягли труну з тілом Богдана Хмельницького

Розкопки Н. Шевченко та М. Новика у південно-західному куті Іллінської церкви у 2006 р.

при вивченні архітектурних споруд стало звичайною практикою. Метод базується на випромінюванні надширокопasmових (нано-секундних) імпульсів з частотами 50–1000 МГц електромагнітних хвиль із подальшим прийманням відбитих сигналів. Відбиття виникають на контактах середовищ з різними електрофізичними властивостями, наприклад, на контакті сухих і зволжених ґрунтів. Метод дає змогу виявляти локальні неоднорідності у ґрунті й визначати їхню глибину. В архітектурно-археологічних дослідженнях георадар застосовується при вивченні елементів конструкцій, зон розтріскування й замокання, а також для пошуку та діагностики стану комунікацій і різних підземних споруд.

У теперішній час існує велика кількість наукових публікацій, присвячених георадарному скануванню у церквах і пошуку підземних споруд у лесових породах, зокрема й в Україні.

Георадарне сканування в Іллінській церкві виконано по підлозі у західній частині нави, а також по стінах потовщення-колони у південно-західному куті. Використовувалися георадари виробництва «Transient technologies» [Київ, Україна] VIY-3-300 і VIY-3-500 з центральними робочими частотами 300 і 500 МГц, відповідно.

З'ясувалося, що безпосередньо під підлогою церкви залягає товща природних і культурних ґрунтових нашарувань до глибини 1,50–1,75 м. Ця глибина відповідає рівню «материка», виявленого Романом Юрою в розкопі № 1 (1,77 м). Нижче, в інтервалі 1,8–5,0 м, виділяється шар «материкового» ґрунту, що являє собою зволожений лесовидний суглинок.

Під час обстеження з георадаром 300 МГц увагу дослідників привернула поява відносно коротких границь відбиття електромагнітного сигналу на глибинах 2,4 і 4 м посередині церкви.

Повторне обстеження тієї ж площі з георадаром 500 МГц дозволило деталізувати верхню кромку аномалії, що проявляється у вигляді зони посиленої амплітуди сигналу, ймовірно, завдяки розушці ґрунтів. На горизонтальному зрізі це смуга завширшки 1,3 м, витягнута у напрямку від входу до вітваря (З-В) на 3 м. На глибині 4,0 м також помітна зона, що відповідає нижній кромці аномалії.

Інформація, отримана за допомогою двох георадарів, може бути інтерпретована як наявність у товщі лесовидних суглинків підземної споруди площею 3,0×2,0 м по підлозі і з арочною стелею. Передбачуване підземелля, однак, засипано ґрунтом. Глибина до верху об'єкта, уточнена пізніше перевірою бурінням, становить 2,4 м, а до підлоги – 4,0 м. Таким чином, висота камери становить 1,6 м.

На радарограмах з привхідної частини церкви між колонами, що підтримують хори, помітні відбиття від похилої поверхні – ймовірно, ознаки вхідного тунелю до підземної споруди. Однак слід визнати, що чіткого зображення вхідного тунелю нам отримати не вдалося.

На підставі отриманої інформації нами запропонована тривимірна модель-реконструкція підземної споруди, що міститься під підлогою Іллінської церкви.

Геофізики Руслан Хоменко та Анатолій Чернов виконують георадарні вимірювання у церкві

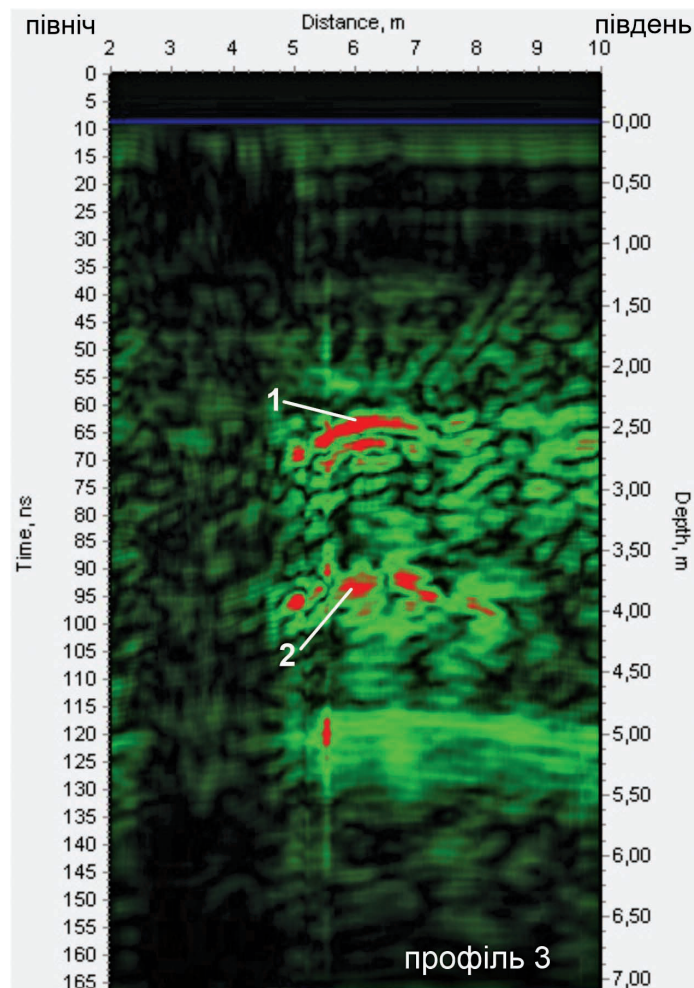
З метою виявлення можливого входу до підземної споруди ми виконали сканування стін південно-західного кута церкви за допомогою георадара 500 МГц. Така ідея виникла у зв'язку з тим, що в симетричному потовщенні західної стіни навпроти влаштовані сходи на хори. Однак ані геофізичний пошук, ані буріння, виконане спеціалістами-архітекторами Національного університету «Львівська політехніка» Миколою Бевзом та Юрієм Лукомським, не виявили великих пустот у стінах південно-західного кута церкви. Втім, невеликі порожнечі, спостережені за допомогою інспекційної камери, запущеної до свердловин, на думку архітекторів, утворилися у процесі замурування якихось камер або проходів.

ДЛЯ ЧОГО МОГЛО СЛУГУВАТИ ПІДЗЕМЕЛЛЯ В ІЛІНСЬКІЙ ЦЕРКВІ?

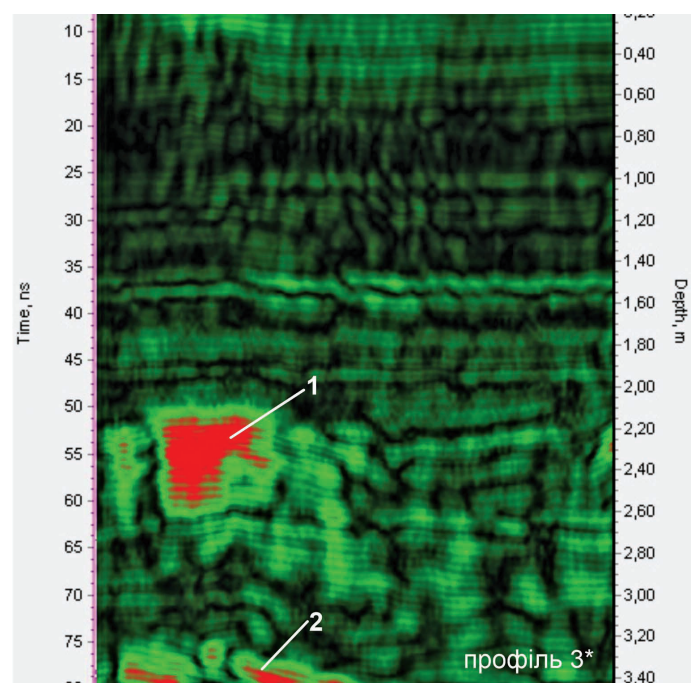
Найчастішим, якщо не єдиною можливим призначенням підземелля у церкві є поховальне.

Архітектори та історики відзначають, що об'ємно-просторова композиція Іллінської церкви близька за типом до невеликих костелів. Разом із тим, деякі особливості архітектури її фасадів свідчать про спробу відродити певні риси давньоруського зодчества.

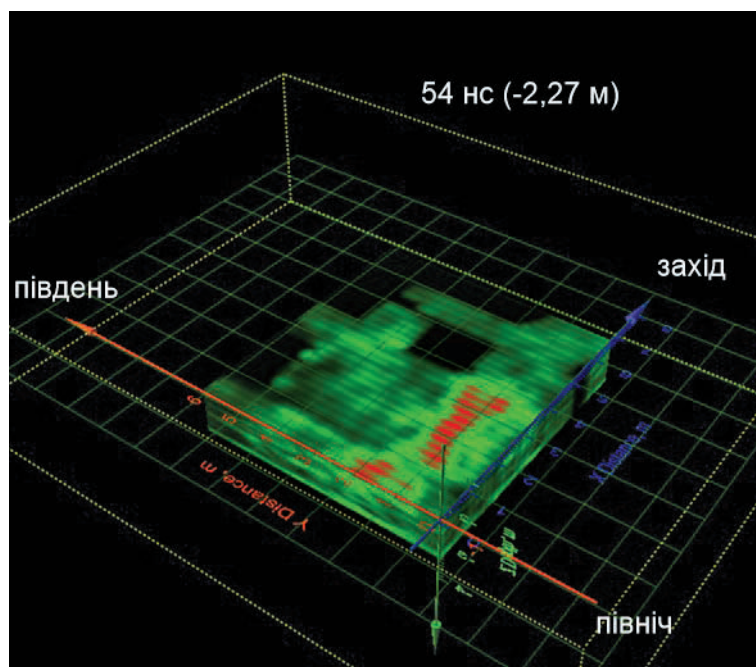
Передбачувана підземна споруда має особливості конструкції і розташування, характерні для усипальниць як католицької, так і православної традиції. Це – глибоко закладений склеп, розташований посередині нави і споруджений підземним способом (тобто без порушення цілості стелі).

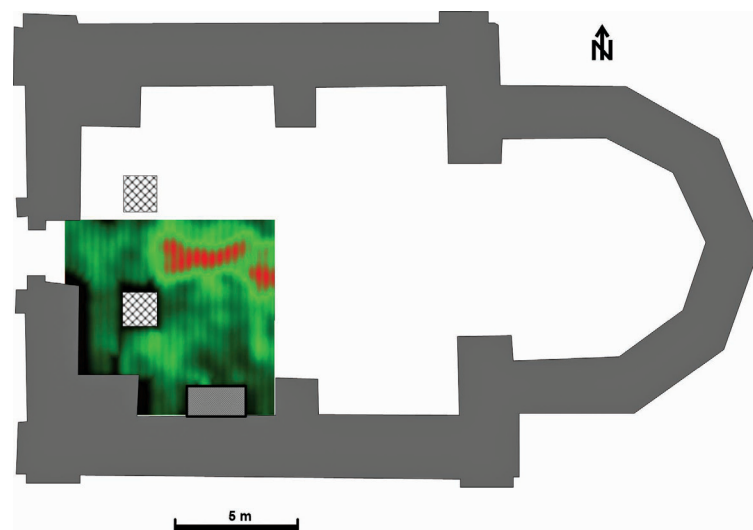
Радарограма, отримана за допомогою георадара VIY-3-300, на якій виділяються верхня і нижня границі підземної споруди

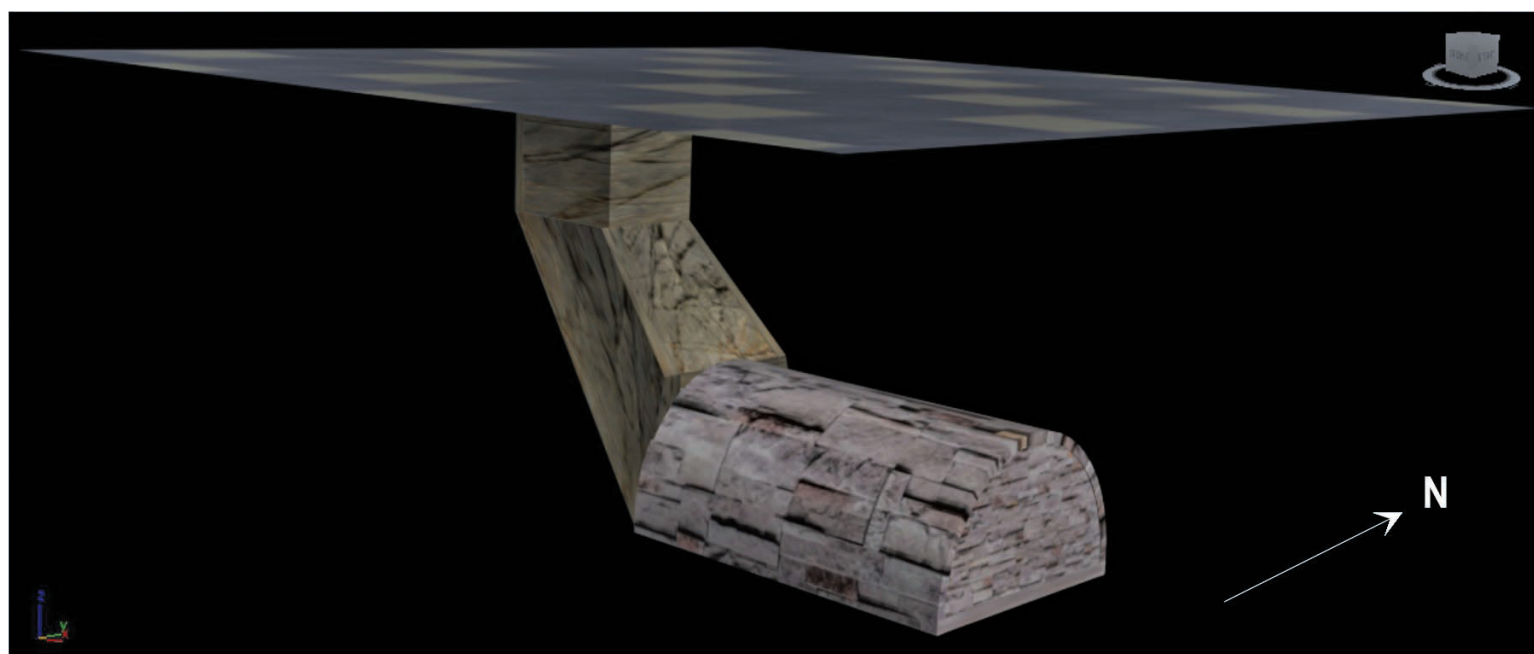
Радарограма, отримана за допомогою георадара VIY-3-500, на якій виділяються верхня і нижня границі підземної споруди

Процес обробки тривимірних георадарних даних

Планове положення аномальної зони, яка відповідає підземній споруді

Тривимірна модель-реконструкція підземної споруди, що міститься під підлогою Іллінської церкви. Модель створена на основі георадарних досліджень авторів 2019 року

Вказівку на спосіб поховання Б. Хмельницького саме у склепі знаходимо в Метриці Іллінської церкви, укладеній у жовтні 1888 р. учителем Медведівської церковно-приходської школи Олексієм Татаровим. Повна назва цього документа, що зберігається у рукописному архіві Інституту історії матеріальної культури в Санкт-Петербурзі, – «Метрика для получения верных сведений о древне-православных храмов Божих, зданий и художественных предметов с. Субботово Чигиринского уезда Киевской губернии» (репродукційна копія цього архівного документа, що нині зберігається у фонді Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Г. Заболотного, була

зроблена у 1992 р. О. І. Тищенком, науковим співробітником відділу історико-архітектурних досліджень для методичного фонду НДІТІАМ). Імовірно, керуючись положенням меморіальної таблички Б. Хмельницького, О. Татаров у розділі «Наружные части церкви» пише таке: «С правой стороны церкви около средней колонны немного к западу находится склеп Зиновия Богдана Хмельницкого и его сына Тимофея, заброшенный мусором во время перестройки церкви».

Поховання в підземних склепах, звичайні у католицькій традиції, трапляються і у православних храмах України XVII–XVIII ст. Це, наприклад, ктиторське поховання Михайла Миклашевського

(пом. 1706 р.) у підземній споруді в підвалі церкви святого Георгія Видубицького монастиря у Києві, побудованої у 1696–1701 рр., або поховання Адама Киселя (пом. 1653 р.) у крипті Успенської церкви в Низкиничках (Волинська обл.).

Розташування поховань по середині привхідної частини нави характерне більше для католицьких храмів. У православній традиції від часів Давньої Русі існує практика спорудження глибоких рукотворних печер у лесових породах, що використовувалися як у культових цілях, так і для поховань. Спільним впливом цих традицій можна пояснити, чому склеп в Іллінській церкві був влаштований так глибоко і споруджений підземним способом.

Чому ж Роман Юра не віднайшов цієї споруди у 1970 р., адже він проводив розкопки саме у вказаному місці? Його розкоп № 1 сягав глибини 1,77 м і не виявив вторгнення в культурний шар з поверхні. Дослідник зупинив розкопки, пройшовши всі культурні нашарування і заглибившись у материковий ґрунт. Перекриття ж склепу міститься на глибині 2,40 м безпосередньо під розкопом, об'єкт вирізаний у материковому лесовидному суглинку.

Між іншим, у звіті Р. Юри знаходимо непряме підтвердження наявності вхідного тунелю до склепу. Археолог зазначає, що фундаментна плита південної колони, яка підтримує хори, виявилася зміщеною на 20 см на північ і на 9 см на схід. Це могло статися в разі існування порожнечі між колонами – вхідного тунелю.

Таким чином, обстеження Іллінської церкви в Суботові георадарним методом показало наявність підземної споруди у центральній частині нави. Глибина до стелі становить 2,40 м, висота від підлоги до стелі – 1,6 м, площа по підлозі – 3,0×2,0 м. Похилий вхідний тунель, імовірно, розташовується у західній частині нави біля входу до церкви. Передбачається, що споруда повністю засипана ґрунтом.

Об'єкт побудований підземним способом, він розташовується під розкопом Р. Юри 1970 року. Результати геофізичної

МЕТРИКА

для получения вѣрныхъ свѣдѣній о древне - православныхъ храмовъ
Божіихъ, зданій и художественныхъ предметовъ,

С.Суботово Чигиринского уезда Киевской губернии

Вопросы:

Ответы:

I. Исторія церквей, монастырей и ихъ мѣстоположеніе.

1) Во имя какого святаго монастырь или церковь описываемая?

Описываемая церковь освящена в честь Святого пророка Ильи (храмовой день 20-го июля)

2) Если описывается монастырь, то сколько въ немъ церквей и другихъ зданій? (Каменные постройки по 1700-ый, а деревянные до 1764-ый годъ, считать отдѣльно.)

II. Наружныя части церкви.

9) Церковь построена разностороннимъ-ли крестомъ, или квадратная, или круглая, или столпообразная какъ башня, въ 6 или 8 гранныхъ сторонъ? Церковь одноэтажная, или двухъ-этажная? Оба этажа заняты церквами, или нижній заключаетъ въ себѣ погреба, выходы, усыпальницы со склепами? Какъ записаны въ лѣтописяхъ деревянные церкви? Кѣтски или вверхъ-шатровья?

Церковь построена в форме квадрата и имеет один этаж. Над самой средней частью храма устроен чердак очень высокий, пол которого по своей форме соответствует сводам церкви. С правой стороны церкви около средней колонны немного к западу находится склеп Зиновия Богдана Хмельницкого и его сына Тимофея, заброшенный мусором во время перестройки церкви.

інтерпретації підтверджені перевірою бурінням, в ході якого у товщі ґрунтів виявлена зона розущільнення, що відповідає засипці об'єкта.

Не виключено, що виявлена підземна споруда є склепом-усыпальницею гетьмана України Богдана Хмельницького, про наявність якого згадується у Метриці Іллінської церкви від 1888 р.

БУТИ ЧИ НЕ БУТИ ПАНТЕОНОВІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СЛАВИ УКРАЇНИ?

Сергій СЕГЕДА

Близько 514 року до н.е. величезне військо перського царя Дарія I Великого, переправившись через Дунай, вирушило у напрямку скіфських кочовиськ Північного Причорномор'я. Так розпочалася скіфсько-перська війна, детально описана «батьком історії» Геродотом у четвертій книзі його історій, що має назву «Мельпомена». Прагнучи знекровити ворога, скіфське військо на чолі з царями Іданфірсом і Скопасісом попервах уникало відкритого бою й заманювало персів углиб своєї країни, спалюючи за собою траву і знищуючи криниці та джерела. Розлючений і спантеличений Дарій, який вважав себе володарем світу, послав до Іданфірса вершника, повелівши переказати йому, щоб той або визнав себе слабшим і підкорився, або негайно вступив у бій і довів, що він сильніший.

Але скіфський вождь так відповів володареві могутньої імперії: «О персе! Отакі в нас справи: я й дотепер нікого не лякався і не тікав ні від кого, ні в минулому, ні тепер від тебе. І те, що я тепер робив, не відрізняється від того, що я зазвичай роблю в мирний час. А з якої причини я не вступаю в бій із тобою, і це я тобі поясню. Ми не маємо ні міст, ні оброблених полів і не боїмося, що хтось може їх захопити або знищити, і не квапимося вступити в бій за них із вами. Однак якщо ви наполягаєте на тому, щоб це сталося якнайшвидше, гаразд, тоді ось що: в нас є могили наших предків. Нумо, знайдіть їх і спробуйте завдати їм шкоди. Тоді ви побачите, чи будемо ми воювати заради наших могил, чи ні»¹.

Отже, єдиною причиною, що могла змусити скіфів, які застосовували тактику виснаження ворога, без вагань почати нерівний бій з величезним військом «володаря світу» Дарія, було паплюження могил їхніх царів, похованих під високими курганними насипами.

¹ Геродот (Геродота турійця з Галікарнасса «Історій книг дев'ять, що їх називають музами») / АН України. Ін-т археології. Ін-т укр. археографії; Перекл., передм. і прим. А. Білецького. – К., 1993. – С. 209.

Символічна могила гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного на території Національного університету «Києво-Могилянська академія» в Києві

Відповідь Іданфірса дуже символічна: ще на світанку історії люди почали вшановувати своїх славетних предків: воїнів, мудреців, жерців, на могилах яких здійснювали врочисті ритуали. Пізніше героями народних легенд і переказів стали реальні історичні особи, над місцями останнього спочинку яких

Символічна могила гетьмана Івана Виговського в Манявському скиті

встановлювали надгробки, насипали кургани, споруджували піраміди чи величні меморіальні комплекси – пантеони (одне зі значень цього слова грецького походження – «монументальна споруда для поховання видатних діячів»²). В усі часи поховальні пам'ятки сприяли консолідації етнічних спільнот, підтримуючи сув'язь поколінь.

Більшість туристів, які приїждять до Кракова – середньовічної столиці Польщі, – відвідує Вавель, королівський замковий комплекс на березі Вісли, однією зі споруд якого є величний собор святих Станіслава і Вацлава. У підземеллях цього костелу містяться могили польських королів, святих і видатних постатей польської історії й культури (Тадеуша Костюшка, Адама Міцкевича, Юлія Словацького, Юзефа Пілсудського тощо). Цей меморіальний комплекс відіграв і продовжує відігравати величезну роль у самоідентифікації польського народу. Навіть у роки панування комуністичного режиму завдяки йому поляки мали нагоду опосередковано продемонструвати владі ставлення до неї і до своїх справжніх героїв та провідників: пам'ятаю, як далекого 1969 року мене, студента історичного факультету Київського університету, буквально ошелешили гори квітів на саркофазі творця й очільника Польської держави новітнього часу Юзефа Пілсудського, про якого нам на лекціях з історії КПРС розповідали як про запеклого ворога трудящого люду, країни Рад, «усього прогресивного людства» і навіть як про диктатора-фашиста.

Схожі пантеони є у Лондоні, Парижі, Будапешті, Москві, Мадриді, столицях інших європейських держав.

Що ж до пантеону України, то його на сьогодні не існує. Могили наших державних, політичних і культурних діячів розкидані не лише по різних куточках нашої країни, а й за її межами: в Європі, Азії, Америці. З жалем доводиться констатувати, що чимало з них дотепер не збереглися: якісь свідомо знищили, заїдали, що прагнули позбавити український народ історичної пам'яті, зробивши його сліпим виконавцем волі загарбників-колонізаторів, частину втратили самі нащадки, здеморалізовані

Сучасний вигляд могили Івана Сірка в с. Капулівка

відсутністю власної держави, репресіями і Голодомором після поразки національно-визвольних змагань початку ХХ ст. Особливу категорію могил становлять безіменні рови, куди сталінські кати скидали тіла замордованих і вбитих за наказом Москви представників еліти нашого народу – політичних і державних діячів, учених, письменників, митців...

Те, що місця останнього спочинку видатних постатей є неабияким чинником етнічної консолідації, стало очевидним у другій половині ХІХ ст. Це засвідчила церемонія перенесення труни з прахом Тараса Шевченка зі Смоленського кладовища в Санкт-Петербурзі на Чернечу гору у Каневі й подальші події довкола могили Великого Кобзаря. Досвід, здобутий під час цієї акції, був врахований галицькою інтелігенцією при організації перепоховання Маркіяна Шашкевича, що перетворилося у грандіозну маніфестацію українства в Галичині й сприяло залученню широких мас до боротьби за національні права³.

У 1930-х роках члени Наукового товариства ім. Шевченка у Львові порушили питання про створення національного пантеону, опублікувавши декілька розвідок, присвячених могилам князів, гетьманів, визначних діячів світового українства нового

² Новий словник іншомовних слів / Л.І. Шевченко (ред.), О.І. Ніка, О.І. Хом'як, А.А. Дем'янюк. – К.: Арій, 2008. – С. 448.

³ Чорновол І. Механізм культу Маркіяна Шашкевича // Критика. – 2005. – № 1–2. – С. 87.

Мавзолей гетьмана Петра Дорошенка в с. Ярополець (Росія)

та новітнього часу⁴. Що ж до підрадянської України, то, згідно з більшовицькою ідеологією, ці постаті потрапили до категорії «представників експлуататорських класів» і «ворогів трудового люду», що й визначило долю їхніх могил у довоєнний період. Більшість із них у кращому разі було занедбано (Михайла Максимовича, Миколи Куліша тощо), у гіршому – сплюндровано, розграбовано чи навіть знищено (Івана Скоропадського, Кирила Розумовського тощо). Виняток становили могили тих осіб, яких більшовицький режим офіційно канонізував з пропагандистськими цілями, як-от Тараса Шевченка та Лесю Українку.

У першій половині 1950-х років після смерті диктатора Йосипа Сталіна в ідеології і практиці комуністичного режиму намітились певні зрушення у трактуванні козацької доби України, що в деяких випадках змінило ставлення місцевої влади до меморіальних пам'яток цього історичного періоду. Ілюстрацією тут може послужити, наприклад, перебіг подій довкола могили кошового отамана Івана Сірка, яка розташовувалася у с. Капулівка поблизу м. Нікополя.

Ще у 1880-х роках могила легендарного козацького ватажка, оспіваного в усній народній творчості, набула неабиякої популярності серед вчених-народознавців, істориків, митців, любителів старовини. У 1909 році славний історик козаччини Дмитро Яворницький, якому вдалося розшифрувати напис на

надгробній плиті отамана, викупив ділянку землі із Сірковим похованням та збудував там світлицю, де зберігалися козацькі речі, видання про Запорозьку Січ тощо. Передбачалося, що згодом тут буде споруджено великий музей, присвячений січовому козацтву, однак реалізації цих планів зашкодили революція і громадянська війна.

Після утвердження комуністичного режиму в Україні могила Івана Сірка було занедбано. Клопотання науковців щодо її впорядкування не давали жодних результатів. Коли у 1939 році археолог Борис Копилов звернувся з цього приводу до голови тодішнього Нікопольського райвиконкому, той заявив, що Сірко – «петлюрівець», і його могила не заслуговує шанобливого ставлення⁵. За спогадами жителів Капулівки, людей, які наважувалися наблизитись до місця поховання славетного козацького отамана, викликали «на бесіду» до органів НКВС.

Ставлення до могили Івана Сірка змінилося після появи «Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією, схвалених ЦК КПРС», виданих у січні 1954 р. з нагоди ювілею Переяславської Ради. Серед інших пропагандистських штампів у тезах містилося твердження про те, що «запорізьке козацтво відіграло прогресивну роль в історії України». Це стало своєрідним сигналом для місцевих владних інституцій і громадських активістів, які закликали вжити заходів для впорядкування місця похован-

⁴ Найповніше зведення: Кривецький І. Український некрополь // Стара Україна: Часопис історії і культури. – 1924. – Ч. VI. – С. 75–111.

⁵ Апанович О. Кошовий отаман Іван Сірко // Літературна Україна. – 1989. – 1 червня. – С. 6.

Церква св. Георгія (Юрія) у м. Галац (Румунія), де було перепоховано гетьмана Івана Мазепу. Фото 1914 р.

Символічна могила козацького літописця Самійла Величка в с. Жуки

ня кошового отамана. Уже влітку 1954 року на могилі поруч зі стелою встановили гранітний обеліск і вмонтували у нього мармурову дошку з написом: «На цій місцевості знаходилась Запорізька Січ, яка була центром Запорізького козацтва і відіграла прогресивну роль в історії українського народу».

У роки хрущовської відлиги серед української інтелігенції визріла ідея створення своєрідного козацького Пантеону на острові Хортиця, куди згідно з постановою Ради міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних із історією Запорізького козацтва» мали перенести могили Петра Калнишевського, Йосипа Гладкого та Івана Сірка. З різних причин втілити цей намір тоді не вдалося, а після відсторонення від влади Петра Шелеста про нього забули, здавалося б, назавжди.

Ситуація докорінно змінилася в останні роки існування СРСР і після проголошення незалежності України, коли Всеукраїнський провід товариства політв'язнів і репресованих знову офіційно заявив про необхідність створення Пантеону національної слави України – меморіального комплексу з пам'ятними знаками, де було б зазначено місця розташування могил князів, гетьманів і кошових отаманів, провідних діячів культури княжо-го, литовсько-польського і козацького періодів історії України; визначних постатей наступних періодів вітчизняної історії – письменників, учених, митців, творчість і громадська позиція яких сприяли національному відродженню XIX ст.; провідників збройної боротьби українського народу за незалежність під час Національно-визвольних змагань 1918–1921 рр., Другої світової війни та у післявоєнний період; діячів культури й мистецтва наступних десятиліть, творчість яких сприяла збереженню українцями національної ідентифікації в умовах постійного пресингу тоталітарної системи; дисидентів останніх десятиліть XX ст., які свідомо жертвували своїм благополуччям і навіть життям задля майбутнього українського народу. Меморіальний комплекс пропонували спорудити неподалік відновленого Михайлівського Золотоверхого собору на Володимирській гірці у Києві.

Ідея створення Пантеону національної слави знайшла палкий відгук у громадськості України, світового українства, науковців, краєзнавців, письменників, журналістів, які розпочали активний процес накопичення інформації про місця розташування і стан могил діячів вітчизняної історії та культури. Особлива увага приділялася місцям останнього спочинку гетьманів і кошових отаманів. На жаль, державні інституції практично самоусунулися від пошуків у цій царині, по суті, передоручивши їх громадським організаціям, що у деяких випадках мало негативні наслідки. Наведу декілька прикладів.

У 1993 році провід Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих і Національна академія наук України організували наукову експедицію для пошуків могили гетьмана Івана Мазепи на території Румунії. У її роботі взяли участь історик Володимир Ричка, археолог Гліб Івакін та антрополог Сергій Сегеда. Зібрані ними матеріали підтвердили факт перепоховання гетьмана у Свято-Юріївському (Георгіївському) монастирі міста Галац, зафіксований в історичних документах. У звіті, поданому після завершення експедиції, пропонувалося провести археологічні розкопки для остаточної локалізації могили (склепу) гетьмана⁶, але ця пропозиція не знайшла жодного відгуку серед чиновників гуманітарної сфери. Отож, місце останнього спочинку гетьмана Івана Мазепи, що дивом уціліло серед новобудов на території колишнього монастиря, досі не означене жодним пам'ятним знаком.

У 1994 році член канадської філії фундації імені Івана Багряного Максим Марченко пожертвував власні кошти для перенесення на батьківщину праху останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського, похованого на території монастиря на Соловецьких островах на Білому морі в Росії. Для організації цієї акції у Києві було створено наглядову раду, до якої увійшли здебільшого відомі письменники та керівники громадських організацій, які не мали жодного практичного

⁶ Сегеда С. Могила Гетьмана Івана Мазепи: історія, дослідження, легенди та перекази // Народознавчі зошити. – 2019. – № 3 (147). – С. 544.

Могила кошового отамана Війська Запорозького Костя Гордієнка на території колишньої Кам'янської Січі в с. Республіканець

досвіду вирішення таких проблем. Діяльність поважної наукової ради, де чомусь не знайшлося місця археологам і антропологам, без яких віднайти втрачену могилу неможливо, завершилася тим, що її представники після чотирьох (!?!) років підготовки не змогли навіть потрапити на Соловецькі острови, для чого потрібен був дозвіл прикордонних служб Російської Федерації. За цих обставин керівництво фундації імені Івана Багряного відмовилося від свого задуму, повернувши залишки коштів спонсорів⁷.

Пасивність державних інституцій України все ж таки не завадила процесу пошукової і науково-дослідницької праці, метою якої було накопичення інформації про місця розташування і стан могил видатних діячів української історії та культури, що засвідчили численні статті та кілька узагальнюючих монографій і науково-популярних книжок, автори яких розробляли дану проблематику з власної ініціативи⁸. Появі цих видань сприяли наукові дослідження місць поховань гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, встановлення пам'ятних знаків на символічних могилах гетьмана Петра Сагайдачного, полков-

ника Івана Богуна, літописця Самійла Величка, впорядкування могил Михайла Максимовича, Павла Чубинського, Михайла Вербицького, спорудження історико-меморіального комплексу на хуторі «Ганнина Пустинь», де поховані Пантелеймон Куліш, Ганна Барвінок і Василь Білозерський тощо.

Створення Пантеону національної слави України все ще залишається на часі. На мій погляд, з відповідною ініціативою слід виступити Інституту національної пам'яті України. Важливою передумовою реалізації цього задуму є формування спеціальної комісії, куди б увійшли науковці відповідного профілю (історики, археологи, антропологи тощо), архітектори, громадські діячі, представники Міністерства культури та інформаційної політики, інших урядових інституцій. Комісія має запропонувати концепцію Пантеону і визначитися з його місцем розташування, узгодивши своє рішення з відповідними інстанціями. Наступним кроком стало б затвердження рішення про створення цього меморіального комплексу на законодавчому рівні, далі – проведення конкурсу проєктів і, зрештою, початок будівництва.

Пантеону національної слави України – неодмінно бути.

⁷ Коновал О. Козацька слава під мурами Соловків: де тлін Петра Калнишевського // Україна молода. – 2001. – 16 серпня.

⁸ Грабовецький В. Згадаймо праведних гетьманів і кошових: де їх могили? (4-те вид., доп.) – Івано-Франківськ: Пік-Лайн, 2005. – 132 с.; Жадько В.О. Український некрополь: історичний науковий довідник. – К., 2005. – 360 с.; Сегеда С. Гетьманські могили. – К.: Наш час, 2010. – 444 с.; Segeda S. Hetmańskie mogiły na Ukrainie. – Szczecin: Minierwa, 2015. – 447 s.; Сегеда С. Пантеон України. Кн. 1. Місця поховань визначних діячів української історії та культури Х – поч. ХІХ ст. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. – 482 с. тощо.

Ян Матейко. «Люблінська унія». 1869 р.

ЗАСНОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

КНЯЗЬ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЯК РУШІЙ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Євген БУКЕТ

Як відомо, титул великого князя Київського (Руського) після за-
непаду Київської Русі та її держав-спадкоємців привласнили собі
спочатку великі князі Литовські, а згодом – королі Речі Посполи-
тої. У документі під назвою «Про Князівство Київське. Привілей
прилучення князівства Київського до Корони Польської», що став
одним із основних правових актів Люблінської унії 1569 року, по-
ляки так обґрунтовували своє право на спадщину Русі: «Київ був
і є головою й головним містом Руської землі, а Руська земля вся
з давніх часів від предків наших королів польських, між іншими
попередніми членами, до Корони Польської є прилучена: так
частина через битви, частина теж через добровільне піддання
і спадок деяких ленних княжат, які її між собою на різні частини
розторгнули, за цим до єдності й власності Корони прийшла: як-

от із привілеїв, котрі у скарбі нашому є, на очі кожен побачити може; між якими багато їх є, які саме про землю і Князівство Київське те засвідчують, що до Корони Польської вічним правом досконалим належати мають: також завжди належали ще до Владислава Ягелли короля, прадіда нашого: який потім тим способом над обома народами, як поляками, так і литвинами, нероздільно панував, від Корони Польської, як від власного тіла, ті землі та князівство Київське відірване при Великим князівстві Литовським мати хотів, але за заборонаю всіх станів коронних, які так від того прадіда нашого, як від інших по ньому будучих предків наших королів польських і великих княжат литовських, і від нас теж самих тієї землі пильно завжди згадувати не забували: аби була до Корони повернена та прилучена...»¹.

Зрозуміло, що не всі мешканці Руської землі підтримували такі «юридичні обґрунтування» поляків – багато хто прагнув визволити свій край з-під їхньої влади. Так, уже учасники перших козацьких повстань у всякий спосіб намагалися продемонструвати свою непідлеглість польській короні.

Під час польсько-московської війни 1617–1618 рр. гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний в обмін на підтримку з боку 20-тисячного козацького війська отримав від короля Сигізмунда III визнання адміністративної автономії Війська Запорозького. Засвідчували це клейноди – булава, бунчук, печать і прапор, надані гетьманові королем. У жовтні 1620 року, за ініціативою і під протекцією Сагайдачного, Єрусалимський патріарх Феофан III разом із двома іншими східними ієрархами – митрополитом Софійським Неофітом та єпископом Страгонським Аврамієм – висвятив ігумена Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Йова Борецького на митрополита Київського та Галицького і ще шістьох ієрархів – у сан єпископів. Таким чином у столиці Русі була відновлена православна кафедра під омофором Вселенського патріархату.

А наступник Феофана III, Єрусалимський патріарх Паїсій у грудні 1648 року в Києві коронував гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького на Князя Русі. Й на мапі Європи була відроджена «Старожитна Русь» – постала суверенна українська козацька держава на чолі з князем Богданом.

Цьому передувала низка переможних битв запорозького війська. І коли в розпал визвольної війни, у травні 1648 року, помер Владислав IV – «з ласки Божої король Польський, великий князь Литовський, Руський, Пруський, Мазовецький, Жмудський, Лівонський, Сіверський, Чернігівський, Смоленський і Шведський, Готський, Вандальський спадковий король», – з'явився шанс легально відібрати у його наступників частину володінь і титул «великого князя Руського», здобутий «через битви, добровільне піддання і спадок деяких ленних княжат». Формування інституцій нової держави відбувалося у час так званого «безкоролів'я» у Речі Посполитій, після нищівних поразок королівського війська.

«Найвеличніший із монархів релігії Ісусової, найперший з покоління Месії», за визначенням султана Мегмеда IV (до речі, сина українки Надії – Хатідже Турхан), гетьман козацький Богдан Хмельницький 21 грудня 1648 року в'їжджав до Києва, давньої столиці «монархів руських», в оточенні розкішно вбраних полковників, за ним несли корогви, гармати, бунчуки та військові трофеї. Київський митрополит Сильвестр Косів та Єрусалим-

Петро Сагайдачний. Гравюра 1622 р.

ський патріарх Паїсій виїхали назустріч переможному гетьманові на чолі почесної варті з тисячі вершників. У вітальній промові патріарх титулував гетьмана «князем Русі» та порівнював його з візантійським імператором Костянтином Великим.

Урочистості тривали кілька діб. 27 грудня, у день іменин Хмельницького, «в соборі гетьман стояв на чільному місці, – пише польський мемуарист, львівський підкоморій Войтех М'ясковський, – й усі виявляли перед ним благоговіння, а деякі цілували йому ноги». Службу правив сам патріарх Паїсій. Під час літургії він наказав Хмельницькому причащатися. Богдан був здивований: адже він перед тим не сповідувався. Але Паїсій наполіг, ба більше – без сповіді відпустив йому не лише минулі, а й майбутні гріхи. Саме цей факт і надав обряду особливого підтексту – відпущення майбутніх гріхів. Це був один із елементів коронаційної процедури. Гетьманська корона, або гетьманське перо – особлива українська реліквія, виготовлена із золота, інкрустована перлами та дорогоцінним камінням. Щоправда, носили її гетьмани на східний манір, наслідуючи османів, які кріпили соргучі, виготовлені з пір'я, золота і коштовностей, на тюрбани.

Прибулі від коронованого 17 січня 1649 року польського монарха Яна II Казимира посли почули від Богдана Хмельницького таке: «Правда то є, що мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем Руським». «...Ми всі, слухаючи його, оніміли», – зазначив після цієї аудієнції в лютому 1649 року один із королівських послів М'ясковський. А Хмельницький і далі окреслював свій план: «Тепер уже час минув. Я вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу й далі, що задумав: виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що до цього за шкоду і кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православну

¹ Сеймовий оригінал Актів Люблінської унії 1569 року. Переклад з польської – Тарас Чухліб.

mu Rycerstwu, obywatelom oney Ziemi Wo-
łyń: ten list nasz y przywilej podpisawszy go
własną ręką, y rokazaliśmy ku niemu zawie-
sić pieczęć naszą, z pozwoleniem wszech Panow
Rad naszych duchow: y świeckich, y Posłów
Ziemsk: Koron: ktorzy na ten czas przy Nas
byli. Jako naypierwey Naywieleb: w Xstusie
Ociece, X. Jakub Uchański, Arcybiskup Gnie-
źnię: *Legatus Natus et Reg: Primas: etc. (iako
wyżej vide fol: 750, num: 13)*. Na spólnym Wal-
nym Seymie Koronnym Lubelskim, dnia 26 mie-
siąca Maia, R. P. 1569, krolowania naszego 40.

O XIĘSTWIE KIJOWSKIM.

PRZYWILEY

PRZYWROCENIA XIĘSTWA KIJOWSKIEGO DO KO- RONY POLSKIEY.

1. W Imię Pańskie, Amen. Ku wieczney pa-
mięci. Gdyż pamięć ludzka iest słaba y od-
mienna, zaczym aby sprawy ludzkie, a naywię-
cey te, które ku użytkowi a zachowaniu społe-
czności, y towarzystwa ludzkiego należą za
przedłużeniem czasu nie byłyby zniszczone, opa-
trzną ludzi mądrych postanowiła rostopność,
sprawy wieczney pamięci godne, pisma świa-
dectwem ku wiadomości potomstwu przywo-
dzieć. A ztąd My Zygmunt August z łaski Bożej Krol
Polski, Wielki Xiążę Litewski, y ktemu Ziemi
Krukowskiej, Sandomierskiej, Sieradzkiej Lan-
czyckiej, etc. Oznaymuemy tym listem naszym,
ktorym wiedzieć to należy, wszem w obec, y ka-
żdemu z osobna, niniejszym y potym będącego
wieku ludziom: iż będąc My przedtym od wielu
lat przez wszystkie Stany Korony Polskiej y
Państw naszych, z wielką a częstą pilnością
żądani y napominani, abyśmy Seym Walny ta-
kowy złożyli, na którym o ziednoczeniu da-
wnym Xięstwa naszego Wielkiego Litewskiego
z Koroną Polską, y też o wykonaniu wszyst-
kich praw y przywileiow, Korony y wszystkich

Xięstwo Kijowskie, które przed przeszłemi czasy
zupełnym a całym prawem do Korony Polskiej
zawsze należało, teyże Koronie, to iest, Krole-
stwu Polskiemu przywrocili, a w iey pierwość
y całość wszczepili. My tedy pamiętając na
przysięgę naszą, którąśmy osobą swą wszem
obywatelom Koronnym obowiązali, wszystkie
rzeczy oderwane a od Korony przerzeczoney
odłączone, wedle mocy naszej pozyskać, a ku prze-
rzeczonemu Krolestwu w swą całość przywrocic,
mając to naprzód za rzecz istą, co ze wszech
starych hystoryi y pism każdy pewnie obaczyć
może: iż Kijow był y iest głową y głównym
miastem Ruskiej Ziemi, a Ruska Ziemia wszyst-
ka z dawnych czasow od Przodkow naszych
Krolow Polskich, między innemi przednieyszymi
członki, do Korony Polskiej iest przyłączona:
tak iż częścią przez walkę, częścią też przez
dobrowolne podanie y spadki po niektórych len-
nych Xiążętach, ktorzy ią między się na różne
części byli roztargnęli, zasię ku iedności y wła-
sności Korony przyszła: iako to z przywileiow,
które w skarbie naszym są, iawnie każdy oba-
czyć może; między ktoremi wiele ich iest które
mianowicie o Ziemi y Xięstwie Kijowskim to
świadczą, iż ku Koronie Polskiej wiecznie pra-
wem doskonałym należeć ma: iakoż zawsze na-
leżała aż do Władysława Jagella Krola, Pra-
dziada naszego: ktory potym tym sposobem, iż
obojemu narodowi, tak Polakom iako Litwie
nierozdzielnie panował, od Korony Polskiej,
iako od własnego ciała, tę Ziemię y Xięstwo
Kijowskie oderwane przy Wielkim Xięstwie
Litewskim mieć chciał, acz za niepozwoleniem
wszech Stanow Koronnych, ktorzy tak od tego
Pradziada naszego, iako od innych po nim bę-
dących Przodkow naszych Krolow Polskich y
Wielkich Xiążąt Litewskich, y od Nas też sa-
mych tey Ziemi pilnie zawsze upominać się
nie zaniechali: aby była do Korony przywro-
cona y przyłączona. A tak My tey powinności
naszey dosyć czyniąc, a za pokazaniem dosta-
tecznym przywileiow, y tak iasney sprawiedli-
wości, za pozwoleniem wszech Panow Rad na-

Микола Івасюк. «В'їзд Хмельницького до Києва». Кін. XIX ст.

нашу. [...] Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич»².

Символом державної влади в українській козацькій державі Війська Запорозького, що постала на політичній мапі світу в 1648 році, окрім корони-пера, також були військові (державні) клейноди, що належали усьому Війську Запорозькому (державі) і вручалися обраній на відповідну посаду старшині. До клейнодів належали корогва (прапор, стяг), булава, бунчук, печатка (герб), комишина (ймовірно, аналог музичного інструмента курай, що виготовлявся з сухих стебел рослин і був поширений у тюркських народів), духові труби, каламар (чорнильниця), мідні котли (литаври) і гармати.

На жаль, доля клейнодів держави Богдана Хмельницького досить сумна. Не відомо, чи вони коли-небудь повернуться у повному складі до України. Вороги Війська Запорозького прагнули захопити ці коштовні символи влади, і внаслідок різних, здебільшого трагічних обставин нині гетьманські клейноди та козацькі раритети зберігаються в музеях Польщі, Росії, Швеції, Туреччини. Зокрема, гетьманська корона-перо тепер перебуває у колекції Державного історичного музею в Москві.

Укладення військово-політичного союзу з Кримським Ханством у березні 1648 року допомогло отримати визнання суверенітету від Речі Посполитої за Зборівською угодою (1649).

А укладаючи угоди про протекторат Османської імперії (березень 1651 р., Стамбул), Московського царства (березень 1654 р., Переяслав), Швеції (жовтень 1657 р., Корсунь) та інших країн, Військо Запорозьке сподівалося, що сусіди, які ворогують між собою, стримуватимуть один одного від нападу на новопосталу козацьку державу.

Стратегія поліпідлеглості Війська Запорозького цілком вписувалася у тогочасну модель міжнародного визнання державних утворень. Але вона стала основою для сепаратизму всередині країни, підживлюваного сусідами. Адже ні Османська імперія, ні Кримське Ханство, ні Річ Посполита, ні Московія не хотіли, щоб козацька держава утвердилася й зміцніла.

У відповідь на польсько-московське сепаратне Андрусівське перемир'я, що ділило козацьку державу по Дніпру між двома «гарантами» її суверенітету і територіальної цілісності, гетьман «Обох берегів Дніпра» Петро Дорошенко в липні 1667 року ініціював переговори з урядом Османської імперії про створення військово-політичного союзу. І вже 11 березня 1668 року на генеральній раді Війська Запорозького поблизу Корсуня офіційно проголосили про «підданство салтану» на зразок залежності від Порту Волоського й Молдавського князівств. Дорошенко отримав від турецького султана Мегмеда IV титул бея українського санджаку.

Проте, реалізуючи свої домовленості, ляхи й москалі підкуповували власними клейнодами (символами влади і підданства) козацьку старшину. Так, поляки надали атрибуту влади

² Зінченко О. План «Б» Богдана Хмельницького. Чи проголошував він незалежність України? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/27/11084>

Патріарх Теофан III, 1620 р.

Гетьманське перо

Михайлові Ханенку та підкупили кримського хана, який від свого імені проголосив гетьманом Петра Суховієнка.

Клейноди від Московії отримували Іван Безпалий, Яким Сомко, Іван Брюховецький, Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович. При цьому кожен гетьман-сепаратист підписував усе нові й нові «статті», що поступово ліквідували козацькі вольності. Останньому взагалі вдалося у певному сенсі «легітимізувати» лівобережну сепаратистську Гетьманщину, відібравши у Петра Дорошенка в 1676 році клейноди гетьмана «Обох берегів Дніпра», що колись належали Богданові Хмельницькому.

Після зречення Дорошенка султан Мегмед IV на підконтрольних землях південної України створює фактично нову державу – Князівство Українське, керівником якого з титулом «Князь сарматський і вождь Війська Запорозького» призначає Юрія Хмельницького. Але програвши війну за козацьке Лівобережжя й поступившись ним Московії за Бахчисарайським договором 1681 року, султан усуває Хмельницького від влади і позбавляє титулу. Надалі українськими землями у складі Османської імперії

керують гетьмани його ханської величності, адже саме кримський хан виступає тепер протектором цього територіального утворення. Ханська Україна проіснувала де-юре до 1699 року, а де-факто – до середини XVIII століття, і згідно з міжнародним правом претендувала на всю спадщину Війська Запорозького. Гетьманами Ханської України були Георгіє Дука, Теодор Сулименко, Яким Самченко, Степан Лозинський, Іван Багатий, Петро Іваненко.

У війні між «Заходом і Сходом» Ханській Україні на Правобережжі протистоїть, у складі антиосманської Священної ліги, «Військо Запорозьке Його Королівської Милості», гетьманами якого від імені польського короля були Остап Гоголь, Стефан Куницький, Андрій Могила, Григорій Гришко й Самійло Іванович Самусь.

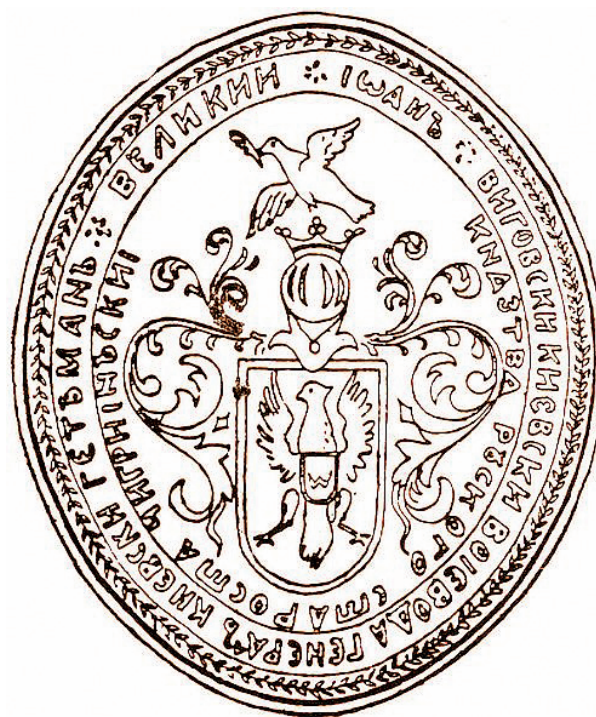
Але за умовами Карловицького миру 1699 року і Ханська Україна, і Правобережне козацтво у Речі Посполитій мали бути ліквідовані. У відповідь на це в березні 1702 року у Фастові козацька рада оголосила про відновлення вільної козацької дер-

Султан Мегмед IV

жави Війська Запорозького. Самійло Іванович Самусь публічно відмовився від титулування «гетьман Війська Запорозького Його Королівської Милості» та був обраний «гетьманом Українським». Самусь заявив, що припинить боротьбу тільки тоді, коли «по всій Україні, від Дніпра до Дністра і вгору до річки Случа не буде ноги людської». Очевидно, саме на цій раді наддністрянські козаки Ханської України в особі колишнього ханського гетьмана (адже на цей час посаду вже мали скасувати) Петра Іваненка і старшини підтримали повстанців і передали свої клейноди Самійлові Самусю.

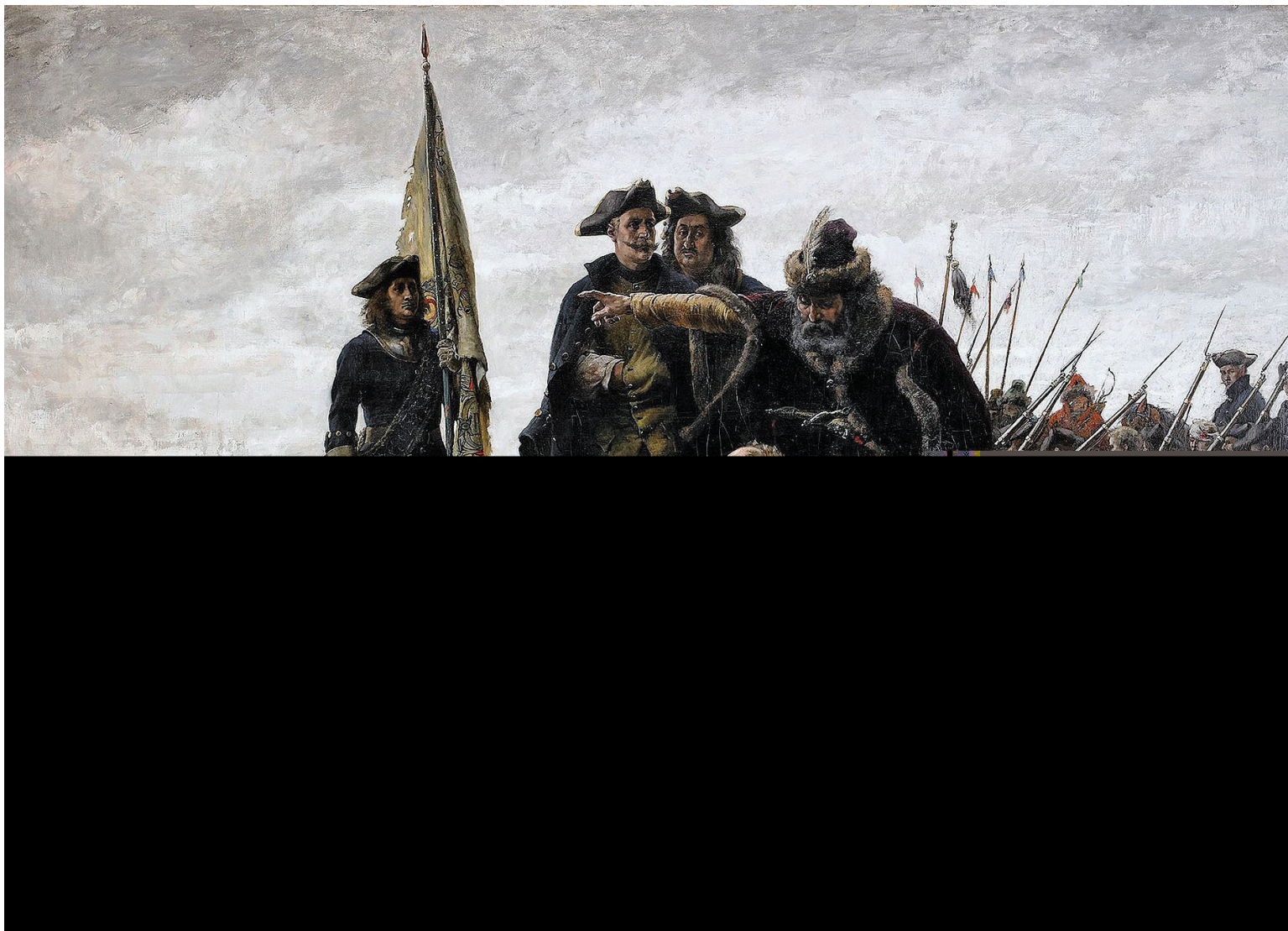
15 червня 1704 року під Паволоччю гетьман С. Самусь зрікся булави на користь лівобережного «Вельможного Й[ого] М[илості] Пана гетьмана Мазепи». Це було результатом багатокрокової таємної політики Івана Мазепи, який мав на меті об'єднати під своєю булавою всі уламки Української держави. І справді, у 1704–1708 рр. гетьман Мазепа, зібравши у себе клейноди від

Печатка очільника Київського князівства Івана Виговського

Гетьман Петро Дорошенко

Густав Олаф Цедерстрьом. «Іван Мазепа та Карл XII на Дніпрі після Полтави». 1880 р.

усіх правителів, управляв територією, що була значно більшою, ніж за часів Богдана Хмельницького. Він зміцнив укріплення Білої Церкви, перевіз туди частину гетьманських клейнодів і своїх скарбів. Позаяк рід Мазеп походить із Білоцерківщини, можна припустити, що, за прикладом Хмельницького, він планував зробити тут, у власному родовому гнізді, постійну резиденцію гетьмана і українського уряду. «Від Богдана до Івана не було у нас гетьмана» – так охарактеризував цей час український народ. І не випадково саме клейноди, артефакти, пов'язані з Іваном Мазепою, стали символом влади й відродження української держави для майбутніх поколінь.

Дізнавшись про підписання Мазепою союзницької угоди зі Швецією, що передбачала державну незалежність Князівства Українського – Війська Запорозького на чолі з Мазепою, московський цар Петро I дав наказ знищити гетьманську столицю.

Усі засоби терору, психічного і фізичного – пропаганду, обіцянки й погрози, обрання нового «сепаратистського» гетьмана, цивільні церемонії та церковні обряди-анафеми, зневагу і знущання, цинічну брехню й спотворення документів, кари в різноманітних формах, найжорстокіші тортури і страти, які лиш можна уявити, меч і вогонь – усе кинула Москва в 1708 році

проти гетьмана Мазепа та його однодумців, а разом і проти всіх прагнень українського народу до волі й незалежності. Ці самі методи використовуються московським імперіалізмом аж до нинішнього XXI століття.

У травні 1709 року московські війська здійснили чергову каральну експедицію: знищили багато українських поселень на Лівобережжі та зруйнували Запорозьку Січ. Нарешті 27 червня 1709 року відбулася Полтавська битва. Переможцем у ній вийшла Московія, в результаті чого провалилися плани Швеції підпорядкувати собі Північну Європу. Втікаючи після поразки від переслідування московської кінноти, Мазепа і Карл XII знайшли прихисток у Ханській Україні.

За гетьманом до Ханської України пішли близько 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Лівобережжя та понад 4 тисячі січовиків. Це була сила, яка очолила подальшу боротьбу за державну незалежність Війська Запорозького.

Після смерті Івана Мазепа на козацькій раді під Бендерами «на приличнім тому акту елекціальному місці» 5 квітня 1710 року генерального писаря Війська Запорозького Пилипа Орлика обрано гетьманом України. Обрання відбулося в присутності генеральної старшини, правобережного козацтва, січовиків, а також султана Османської імперії і короля Швеції. На тій раді

було затверджено «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького між Яснотельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і між генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами утверджені обома сторонами вільним голосуванням і Яснотельможного гетьмана урочистою присягою підтверджені». Це була одна з перших європейських конституцій Нового часу.

На жаль, поразка майбутньої воєнної кампанії змусила гетьмана Орлика залишити терени козацької держави. Її центр перемістився спочатку до утвореної в османських володіннях Олешківської січі, а після того, як січовики знову перейшли під протекцію Москви, – в Буджак і Добруджу. Султан прийняв козаків як своїх войовників, дав їм землі у пониззі Пруту і біля моря, право риболовлі, припаси для 40 куренів, зброю, одягу на кожний похід, платню, як спагам, і бакшиш (дарунки) в часі війни. Отаман отримав почесні й атрибуції паші. Сераскир іменем султана дав козакам корогву блакитно-червону: на червоному тлі півмісяць і над ним срібна зірка, а на блакитному тлі – золотий хрест Східної церкви. Знамено освятив царгородський патріарх³. Ці землі, а також межиріччя Дністра й Південного Бугу, були інтелектуальним і тренувальним центром для учасників «столітньої війни» Ханської України з Річчю Посполитою, відомої як гайдамацький рух.

Коли під час повстання надвірних козаків 1768–1769 рр. проголосили відродження Війська Запорозького і обрали керівником держави Максима Залізняка, серед атрибутів його влади були клейноди Сагайдачного й шабля Дорошенка, а також пернач тодішнього гетьмана Ханської України Якуба-аги.

Зруйнування Запорозької Січі 3–5 червня 1775 року призвело до переходу значної частини козацтва у межі Очаківської округи, Дністра та пониззя Дунаю, тобто на територію давно освоєної запорожцями Ханської України. «Вожаї» з цих земель на чолі з кошовим отаманом Кузьмою Сукуром (Сокуром) на прізвисько Швець ходили з берегів Дунаю на Подніпров'я «закликати козаків» приєднуватися до турецьких запорожців. Цікаво, що одним із символів влади підосманського козацтва у той час і аж до 1820-х років був «каптан гетьмана Мазепи», що однозначно свідчило про тяглість традицій краю.

Полки «султанських козаків» існували до 1861 року. Але цікаво, що навіть наприкінці 1860-х за всіма полками, станицями і хуторами Дунайського війська, що тоді вже перебувало на службі в Російській імперії, налічувалося 255 утікачів до османських земель. Тож там, вочевидь, усе ще мешкала якась частина запорожців, які не зрадили ідеалів Богдана та Юрія Хмельницьких, Петра Дорошенка, Петра Іваненка, Семена Палія і Самійла Самуся, Івана Мазепи, Пилипа Орлика й Максима Залізняка.

У листопаді 1914 року міністр внутрішніх справ Османської імперії Талаат-бей прийняв делегацію Союзу Визволення України (СВУ) та пообіцяв підтримку українським самостійницьким змаганням. Османська імперія дотримала слова і цього разу. Її делегація разом із Центральними Державами підписала 9 лютого 1918 року Берестейський мир, визнаючи УНР як незалежну і суверенну державу. Цей договір Османська імперія ратифікувала 22 серпня 1918 року. Держави обмінялися посольствами. Посол України в Османській імперії Олександр Лотоцький зазначав, що «непереможна сила життя робить те, що історичні сусіди – Туреччина та Україна, хоч не завше годилися в мину-

Герб Богдана Хмельницького в літописі Самійла Величка

лому, зате в майбутньому реально здійснять взаємне розуміння кінцевої для обох країн спільності у справах політики, економіки та культури»⁴.

Таким чином, простежується чітка лінія боротьби за державну незалежність України – держави-спадкоємиці «Старожи́тної Русі», відродженої великим князем і гетьманом Богданом Хмельницьким. І ця державницька лінія не пов'язана ні з Польщею, ні з Росією.

Політика національної пам'яті, яку нині активно провадить наша держава, вимагає пошуку та відновлення могил видатних діячів України – як у межах нашої країни, так і за кордоном. Адже основним місцем пам'яті кожного народу є могили предків, а ставлення до них суспільства показує і національну зрілість самого суспільства, і його державотворчий потенціал. З релігійного погляду, відправлення панахид біля гробу перетворює церкву з меморію у мартирій, що має велике значення для України та української духовності.

На жаль, до цього часу наша Українська держава не має Пантеону своїх героїв-засновників. Такі історичні Пантеони мають Італія, Франція, Польща та інші провідні країни світу, а ми, сучасні українці, перебуваємо тільки на початковому шляху створення надзвичайно важливих для України місць пам'яті⁵.

Минуле кожної країни і кожної нації світу ототожнюється в історичній пам'яті поколінь з епохальними подіями, які з плином часу не втрачають своєї актуальності, а також виховного і повчального значення. Такою подією в нашій історії стало створення Української козацької держави на чолі з Богданом Хмельницьким, якого в останні дні грудня 1648 року було проголошено великим князем Русі. Великий гетьман започаткував нову епоху в боротьбі української нації за незалежність і створення самостійної держави на основі ідеї відродження Князівської Русі-України.

Національно-визвольна війна, яку він очолив, спричинила революційні зрушення у політичній, соціальній, економічній і духовній сферах та докорінно змінила геополітичну ситуацію у Східній Європі. Богдан Хмельницький є батьком-засновником України – держави, яка пройшла тернистий шлях здобуття й утвердження незалежності і яка від 1991 року й донині існує як повноправний суб'єкт міжнародних відносин. А тому потрібно всіляко вшановувати цю видатну історичну постать й зусиллями українців усього світу створити величний Пантеон її пам'яті.

4 Потульницький В. Теорія української політології. – К., 1993. – С. 165.

5 Звернення учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Успальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан» до української громадськості та Міністерства культури України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/1825358241127672/posts/2270548713275287/>

3 Застирець Ів. Мазепинці в Туреччині [3 паперів Садик-Паші (Чайковського)] // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 125–126.

НАШІ АВТОРИ:

Бондар Ксенія Михайлівна, кандидат геологічних наук, старший науковий співробітник ННІ «Інститут геології» Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Букет Євген Васильович, почесний краєзнавець України, член правління Національної спілки краєзнавців України, перший заступник головного редактора журналу «Пам'ятки України: національна спадщина»

Діденко Яніна Леонідівна, учений секретар Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Жадан Сергій Вікторович, кандидат філологічних наук, поет, прозаїк, перекладач, громадський активіст

Коваленко Сергій Станіславович, кандидат технічних наук, історик, видавець

Кукса Надія Василівна, завідувачка відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

Лазуренко Валентин Миколайович, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, почесний краєзнавець України, проректор з гуманітарно-виховних питань Черкаського державного технологічного університету

Палій Олександр Андрійович, кандидат політичних наук, історик, експерт-політолог, політичний консультант

Сегеда Сергій Петрович, доктор історичних наук, професор, антрополог та етнолог, провідний науковий співробітник Інституту народознавства НАН України

Федорук Ярослав Олександрович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

Чобіт Дмитро Васильович, історик, краєзнавець, член Національних спілок письменників, журналістів і краєзнавців України, головний редактор журналу «Пам'ятки України: національна спадщина»

Чухліб Тарас Васильович, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор Науково-дослідного інституту козацтва

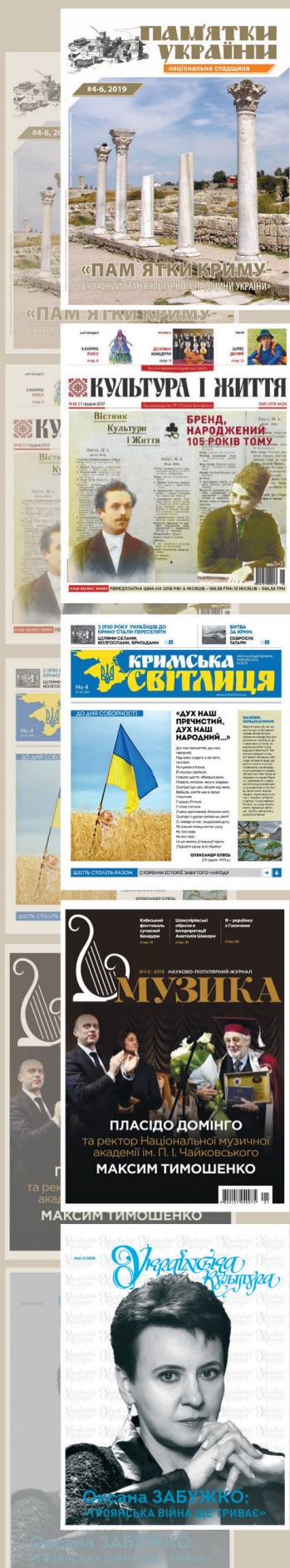

Богданові руїни в Суботіві. Малюнок Тараса Шевченка. 1845 р.

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА»

Передплата на українські культурологічні видання
триває постійно!

*Ви можете передплатити у будь-якому
поштовому відділенні України та онлайн
на сайті ДП «Преса» такі журнали і газети:*

«Пам'ятки України: національна спадщина»

Журнал, заснований Петром Троньком 1969 року

Індекс у каталозі ДП «Преса» – 60333

Періодичність виходу – 6 разів на рік

«Культура і життя»

Газета, заснована Гнатом Хоткевичем 1913 року

Індекс у каталозі ДП «Преса» – 60969

Періодичність виходу – 2 рази на місяць

«Кримська світлиця»

Газета українців Криму. Видається з 1992 року

Індекс у каталозі ДП «Преса» – 90269

Періодичність виходу – 2 рази на місяць

«Музика»

Журнал, заснований музичним товариством
ім. Миколи Леонтовича 1923 року

Індекс у каталозі ДП «Преса» – 74310

Періодичність виходу – 6 разів на рік

«Українська культура»

Головний культурологічний журнал країни
з 1991 року

Індекс у каталозі ДП «Преса» – 95220

Періодичність виходу – 6 разів на рік

**ПІДТРИМАЙТЕ УКРАЇНСЬКІ КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ
ЧАСОПИСИ НЕ СЛОВОМ, А ДІЛОМ!**

